

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet folyóirata

**A műemlékvédelemtől
az örökségvédelemig és tovább**

Tanulmányok Bardoly István
tiszteletére, II.

Műemléki topográfia és tudománytörténet

Csejdy Júlia–Bálint Ádám

**„Inkáb akarnék az én Istenemnek házának küszöbén ülni
hogynem mint lakni a gonoszoknak hajlékokban”**

Ki emelte a táillyai római katolikus templom déli kapuját?

285

Borossay Katalin

Rettegés és félelem Tállyán

*Adalékok a táillyai római katolikus templom építéstörténetéhez,
különös tekintettel az 1931. évi boltozatcserére*

295

Prohászka Péter

Egy trentói a magyar műemlékvédelem és régészet szolgálatában

*Adalékok Florian Menapace országos építészeti igazgató
(k. k. Landesbaudirektor für Ungarn) életéhez és működéséhez¹*

309

D. Mezey Alice

Ipolyi Arnoldtól Détszy Mihályig

Szemelvények a műemlékvédelem köréből Jász-Nagykun-Szolnok megyében

315

Horogszegi Tamás

Möller István és az esztergomi főszékesegyház

325

Feld István

Gerő László vártipológiai rendszere

333

Schőnnerné Pusztai Ilona

Az Országos Műemléki Felügyelőség emlékezete

343

Nagy Veronika

A műemlékvédelem egykori székháza a budai Várnegyedben

(Táncsics Mihály utca 1.)

349

Képzőművészet és közgyűjtemények

Markója Csilla

„Nagyon fenn és nagyon lenn járt mindig”

Mednyánszky László festőművész naplójának második szlovák kiadása

357

Marosi Ernő

Kortársak: gyűjtők – művészek

370

Hessky Orsolya	
Nagy Konstantin bevonulása Rómába 312-ben	373
<i>Wagner Sándor panorámaképe</i>	
Barki Gergely	
Egy kiállítás(turné) képei	379
<i>Adalékok a Bölöni György szervezte 1909-es vidéki kiállítássorozat rekonstrukciójához</i>	
Gosztonyi Ferenc	
„Elrajzolás”	391
<i>Ferenczy Károly új művészete és fogadtatása 1913–1914-ben</i>	
Bakó Zsuzsanna Ildikó–Kovács Gergely	
Egy másik István a szomszédból	399
<i>Sztrizs István (1874–1922) oltárépítő-mester munkásságának rövid áttekintése</i>	
Mázi Béla	
„Múzeum az országúton”¹	407
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Vigyázó-Podmaniczky Múzeuma 1935–1944</i>	

Bibliográfia

Kovács Gergely	
Bardoly István nyomtatásban megjelent műveinek bibliográfiája	417

„Inkáb akarnék az én Istenemnek házának küszöbén ülni hogynem mint lakni a gonoszoknak hajlékokban”

*Ki emelte a tállyai római katolikus templom
déli kapuját?*

A középkori eredetű, az évszázadok során többször átépített tállyai római katolikus templom műemléki kutatása mind ez ideig nem történt meg, építéstörténete az utóbbi időben, a műemléki topográfiai kutatások során feltárt bőséges forrásanyag ellenére is számos ponton bizonytalanságokat tartalmaz.¹ A fennmaradt magyarországi emléanyagban kiemelkedőnek mondható késő reneszánsz, kora barokk stílusú déli kapujának dokumentáltsága még ennél is mostohábbnak mondható (1. kép). Az építmény állításának időpontjára, a megbízóra, a mesterekre vonatkozóan nem találtunk levéltári anyagot, egyéb közvetett források és analógiák alapján kíséreltük meg rekonstruálni a történetet. A késő reneszánsz és a kora barokk korszakhatárait régiókban és az egyes országrészekben – például Felső-Magyarország, Erdély – az elmúlt évtizedekben a kutatók különbözőképpen határozták meg. Aggházy Mária 1600 körülre tette a barokk megjelenését, Kovács András Erdélyben pedig 1720 körül húzta meg a határt. Jelen cikk keretében nem célunk a kutatástörténeti összefoglaló megírása, ezt legújabbban Mikó Árpád tette meg.² Előjáróban annyit fontosnak gondolunk megjegyezni, hogy a 17. században nem ritka szinkretizmus emlékei között az 1650-es évek végén készült tállyai kapu a különböző stíluselemek elegyítésének egy mindeddig nem tárgyalt és színvonalasan megoldott példája.

A kőből faragott, többszörös mészréteggel borított kapu a templom déli homlokzatán, egy későbbi előépítmény (portikusz, cinterem) által takarva, szokatlan módon az első tengelyben áll, és a karzat alá nyílik.

A két lépcsőfokkal megemelt, vízszintes záradékú nyílást magas, alul-felül füles, gazdagon profilozott keretelés hangsúlyozza. A szárkövön a profil megtörik, befelé fordul, mintegy lábazatot érzékeltetve. A „lábazat” kanne-lúráinak alsó részébe *all'antica* mintára pálcákat helyeztek. A keret mellett mindkét oldalon egy-egy tagozott párkánnyal zárt oszlopszéken álló, kettős párkányfejezetes pilaszterpár. Az ajtóhoz közelebbiek törzse vájatolt, a félig takarásban lévő törzse pedig kváderezett. A vájatok alsó részébe itt is pálcákat helyeztek. A feliratos képszék felett az íves, záradék nélküli oromzat vízszintes eleme gazdagon profilozott és golyvázott. A képszék felirata: HAEC JANUA EST AEDIFICATA IN HONOREM / S: TRINITATS PER ME MICHAЕLEM CRÁSZNYK / ANNO DOMINI MDCCXII [...] IUNI Az oromzatban füles, tagozott keretelésű, feliratos kőtábla: X. PSAL. LXXXIV. X. II. X / INKÁB. AKARNÉK AZ ÉN ISTENEM- / NEK HÁZÁNAK KÜSZÖBÉN ÜLNI / HOGYNEM MINT LAKNI A GO / NOSZOKNAK HAJLÉKOKBAN. Felette oromcsúcs nélküli, gazdagon profilozott keretelésű háromszög oromzat. A vésett ajtószárnyak és vasalataik a 19. századból valók, feltehetően az 1861-es tűz után készültek (2. kép).

A képszéken olvasható 1712-es dátum ellenére a kapu késő reneszánsz, kora barokk stílusa 17. századi építést feltételez, a feliratok közül a magyar nyelvű zsolnárszöveg pedig egyértelműen a református felekezetre utal. Mielőtt azonban a feliratokat részletesen elemeznénk, a kapu állításának körülményeiről többet tudhatunk meg, ha összefoglaljuk a tállyai protestánsok és katolikusok helyzetét, továbbá számba vesszük a templomban tör-

1 Az OTKA K 109323 sz. Műemléki topográfiai kutatások Kőszegen és Tokaj-Hegyalján című kutatási projektje keretében digitalizáltuk a 17–20. századi irat- és tervanyagot, amely a Kassai Érseki Levéltárban, illetve a tállyai plébánia irattárában található. A nagyrészt latin nyelvű forrásokat Borossay Katalin és Molnár Péter fordította.

A templom történetére vonatkozóan lásd Borossay Katalin cikkét ugyanebben a lapszámban.

2 Mikó Árpád: *A reneszánsz művészet Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2012. 6, 207–261.

tént 17. századi építkezéseket. A középkorban Szent György titullussal bíró katolikus templom, mind a két felekezet emlékezete szerint, már az 1540-es évektől folyamatosan protestáns használatban volt.³ Szkárosi Horváth András, aki lelkésze is volt a formálódó gyülekezetnek, városunkban írta – leginkább verses prédikációknak nevezhető, a katolikus papságot, a szerzetesrendeket, a fösvény és pártoskodó urakat ostromozó – művei nagy részét, első verse 1542-ből való.⁴ A felekezeti szétválást követően, legkésőbb 1571-től református lelkészek szolgáltak a településen, ugyanis ekkortól a református Mágócsy Gáspár, mint a korábban birtokos lutheránus Alaghy János gyermekeinek gyámja, irányította a regéci uradalmat.⁵ Tállyán a 16–17. században jelentős, nagy létszámú gyülekezet volt. Ennek bizonyítéka, hogy több vezető lelkész egyetememet végzett (a kisebb gyülekezetekbe a trivialis iskolát végzetek kerültek) és a közösség két lelkészt is el tudott tartani. Ilosvai Benedek, aki hosszú ideig tanult Wittenbergben, és azon kevesek közé tartozott, akik magiszteri fokozatot is nyertek, az 1565-ös felszentelése utáni évben az ötvárosi evangélikus egyházmegye esperese és egyben Tállya mezőváros lelkésze lett. Szintén Wittenbergből hívta maga mellé káplánnak (segédlelkésznek) Hejcei Baltha Bálintot.⁶ A Szenci Molnár Albert által „istenes vén ember”-nek nevezett Károlyi Gáspár 1584 és 1587 között biztosan Tállyán működött, testvére pedig 1563 előtt volt tállyai rektor.⁷

A 17. század elején mind erőteljesebbé váló ellenreformációs törekvések a Hegyalján nem jutottak eredményre, a regéci uradalom a protestáns főurak kezén maradt. Tállyán a legvirágzóbb korszak I. Rákóczi György birtokba kerülését (1644) követően egészen az 1660-as évek elejéig tartott.⁸ Lorántffy Zsuzsanna is bőkezűen adakozott a tállyai gyülekezet javára. Az 1810-es nagy tűzben égtek meg a tőle kapott „Úr asztalnak drága készületei”: poharak, tányérok, kannák, keszkenők.⁹ II. Rákóczi György özvegye, Báthory Zsófia rekatolizálása után, a 17. század utolsó harmadában a jezsuita rend missziós tevékenységét a térítő földesúri ellenreformáció aktívan támogatja, de egy 1668-as jezsuita jelentés szerint ekkor is még csak néhány száz hívet számlálhattak össze a környéken.¹⁰ Báthory Zsófia fejedelemasszonyról halála után feljegyezték, hogy birtokain szinte mindenütt, így Tállyán is, bőkezűen ellátta a káplánokat, katolikus papokat, ugyanakkor a protestánsoknak juttatott Rákóczi-féle adományokat és kegydíjakat visszavonta.¹¹ Tehát a tállyai reformátusok mindenképpen ezen időszak előtt emelték az impozáns déli kaput – hogy egy korábbi, középkori kapu helyén-e, az falkutatás hiányában egyelőre eldönthetetlen.

Az 1650-es években jelentős építkezések folytak a templomban, ekkor épült a település egyik legjelentősebb műemléke, az uradalmi ház, a Rákóczi-kúria is.¹² A tállyai templomban zajló építkezésre vonatkozóan a 18. század első feléből származó, tanúvallatási

3 Arcibiskupský Archiv v Košiciach, Košické biskupstvo (a továbbiakban: AACass KB) Parochialia Acta Parochiae Tállya (a továbbiakban: Par. APT) *Ex oppido Tállya* (s. a.; p. 1763); HÉZSER Emil: *A tállyai ev. reform egyház története 1540–1900*. Budapest, Európai Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1900. 7, 14, 19.

4 A Szkárosi életére vonatkozó adatok mind saját költeményeiből származnak. Nem tudni, hol született, feltehetően a gömöri vagy abaúji Szkhárosban, jobbágysorban. Valószínűleg eredetileg ferences szerzetes volt, talán a váradi ferences kolostorok egyikében. Az első konkrét adat 1542-ből való, ekkor írja Tállyán *Antikrisztus országa ellen* című versét. 1549-ből származik utolsó verse. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 26. 1883. 36. sz. 1159–1160; HÉZSER 1900 (ld. 3. j.). 14–20; VARGA József: *Szkhárosi Horváth András. Irodalomtörténet*, 43. 1955. 3. sz. 268–304; DIENES Dénes: *A történelmi Tiszáninneni református egyházkerület a 16. században I. Historia Ecclesiastica*, 2. 2011. 1. sz. 37–38.

5 Mágócsy Gáspárról lásd SZABÓ András: *Mágócsy Gáspár és András udvara*. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987. 263–278; SZABÓ András: *Coeetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. Budapest, Balassi Kiadó, 2017. 155–156.

6 Tállyán a 16. században rövidebb-hosszabb ideig szolgált lelkészek legteljesebb névsorát és a vonatkozó forrásokat Szabó Andrástól kaptuk meg, köszönet érte. Több dél-zempléni mezőváros lelkésze 1562-ben elfogadta a tarcali zsinaton megfogalmazott hitvallást, amely egyértelműen a kálvini irányt jelölte ki követendőnek, így fel-

tehetően a tállyai is. Alaghy János azonban kegyúri jogával élve még 1566-ban is lutheránus lelkészt nevezett ki Tállyára Ilosvai Benedek személyében. DIENES Dénes: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, I. A kezdetektől a Türelmi Rendeletig*. Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017. 100, 105; SZABÓ 2017 (ld. 5. j.). 22, 151–152, 155–156.

7 Dr. IVÁNYI Béla: *Göncz szabadalmas mezőváros története*. Karcag, Tisza István Tudományos Társaság Honismeret Bizottsága, 1926. 185–188 (okleveles függelék); *Károlyi Gáspár, a gönczi prédikátor*. Vál., sajt. alá rend. SZABÓ András. Budapest, Neumann, 2006; SZABÓ 2017 (ld. 5. j.). 163.

8 A regéci várat I. Rákóczi György 1644-ben foglalta el és birtokjogát az uradalomra vonatkozóan belefoglaltatta a Habsburgokkal 1645-ben kötött linzi békébe is. SZILÁGYI Sándor: *A linzi béke okirattára*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885. 406.

9 Lorántffy Zsuzsanna adományairól: HÉZSER 1900 (ld. 3. j.). 114.

10 GVULAI Éva: *A sárospataki jezsuiták és a hegyaljai plébániák a 17. század második felében*. In: *Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon*. (Folia Collecta, 2.) Szerk. SZABÓ Irén. Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, 2014. 125–126.

11 MIHALIK Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017. 146. 643. j.

12 Détszhy Mihály Tállyára vonatkozó céduláinak ismeretét Bardoly Istvánnak köszönhetjük. Magyar Építészeti Múzeum és Műemléki Dokumentációs Központ (továbbiakban: MÉM MDK), Tudomá-

jegyzőkönyvekből értesülünk.¹³ Nem tudunk másra hagyatkozni, mivel a tálylai lelkész, abaúji esperes, Szendrey György a templom első, 1671-es visszafoglalásakor Debrecenbe menekült, ahol 1675-ben az eklézsia felszerelése, iratai nagyrészt odavesztek.¹⁴ Néhány végrendelet maradt csak meg ebből a korai időszakból, ezeket Hézsér Emil egyháztörténeti munkájában közölte.¹⁵ A templom 1688-as visszafoglalását követően, a Rákóczi-szabadságharc idején a reformátusok többször hosszabb-rövidebb időre visszaszerezték az egyházi épületek egy részét.¹⁶ Bár az 1705-ös szécsényi országgyűlésen a fejedelem úgy rendelkezett, hogy a tálylai templom maradjon a katolikusok kezén, arról nincs adat, hogy ezt miként lehetett érvényesíteni a településen, ahol az 1693-as *canonica visitatio* szerint is még a lakosok nagyobb része kálvinista „eretnek” volt.¹⁷

A katolikusok pozíciói 1711-re szilárdultak meg annyira, hogy végleg visszaszerezték templomukat, plébániájukat és iskolájukat az összes javaikkal együtt.¹⁸ Ugyanebben az évben került ténylegesen birtokba a már 1709-ben elkobzott sárospataki-regéci uradalomban a katolikus vallású Trautson János Donát Lipót

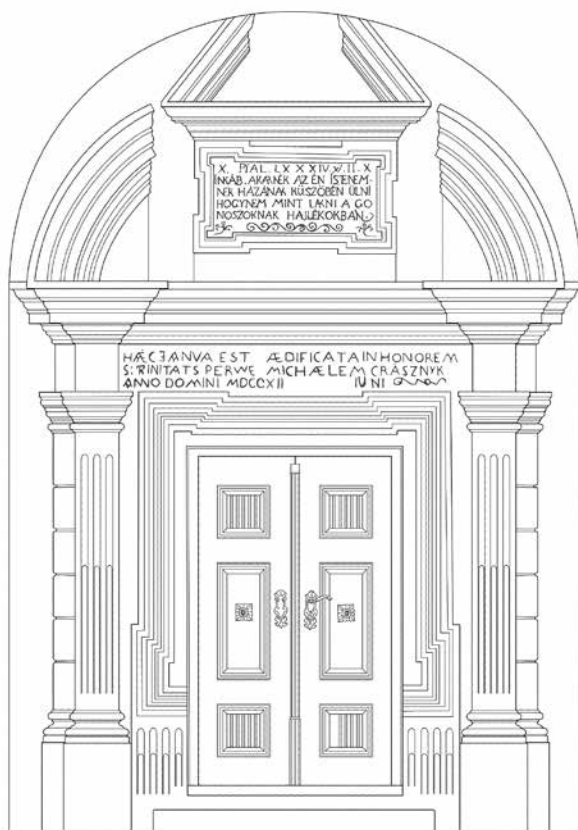
herceg (1659–1724).¹⁹ A tálylai reformátusok azonban továbbra sem nyugodtak bele az ingatlanok elvesztésébe. A 18. század elején a katolikusok és reformátusok közötti birtokpercek során számos tanút hallgattak ki arra vonatkozóan, hogy a templom mely részei épültek a protestáns birtoklás alatt, ki öntette a harangokat, kik adományozták az egyházi javadalmakat, stb. 1706-ból, 1721-ből valók a jegyzőkönyvek, és fennmaradt még egy keltezetlen (Trautson János Vilmos herceg birtoklásának idejéből, tehát 1725 utánról való), aláíró nélküli, „Instructio” feliratú irat is.²⁰ Ez utóbbi a herceg jurátusa által feltett kérdésekre adott válaszok összefoglalását adja. A három irat a déli kapura vonatkozóan különös módon nem tartalmaz adatot, sem a katolikus, sem a református tanúk nem büszkélkednek azzal, hogy elődeik állították volna azt. Viszont többen állítják, hogy a fejedelem pénzén és egyéb adományokból a tornyot fundamentumától a kálvinisták építették, a templomot beboltolták és megnagyobbították. Az 1706-os jegyzőkönyvben Berge János hatvanhat éves nemesembernek a harmadik kérdőpontra adott válasza szerint: „Tóth Szaniszlóné kálvinista Aszszony

nyos Irattár, Détshy Mihály-hagyaték, ltsz. K 1916. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) E554 Városi és kamarai iratok, Szalay-gyűjtemény, 62. doboz. Regéci uradalom számadása, Tályla 1654–1655. SIMON Zoltán: A tálylai Rákóczi-ház kutatása. In: *A reneszánsz Magyarországon. Tudományos tanácskozás. Sárospatak, Rákóczi Múzeum 1991. október 2–4.* Budapest, OMF 1992 (sokszorosítás).

- 13 Mindhárom a tálylai református egyház iratai között volt, jelenlegi helyük ismeretlen. Az 1706-os és 1721-es jegyzőkönyvet szó szerint közli GyÖRFFY József: A tálylai református egyház templomfoglalási pöréről. *Protestáns Szemle*, 5. 1893. 117–128. Az „Instructio” feliratú irat közölve: Régiségek. Közlemények a tálylai ref. egyház történetéből. (II.) II. Rákóczi F. az elfoglalt öreg templomért kárpótolja az egyházat. (é. n.) Közli: Nagy Ignác, ref. lelkész. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 17. 1874. 31. sz. 992–994. Az 1721-es országos vizsgálatra azért kerülhetett sor, mert VI. Károly császár a Pragmatica Sanctio elfogadásához a protestáns rendek jóindulatát is biztosítani akarta.
- 14 1671. dec. 26. Spankau tábornok jelenti a Haditanácsnak, hogy Tokaj és környéke nemesei szembeszegültek II. Rákóczi György özevegével és templomaikat meg akarják tartani. Ő a tálylai rebellió ellen megy. Lásd SZABÓ István: Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670–1681. évekből a bécsi hadilevéltárból. *Egyháztörténet*, 4. 1958. 229. A tályiaiak ellenállásáról lásd BABOCSAY Izsák: Fata Tarczaliensia, azaz Tarczal városának főbb változásai (1670–1700). In: *Monumenta Hungarica, az az Magyar Emlékezetes Írások*, I. Összeszedte és kiadta RUMY Károly György. Pest, Trattner János Tamás Nyomdája, 1817. 31–32. Összefoglalóan lásd DIENES 2017 (ld. 6. j.). 200–202. Az 1706-os tanúvallatási jegyzőkönyvben Berge János vallomása szerint ő maga vitte Szendrei Györgyöt Debrecenbe az eklézsia könyvével, a szőlőkről szóló levelekkel és az Úrvacsora eszközeivel, ahol mikor a várost „Strasoldo felverte, mindenek odavesztek”. Lásd GyÖRFFY 1893 (ld. 13. j.). 119. Strassoldo császári generális Debrecen 1675-ben foglalta el.

15 HÉZSER 1900 (ld. 3. j.). 11–12. (Függelék).

- 16 A templom végleges, fegyveres erővel történő visszafoglalására 1688. október 18-án került sor, Klobusiczky Ferenc Zemplén megyei alispán és a városban jelentős szerepet játszó familiából való Jan-tó János vezetésével. AACass KB, Par. APT Ex oppido Tályla (s. a.; p. 1763), AACass KB Districtualia Nr. 3. (1700). A reformátusok foglaltsáira lásd például: Alexander Scherenus praefectus specifikációja az épületek javításáról, 1713. szeptember 15. „A Rákóczi-féle rebellió alatt a templom mögött taksás házakat szabadítottak fel, hogy a katolikusoknak legyen iskolája, mivel a kálvinisták a régi katolikus iskolát és a plébános birtokait is elfoglalták” (MNL OL X1272 Acta liquidatoria, Nr. 68., fol. 129–135. 15. pont). Ugyanerről: 1711. szeptember 10-én felvett tanúvallatási jegyzőkönyv, közölve: *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez*, 9. 1913. 302–303. „A Rákóczi-felkelés alatt ismét a helvét hitvallásúaké lett a templom, a plébánia és az iskola és 1708-ban Rákóczi Ferenc visszaadta a plébániát és két szőlőt és egy szántót és évi 100 ft-ot adományozott.” AACass KB, Par. APT. Ex oppido Tályla (s. a.; p. 1763).
- 17 Sárospataki Református Kollégium Levéltára, A II. 369. „Magyarország szövetkezett rendjei a szécsényi országgyűlésen határozatot hoztak Abaúj, Zemplén és Borsod vármegyékben lévő templomok, parókiák, kollégiumok és iskolák, ezek tartozékai, jövedelmei, bevételei és felekezeti hovatartozása ügyében.” Szécsény, 1705. október 6. Közli: *A Rákóczi-család a Sárospataki Református Kollégiumban őrzött dokumentumok tükrében*. Szerk. DIENES Dénes, s. a. rend. BALOGH Judit–DIENES Dénes–SZABADI István, 2., bőv., részben átd. kiad. Sárospatak, 2003. No. 79. AACass KB Districtualia Nr. 2. (1693).
- 18 AACass KB, Par. APT. Ex oppido Tályla (d. n.), AACass KB Districtualia Nr. 22. (1769).
- 19 MNL OL, P66 Bretzenheim-család levéltára. A sorozat, 1–2. alsorozat, 1. csomó, Opus Liquidationis Dominorum Regétz et Sárospatak 1r.
- 20 Lásd 13. jegyzet.

1. Bálint Ádám: A tállyai római katolikus templom déli kapuja, 2018

2. A tállyai római katolikus templom déli kapuja
(Fotó: Bélavári Krisztina, 2011)

hagyott nagy summa Pénzt a Templom és Torony építésére [...] Erdélybe Szakmáry Szabó István és Torka István nevű Calvinista Embereket küldötték, és az Erdélyi fejedelemtől és más több uraktól feles költséget hoztak a Templom építésére.” Hézser egyháztörténeti munkájában közli is Tóth Szaniszlóné végrendeletét 1658-ból.²¹ Eszerint pénzt hagy a kassai kálvinista és a tállyai templomokra is, és külön ötszáz forintot „A Torony épületére, a vagy a Templomnak boltozására. Kassai Szabó Miklós uramnál vagyon készpénzem háromezer és ötszáz forintom. Ebből mit hadtak adják ki, a mi megmarad, hagyom a tállyai Torony épületire, fogjanak hozzá Isten segítségéből.” Feltehetően ehhez az 1650-es évek végén végbement nagyszabású épít-

kezéshez kapcsolhatjuk a kapuállítást is, a torony és a boltozat elkészülte után, mintegy a templom megújításának záróakkordjaként.

A regéci uradalom számadásaiból a tállyai uradalmi épületre (Rákóczi-kúria) vonatkozóan kiderül, hogy az 1650-es években valószínűleg helyben volt kőműves és kővágó, alkalmas kőfaragó mester azonban nem: „Tallay Uy haznak az mi hia volt épületiben alkuttam megh Kőműves Josephel attá gabonat neki Cub:1. Azon Tallay hazhoz vagattam Kővago Tamással Ajtokk és Ablakokk valo követ. Kőfarago Christoff az tallai Uy haznak Ablak-beli es Ajtókőveit faragván kit nemzetes Cseh Mihály uram küldött Tállyára, minden nap adva négy czipot neki”.²² Ezt támasztja alá, hogy az 1644-es, 1646-os és

21 HÉZSER 1900 (ld. 3. j.). 11. (Függelék).

22 Lásd 12. jegyzet.

3. Kassa, egykori református templom déli kapuja
(Fotó: Ľuboš Repta © sk.wikipedia.org)

4. Kassa, egykori református templom
(Fotó: Ľuboš Repta © sk.wikipedia.org)

az 1680-as adóösszeírásokban is csak kőművesmestereket írtak össze.²³ A számos ponton kifogásolható módon helyreállított Rákóczi-kúria homlokzatain a másodlagosan felhasznált nyíláskeret-töredékekből rekonstruált, szíma-kíma-lemez elemekből álló késő

reneszánsz keretelések egyszerűségükben nem összevethetők a templom déli kapujának jóval gazdagabb architektúrájával. De nem csak ennek okán vethetjük

23 MNL OL, E 156 Urbaria et Conscriptiones, Fasc. 18. No. 1. (1644), és Fasc. 66. No. 31 (1646): Kőműves György; Fasc. 66. No. 41. (b) (1680): özv. Kőműves Józsefné és Kőműves Péterné. A 17. században a Hegyalján, annak ellenére, hogy szinte mindenhol megtalálható volt az építkezéshez szükséges kőbánya, a mezővárosokban is csak a jó módúak építkeztek kőből. A melléképületek és a jobbágyházak jobbára fából készültek. Nagyobb építkezésekhez idegenből kellett mestereket hívni, mint ahogy ezt a pataki, lisszakai példák is mutatják. Hegyalja irányában az építészeti kultúra kisugárzó

központja Kassa volt, de Eperjesről és Lőcséről is érkeztek a mesterek. ROMÁN János: Zemplén megye XVI–XVII. századi iparának szakmai és mesterségei, különös tekintettel a Hegyaljára. In: *Borsodi Történelmi Évkönyv*, I. Miskolc, Magyar Történelmi Társulás Borsod-Zempléni Csoportja, 1965. 22–24. Tállyán konkrét adatunk van arról, hogy még bő száz évvel később is, 1784-ben az evangélikus egyház által vett taksás telkeken szalmatetőű faházak álltak. *Evangélikus Országos Levéltár, Gyűlekezetek, Tállya*, 2. kötet. Jegyzőkönyv 9–10.

el azt a feltevést, hogy a máshonnan érkezett Kőfaragó Christoffban tiszteljük a nemes arányú kapu mives kőfaragványainak mesterét.

A tállyai kapu építménye ugyanis szoros rokonságot mutat az 1651–1663 között épült kassai első református templom déli kapujával, amely szerkezetében lényegileg megegyezik a tállyaival, és amelynek oromzatán valószínűleg szintén volt felirat, és azt csak a katolikus birtoklás idején tüntették el (3. kép). Nagyon hasonló a nyugati kapu is, csak itt félköríves záradékú kapunyílás van.²⁴ Az építkezések időrendjét is figyelembe véve a kassai déli kapu mintaként szolgálhatott a tállyaiaknak, de a tállyai kapu gazdagabb kialakítású és tetesztősebb arányú. Erre magyarázatot adhat, hogy az egyházközség régebbi múltra tekintett vissza és prosperálóbb volt, mint a kassai, hiszen Kassa városának és tanácsának lutheránus többsége több mint egy évszázadon keresztül tudta megakadályozni, hogy a helyi református magyarság egyházzá alakulhasson. Csak 1644-ben, mikor I. Rákóczi György elfoglalta a várost, jöhetett létre az egyház, igaz, ekkor még csak *aulica ecclesia* státusszal. A kassai első református templomra vonatkozó levéltári források regesztáit, a számadásokat Révész Kálmán kassai lelkész kiadta, és ezek alapján az építéstörténetet fel is dolgozta. Így pontos adatok állnak rendelkezésre az építés fázisairól, a kivitelezésre leszerződött építőmesterekről. Az építkezést a kassai reformátusok részéről hosszas adománygyűjtés előzte meg, a terv megvalósításának az 1647-ben elfogadott XVII. és XIX. országgyűlési törvénycikk adtak lendületet, a rendelkezések alapján a kassai helvét hitvallásúak *aulica ecclesiájából* városi egyház válhatott. A városi telek kijelölése után az építkezés 1651-ben már II. Rákóczi György fejedelemsége idején kezdődik meg, Várdi Pál főgondnok augusztus 16-án Kőműves János kassai kőműves céhmesterrel köt szerződést. Az épít-

kezés első szakasza 1654. május 12-én fejeződik be, két nap múlva a református egyház kurátorai újabb szerződést kötnek a Kassai Kőműves Céhvel „az templom magasságának felvitelére, az toronynak az templom kőfalánál feljebb való vitelére, úgy hogy a zsindeleyezeten kitessék; az sanctuariumnak megbótozására, az templom és torony falainak kívül-belől megvakolására és megfejrítésére, ajtók és ablakok köveinek becsinálására, az torony grádicsainak megcsinálására”. A kivitelezéssel megbízott személyek Rayner Boldizsár (Balthazar Rainer) főcéhmester és Kőfaragó János vice céhmester voltak. Szintén 1654-ben kötöttek szerződést Czek Mátyás eperjesi áccsal. Mivel az egyházi számadások csak 1655-ig maradtak fenn, nem tudni, hogy pontosan mikor fejezték be az építkezést, annyi bizonyos, hogy a felszentelésére csak 1663. november 11-én került sor.²⁵ Az építés korabeli műformáit kívül őrző templom tömegével, puritán homlokzataival, nyílászorúival összhatásában késő reneszánsz, kora barokk stílusú (4. kép).

Tállya és Kassa több évszázados gazdasági, kulturális, vallási kapcsolatrendszerét ez alkalommal nem részletezhetjük, jelentőségének megvilágításra csak néhány adalékot említünk. 1510-ben Szatmár György pécsi püspök alapítványt tett a kassai Szent Erzsébet-templom javára, és többek között tállyai, szántói szőlőit és házait adományozta annak fenntartására a kassai városi tanácsnak.²⁶ Kassa városának, a kassai jezsuitáknak és városi polgároknak is évszázadokon keresztül szőlőik és házaik voltak a településen.²⁷ Tállya és Kassa protestáns városi előjárói a 16. században jó viszonyt ápoltak, a tállyaiak 1566-ban és 1591-ben is Kassa városának tanácsától kértek segítséget templomuk javítására.²⁸ A leideni, utrechti egyetemen tanult Czeglédi István, aki lelkészként 1653-tól a kassai templom építésének befejezését irányította, korábban, 1648–1651 között,

24 A kassai református templomot 1673-ban a katolikusok elvették, 1674-ben Szegedy Ferenc egri püspök felszentelte. Utána rövid ideig újra a reformátusok használták, végleg 1696-ban foglalták el. A 18. század elejétől az orsolyita apácák temploma volt. Wick Béla: *Kassa régi temetői, templomi kriptái és síremlékei*. Košice, Szent Erzsébet Nyomda, 1931. 159–160.; MIHALIK 2017 (ld. 11. j.). 233–236. Mai titulusa: Szent Mihály arkangyal.

25 Révész Kálmán: A kassai első református templom története. Első közlemény. *Protestáns Szemle*, 9. 1897. 436–438.; Uő: Kassai ref. egyházi számadások 1650–1655. *Magyar Történelmi Társ.* 3. sorozat, 22. kötet. 1899. 151–175.; Uő: Regeszták a kassai ev. ref. egyház levéltárából. 1639 márczius 3-tól 1749-ig terjedő időből 226 részben eredeti, részben másolatszerű kéziratok tartalmi lajstroma. In: *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, V. Szerk. Szóts Farkas. Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1906. 3–5.

26 FARBAKY Péter: *Szatmári György, a mecénás*. (Művészettörténeti Füzetek, 27.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. 14, 37.

27 A 17–18. századi összeírásokban (MNL OL, E 156, MNL OL, E 197) a kassai ispotálynak (ez 1735-től Kassa város háza), a kassai ekléziának (ez 1714-től a kassai apácák háza) és a kassai jezsuitáknak is volt háza Tállyán. Kutatásaink szerint a kassai jezsuiták 1663-tól bírták azt a korábban nemesi tulajdonú épületet, amely feloszlásuk után előbb a Tanulmányi Alapé, majd az uradalomé lett. A 19. század közepétől ez a ma is álló katolikus plébánia épülete a katolikus templom melletti. Egyelőre nem tudjuk, hogy a másik két épület egyikének előzménye lett volna a Szatmár György által Kassa város tanácsának adományozott ház, ehhez további kutatások szükségesek.

28 *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*, 29. 1886. 218–219. (A forrásközlés ismeretét Szabó Andrásnak köszönjük.)

a gazdag, virágzó tályjai eklézsiában volt prédikátor.²⁹ Személye révén a kassai és tályjai gyülekezetek között már korábban is meglévő kapcsolat szorosabbá vált. Egy Tályján is birtokos kassai polgár végrendeletében tályjai szőlőjét, Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony 1656-ban pedig tályjai szőlőket és házhelyet adományozott a kassai református egyháznak.³⁰ A meglévő felekezeti és személyes kapcsolatokon túl a tályjai déli kapu szerkezeti megoldása és tagozatainak a kassai kapukkal való hasonlósága arra mutat, hogy a tervezéssel és kivitelezéssel vagy a kassai kőműves céh tagjait, vagy olyan mestereket bíztak meg, akik a kassai kaput tekintették mintának. Ezt az előképet egy jóval mozgalmasabb, késő reneszánsz elemekkel dúsított, ugyanakkor harmonikusabb arányú építménnyé formálták. Itt is a megrendelő igényeihez igazodhattak, mint az 1652-ben Balassa Zsuzsanna által állított Kassai Királyi Alapítványi Konviktus díszkapujának esetében, amelynek szerkezete és plasztikája is egyszerűbb, címeres oromzatát a jezsuiták pedig csak később, a 18. században faragtatták.³¹ Tagozatait és kidolgozását tekintve a sekrestyeajtó keretelése is a déli kapu mesterének munkája lehetett (5. kép).

A tályjai kapu pilasztereinek jellegzetes kannelúra-motívuma – azaz, hogy a vájatokba a pilaszter alsó felén pálcátagokat helyeztek – több mint egy évszázadig nagyon kedvelt díszítőelem volt szárköveken, pilasztereken, lábazatokon. A fény-árnyék hatásokat hangsúlyozó motívum egyik legfinomabb, Magyarországon fennmaradt emléke a Bakócz-kápolnában látható. Erdélyben hosszú ideig kedvelt eleme volt (elsősorban kolozsvári) polgárházak, illetve a várak ajtó- és ablakereteléseinek. Egyik korai példa a szamosújvári MartinuZZi-palota kapuja 1542-ből,³² a kolozsvári polgárházak sorából kiragadva említhetjük a Híd utcai ház kapuját és ajtóit (1584–1590 között),³³ a Filstich–Kemény-ház 1597-es kapuját, a Rosás-ház 1636-os ajtókeretét,³⁴ míg a

5. Tályja, sekrestyeajtó
(Fotó: Bélavári Krisztina, 2011)

továbbélésre jó példa a tulajdonos, Bethlen Miklós tervei alapján 1667 után épült bethlenszentmiklósi kastély kapuja.³⁵ A Felvidéken is elterjedt a motívum, csak néhány példa: a besztercebányai Turcsányi- (Bethlen-)ház 1610-ben készült kapujának tömzsi pillérein már meg lehetőségen leegyszerűsödve köszön vissza, de bártfai és Iőcsei házakon is megtalálható (6. kép).³⁶ Tályjához közelebb is ismert volt a kőfaragók között ez a fajta

29 Czeglédi István volt az, aki ellen, más meg nem nevezett lelkész-társaival együtt, 1670-ben vádat emeltek, többek között a törökkel való paktálás miatt. Ez volt a protestáns lelkészek elleni kollektív bűnösség megfogalmazásának nyitánya, végállomása pedig sokak számára a gályarabság. Czeglédi már nagybeteg volt, amikor 1671 májusában a pozsonyi *delegatum iudicium* elé idézték, és útközben meghalt. DEBRECENI EMBER PÁL: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Ford. BOTOS Péter, sajtó alá rend. DIENES Dénes et al. Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009. 410, 547, 680; MIHALIK 2017 (ld. 11. j.). 177–183.

30 Révész 1899 (ld. 25. j.). 153; Révész Kálmán: Tanúkihallgatás a kassai ref. templom ügyében. (Kassa, 1721. ápril 18.) In: *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, I. Szerk. STROMP László. Budapest, Magyar

Protestáns Irodalmi Társaság, 1902. 28; Révész 1906 (ld. 25. j.). 6.

31 Myskovszky Viktor ceruzarajza, 1897, MÉM MDK, Tervtár, Itsz. K 18.

32 BALOGH Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*. XVI. sz. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1985. 204. kép; Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Budapest–Kolozsvár, Teleki László Alapítvány–Polis Könyvkiadó, 2006. 51–53.

33 BALOGH 1985 (ld. 32. j.). 104–107. képek.

34 KOVÁCS 2006 (ld. 32. j.). 28–35.

35 Uo. 142–143; MIKÓ 2012 (ld. 2. j.). 182.

36 A két utóbbiról Myskovszky Viktor közölt rajzokat. Myskovszky Viktor: *Magyarország középkori és renaissance-stílus emlékei. Kunstdenkmale des Mittelalters und der Renaissance in Ungarn*, 1–5. füzet. Bécs, é. n. (1885) A. Lehmann 3. f. XXV., 5. f. XLIII.

6. Myskovszky Viktor: Egy polgári ház kapuzata Bártfán, 17. század
Myskovszky Viktor: *Magyarország középkori és renaissance-stílus emlékei. Kunstdenkmale des Mittelalters und der Renaissance in Ungarn.* 1–5. f. Bécs, é. n. [1885] A. Lehmann 3. f. XXV.

vájtátdísz, az utóbbi évek ásatásai, illetve falkutatásai során kerültek elő – egyelőre még datálatlan – töredékek Regéc és Borsi várából.³⁷

A kapu másik, a kassai kapun is megjelenő, hangsúlyos eleme a gyakran feliratos táblát keretező, íves, záradék nélküli oromzat, amelynek vízszintes eleme gazdagon profílozott és golyvázott. Ez elsősorban a

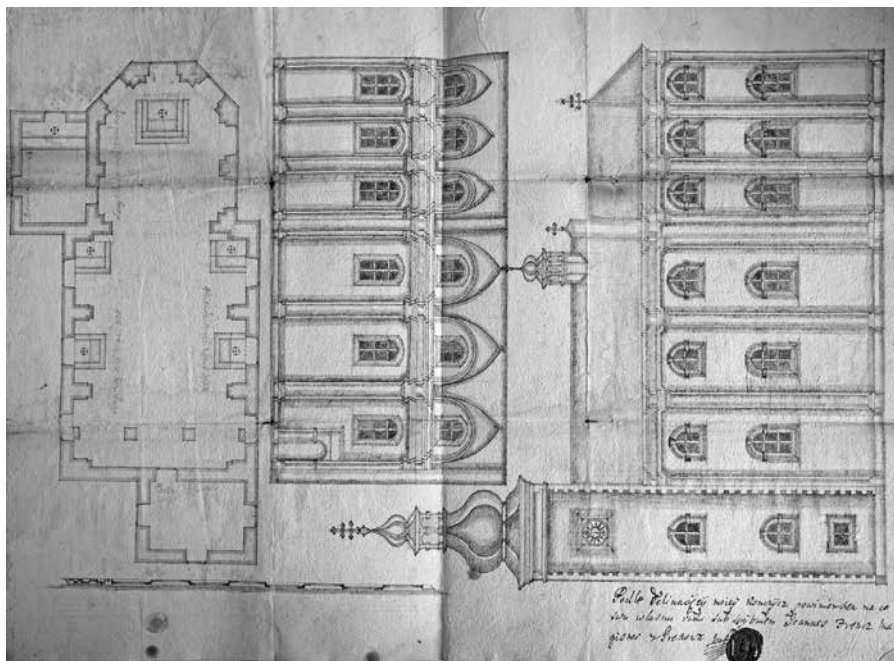

7. Az eperjesi magyar evangélikus templom déli kapuja
(Fotó: Jozef Kotulič © sk.wikipedia.org)

felvidéki, 17. századi, kora barokk építészetre jellemző, a zágrábi és nagyszombati jezsuita templomok (Jászi György, 1620–1632, illetve Antonio Carlone, Pietro Spazzi, 1629–1637) kapuinak mintájára terjedt el. A kassai református templom kapujánál korábbi és azonos felépítésű, a talán annak előképeként szolgáló, 1642–1647 között épült eperjesi Szentháromság evangélikus templom profílozott, füles keretelésű, kettős pilaszteres, oromzatos kapuja, ahol az építésre vonatkozó latin felirat a záradék nélküli oromzat újabb táblájában, míg a 19. századi renoválás felirata a képszeken olvasható. A táblán olvasható szöveg jó példa az évszázadok során történt szövegromlásra (7. kép).³⁸ A közeli sátorlajújhelyi

³⁷ A faragványok ismeretéért Simon Zoltánnak és Krcho Jánosnak tartozunk köszönettel.

³⁸ A feltehetően eredeti, vörösmárvány építési tábla szövegét Gömör János közölte 1933-ban, lásd GÖMÖRY János: *Az Eperjesi Ev. Kollégium*

8. Joannes Francz: A tállyai római katolikus templom átépítési terve, 1714
Kassa, Arcibiskupský Archív v Košiciach, Košické biskupstvo

Pálos-piarista templom nyugati kapuján (1653) a kettős fejezetű pilaszterek felett szintén tört vonalú oromzat nyugszik.

Végezetül a kapu feliratainak vizsgálata is a fentiekben előadott datálást látszik alátámasztani. Az oromzaton olvasható zsoltár szövege megegyezik az 1590-es Vizsolyi Bibliában található fordítással, illetve a Szenczi Molnár-féle javításokat tartalmazó későbbi kiadásokkal.³⁹ Modernebb írásmódja (a C betűk helyén már K van, az Y helyén pedig J) viszont az 1645-ös, Janssonius-féle Bibliában olvasható szövegével azonos, a későbbi, 17. század végi kiadványokban a lexika és/vagy a helyesírás is eltérő.⁴⁰ 1648-tól három évig volt a virágzó tállyai

gyülekezet élén a tudós hitvitázó Czeglédi István, aki Kassáról került oda, majd Kassára is távozott. Esetleg az övé, utódjáé vagy a templomi könyvtár része lehetett az az 1645-ös kiadású Biblia, amelyből kiválasztották a textust.⁴¹ Bár a könyvtár létéről nincs adatunk, de mivel a tállyai gyülekezet ekkor már több mint százéves volt, feltehető, hogy a prédikátorok hagyatékából és a hívők adományaiból származó könyvekkel bírt, amelyeket a polcos kiképzésű úrasztalán vagy ládákban is tárolhattak.⁴² Az oromzatban olvasható zsoltárhely a templomba való bemenetelkor elmondandó imádságban szerepelt Madarász Márton (1590 körül–1654) eperjesi evangélikus lelkészénél, a fent említett eperje-

rövid története (1531–1931). Prešov, Kósch Ádám Könyvnyomdája, 1933. 49. Ma az 1947-es felújításkor újracsinált tábla látható, átfoglalmazott, részben félreértett szöveggel, a dátumban a hónap elírásával. Az építetők neve legalább helyesen szerepel. A képszék felirata szerint a kapu Schwarz lelképásztor fél évszázados jubileumának évében az eperjesi evangélikus egyház kegyes érületéből lett helyreállítva, a kronosztikon szerint 1850-ben. (A latin feliratokat Borossay Katalin fordította.)

39 Hanaui Biblia, 1608, Oppenheimi Biblia, 1612.

40 Johann Janssonius, Amszterdam, 1645; Komáromi Csipkés György, Leiden, 1685; Tótfalusi Kis Miklós, Amszterdam, 1685.

41 Pontos adat nincs arról, hogy Czeglédi távozása után ki volt a lelkész. Esetleg a korábban itt együtt szolgáló két lelkész egyike,

Keresztury István vagy Porcshalmi János lett az. Mindketten a Tolnai János abaúji esperes által terjesztett puritán „Independismus” mozgalom hívei voltak, amely az egyes kálvinista egyházakból a fensőbbiségtől független köztársaságot akart alakítani. Az 1646-os szatmárnémeti zsinaton társaikkal együtt nekik is el kellett határolódniuk a puritanizmus „eretnek” tanaitól. HÉZSER 1900 (ld. 3. j.). 29–34; DEBRECENI 2009 (ld. 29. j.). 283, 302.

42 Száztizenhét kötetből álló templomi könyvtárunk volt a nagyszombati reformátusoknak, ahol a protestánsoknak sokkal ellenségesebb egyházi és társadalmi környezetben kellett túlélniük. Viszoklcz Noémi: A nagyszombati református gyülekezet temploma és javai a 17. században. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica*, 21. 2017. 342–357.

si magyar evangélikus templom „építő”-jénél.⁴³ Mint-ha minden út Tállyára vezetne: a lelkész bátyjának, a mecénásként is számontartott, gazdag borkereskedő Györgynek, aki lengyelországi utazásai miatt kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett, és I. Rákóczi Györgyöt is folyamatosan informálta az európai politikáról, Tállyán is volt háza.⁴⁴

A képszék latin építési feliratáról – bár nevet és évszámot is tartalmaz – még ennyit sem mondhatunk biztosan, amíg restaurátori vizsgálat nem készül róla. Nem tudni, hogy hány rétegben meszelték le a kaput, és hogy volt-e korábbi vésett felirat. Most a felirat festett és nem vésett, mint a zsoldárszöveg, és az évszázadok alatt többször átfestették. Többszörösen rontott betűképei eltérnek a keretbe foglalt zsoldár-idézetétől, és a szöveg nincsen „kiosztva”, egalizálva a meszelt felületen. A 20. századból maradt fenn egy kép, illetve egy leírás róla, azonban mindkét alkalommal más dátum szerepel, és szövegromlás is észlelhető. Sztehlo Ottó, amikor a MOB megbízásából 1911-ben Tállyán járt a templomfelújítás ügyében, a kapu feliratait is megörökítette. Feljegyzésében 1713. október 3. olvasható.⁴⁵ A 20. század második feléből származó fotón a lámpatesttel elcsúfított felirat dátuma nem egyértelmű: ANNO DOMINI MDCCX.X. Id...s JULII.⁴⁶ Ki tudja, még hányszor változtatták meg, a következő, 2000-es évekből származó felvételeken már 1712 és június szerepel, az írásképe elromlott, több betű lett elírva.⁴⁷ A képszék feliratán a „per me” kifejezés inkább építőmesterre, mint donátorra utal, eszerint a kaput a

Szentháromság tiszteletére építette Crasznik Mihály. Nehézség, hogy Crasznik személyét eddig nem sikerült beazonosítanunk.⁴⁸ A latin feliratot kétféleképpen értelmezhetjük. Mivel a Szentháromság-tan a kálvinizmusnak is egyik fontos alappillére, továbbá a tállyai reformátusok 1664-ben a Szentháromság tiszteletére öntettek egy harangot,⁴⁹ lehetséges, hogy ők írták a feliratot a kapura, és a katolikusok később a dátumot és feltehetően a nevet cserélték ki. Az sem zárható ki, hogy az eredetileg üresen hagyott mezőre a teljes felirat az 1688-as visszafoglalást követően, a 18. század elején, a templom átépítésekor, újonnan készülhetett, nagyban félretájékoztatva a kései utódokat. Biztosan csak annyit tudunk, hogy a katolikusok 1714-ben kezdik meg a templom évtizedekig tartó átépítését. Az ebből az évből származó terven az eperjesi mester, Johannes Francz nem ábrázol sem előcsarnokot, sem déli bejáratot, hanem a toronyból lehet bejutni a hajóba (8. kép).⁵⁰ A több szempontból is túl ambiciózus terv azonban nem valósult meg, a díszes déli kaput végül nem bontották el, csak az avatatlan szemek előtt egy előcsarnokkal takarták el, amelynek első említése 1749-ből maradt fent.⁵¹ Bár a felirat a kapu építését említi, Crasznik Mihály valójában a portikusz – és esetleg a templomátalakítás – mestere lehetett. Az új felirattal a katolikusok Isten háza visszaszerzésének szándékoztak emléket állítani, ugyanakkor a kapu oromzatának feliratát is megőrizték, hiszen a templom 16–17. századi viszontagságos története során ők is átélhették Tállyán a zsoldárban megfogalmazott léthelyzetet.

43 MADARÁSZ Márton: Imadsag Templomba bémenetelkor, I. In: Uő: *Eperjessi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedése, az az minden-napi imadsagos könyvcskéje*. Lőcse, 1629. 1628. február 3-i törvényszéki ülésén hirdették ki azt a II. Ferdinánd által előző évben kiadott armálist, amelyben a király nemességet adott Madarász Györgynek és két testvérének, Mártonnak és Tamásnak. Márton Wittenbergben tanult és az eperjesi magyar evangélikus gyülekezet lelkésze volt. Egyrészt komoly publikációs tevékenységet folytatott, a német lutheránus kegyességi irodalom számos munkáját fordította le és jelentette meg, másrészt az ő lekipásztorsága alatt épült az új evangélikus magyar templom Eperjesen 1642 és 1647 között. 1654. november 8-án halt meg. KÁRMÁN György: Madarász György, Eperjes politikai látnoka. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica*, 21. 2017. 214–216.

44 Lásd KÁRMÁN 2017 (ld. 43. j.). Kutatásaink szerint Madarász György háza a mai Rákóczi utca 25. szám alatt volt. Első említését az 1644-es összeírásban találtuk. MNL OL, E 156 Urbaria et Conscriptioes, Fasc. 18. No. 1. 1688-ból részletes leírása is fennmaradt a háznak. MNL OL, E 156 Urbaria et Conscriptioes, Fasc. 149. No. 22.

45 „E templom a 17^{ik} század végén épült egyszerű barokk stílusban. Kőből faragott déli kapuzatán 1713. évszám. Párkánytagozás a sárospataki vár hasonló kori részleteire emlékeztet. Latin és magyar felírása a következő: Haec janua est aedificata in honorem S. trinitatis per me Michaellem Crasznik. Anno domini MDCCXIII oct ris III”, lásd MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 71/1911.

46 MÉM MDK, Fotótár, Itsz. 022.217PD.

47 2005-ös fotó: MÉM MDK, Tervtár, Tokaj-hegylajai műemléki inventárium, Itsz. n. Azóta több fotó is készült a műemléki topográfiai munka során, a felirat nem változott.

48 Crasznik a lengyel Kraśnik település régies, latin szövegekben és oklevelekben előforduló neve, egyben családnév is. A település Lublin alatt található, a Tállyától Bártfán keresztül Lengyelországba vezető út mentén. A Magyarországon, BAZ megyében, a Cserehádi járásban található Krasznokvajda az egykori Krasznok/Krásznik/Krasznik és Vajda települések összevonásából jött létre. A feldolgozott forrásokban és irodalomban azonban Krasznik, Krasznik, Krasnik, Crasznik családneveket nem találtunk.

49 AACass KB Par. APT, *Ex oppido Tállya* (s. a.; t. p. q. 1763); *Puncta Visitationis Canonicae in Parochia Tállyensi et ejus filiali Rátka anno 1772*.

50 AACass KB Par. Acta Parochiae Tállya. *Delineatio Ecclesiae Tállyensis*, (1714) 1747. Joannes Francz, (Patricius) polgárjogot nyert Eperjesen 1734. december 14-én. MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény, A-XXIV-1. Eperjesi mesterek és művészek a 16. század második felétől a 19. század elejéig Eperjes város polgárkönyve alapján: Polgárjogot nyert kőművesmesterek, 10. o.

51 Az összeírásban említik, hogy az alatta nyíló kriptába temették gróf Balassa Imrét. AACass KB Par. APT *Conscriptio Tállyensis Ecclesiae et Parochiae Pertinentiorumque, Anno 1749*.

Rettegés és félelem Tállyán

*Adalékok a tállyai római katolikus templom építéstörténetéhez,
különös tekintettel az 1931. évi boltozatcserére*

A tállyai Szent György-templomot először a pápai tizedjegyzékek említik az 1330-as években.¹ A város és temploma a mohácsi csatavesztést követő évtizedekben, feltehetőleg az 1540-es években lett protestáns, s a következő mintegy másfél évszázadban nagynevű prédikátorok és rektorok nem jelentéktelen állomáshelyévé.² Sok évtizedes háborítatlan protestáns birtoklás után, az 1670-es évek elejétől 1705-ig, II. Rákóczi Ferencnek a templomot a katolikusok tulajdonában meghagyó, utóbb okmánnyal is megerősített döntéséig többször gazdát cserélt, de a birtoklástörténetben a fordulópontot kétségkívül az 1688. október 18-án „erőhatalommal” történt katolikus visszafoglalás jelentette. Ettől kezdve összefüggő katolikus levéltári anyag áll rendelkezésünkre a templomra vonatkozólag, melynek egy része a kassai érseki levéltárban, másik – az előbbi részben kiegészítő, részben replikázó – része pedig helyben, a tállyai plébánia irattárában található.³ A templomot 1691. július 22-én benediktálta Fenesy György egri püspök, védőszentje Szent László lett.⁴

Az épület a település keleti részén, a főutca északi oldalán, a templomkertben szabadon álló, keletelt, egyhajós, nyugati tornyos épület (1. kép). Hajója téglalap alakú, támpilléres; keleti végéhez sokszög záródá-

sú szentély csatlakozik, földszintes, toldalékelőteres sekrestyével. A hajó nyugati végének déli szakaszához négyzetes alaprajzú, saroktámpilléres, kétemeletes, óraszínttel záródó torony, északi szakaszához a torony folytatásában emeletes toldalék (ún. pillérház) kapcsolódik; déli oldalának nyugati szakaszához a torony közvetlen szomszédságában négyzetes alaprajzú, földszintes bejárat előcsarnok. A templomtestet a szentély sokszögzáródására, illetve a hajó nyugati falára meredeken kontyolt nyeregretető; a sekrestyét keletre, a bejárat előcsarnokot délre lekontyolt nyeregretető; a toldalékokat félnyeregretető, a tornyot összetett idomú sisak fedi. A homlokzatokat csak vízszintes tagozatok – lábazat, párkányok – és az aktuális nyílások, valamint a déli hajófalon korábbi, gótikus ablakok nyomai (2. kép), az északi hajófalon gerendafészek nyomai tagolják.

A bejárat előcsarnok (más néven cinterem) keresztboltozatos, északi falán a karzataljba vezető kapu, kora barokk kerettel, építési felirattal.⁵ A hajót befelől húzott, a mellékoltárok kápolnáinak válaszfalaiul szolgáló támpillérek tagolják három boltszakaszra. A támpillérek között harántirányban hevederívek, a hajószakaszokban rabicsszerkezetű keresztboltozatok vannak. A szentély boltozata szintén rabicszer-

1 *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*, I/1–4. Budapest, Szent István Társulat, 1885–1891. I/1. 250, 324, 340, 345, 361; ORTVAY Tiadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején: a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. (Geographia ecclesiastica Hungariae.) Budapest, Franklin Társulat Nyomdája, 1891–1892. 195. A középkori titulus emlékét az új- és legújabb korban a város pecsétjének Szent György-ábrázolása őrzi.

2 Szkhárosi Horvát András prédikátor 1542–1549 között bizonyosan Tállyán szolgált (DIENES Dénes: A történelmi Tiszáninneni református egyházkerület a 16. században, I. *Historia Ecclesiastica*, 2. 2011. 1. sz. 37–38); az iskola rektora 1563-ig Károlyi Miklós, Károlyi Gáspár öccse volt. (Károlyi Gáspár levele Kassa város tanácsának,

1563. december 9. *Magyar Történelmi Tár*. 3. sorozat. 12. kötet. 1889. 605–606.)

3 A 17–20. századi irat- és tervanyagot az OTKA-K-109323 számú, *Műemléki topográfiai kutatások Kőszegen és Tokaj-Hegyalján* című kutatási projektje keretében digitalizáltuk. A nagyrészt latin nyelvű forrásokat Borossay Katalin és Molnár Péter fordította.

4 Arcibiskupský Archív v Košiciach–Archivum Archidioecesis Cassoviensis (a továbbiakban: AACass), Košické biskupstvo. Parochia-lia. Acta Parochiae Tállya (a továbbiakban: KB Par. APT), *Conscriptio* 1749.

5 A kapuról lásd Csejdy Júlia és Bálint Ádám cikkét ugyanebben a lapszámban.

1. A tállyai r. k. templom keletről, 1911
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs
Központ, Fotótár, Itsz. 2054P

kezetű: kolostorboltozatban végződő dongaboltozat, mélyen bemetsződő fiókokkal. A hajó nyugati szakaszában kétpilléres, falazott karzat, a karzatalj három keresztboltozat-szakaszos. A karzatalj déli szakaszából keresztboltozatos toronyalj, középső szakaszából

dongaboltozatos raktárhelyiség nyílik. E két helyiség folytatásában, a karzat északi szakaszának nyugati szomszédságában van a dongaboltozatos karzatlépcsőház, amelynek csak kívülről, a templomkertből van bejárata, és a raktár fölötti dongaboltozatos helyiségbe vezet, ahonnan a karzat és a toronyfeljárat is megközelíthető. A szentély északi oldalához épített sekrestye két keresztboltozat-szakaszos (3a–b kép).

A templom középkori formáját illetően kevés a támpontunk. Az 1931-es felújításkor (boltozatcsere és a hozzá kapcsolódó belső esztétikai felújítás), valamint a később 1982-ben történt felújítása előtt, 1981-ben végzett vakolatleverés során ugyan kerültek elő középkori részletek, de – noha utóbbiról született építéstörténeti megállapításokat is megfogalmazó, rövid jelentés – szisztematikus és dokumentált fal-, illetve épületkutatás egyik alkalommal sem volt.⁶ Az 1706-ban és 1721-ben zajló református-katolikus birtokperек tanúvallatási jegyzőkönyvei szerint a református birtoklás idején, az 1650-as évek végén és az 1660-as években nagymérvű építkezés folyt az épület nyugati részén.⁷ Az 1688-as visszafoglalás utáni első, 1693-as katolikus vizitáció elismerve, hogy a boltozat nagyobb részét (vagyis a hajó boltozatát, mert a szentélyt és boltozatát az építkezés a tanúvallomások szerint nem érintette) az eretnekek építették, a templomnak a református birtoklás során fennálló, illetve kialakult állapotát írják le: boltozatát vaskos kőoszlopok tartják, kétoldalt fakarzatai vannak.⁸ A visszafoglalás után azonban ez az állapot nem sokáig maradt fenn: az 1700-as vizitáció a karzatokat nem említi, és mivel a katolikus liturgiának nem felelt meg, hogy a szentélyben miséző papot az oltárhelytől a bejáratig a templom hosszában, középen sorakozó öt oszlop takarja, már 1700-ban elhatározták, hogy az oszlopokat és a boltozatot lebontatják, és újat építtetnek.⁹ Az építkezés 1714-ben kezdődött,¹⁰ de a plébános váratlan halála miatt hamarosan abbamaradt és évtizedekre leállt: 1747-ben a hívek azt panaszolják, hogy csak a szentély fölött van boltozat, a hajó fölött csak

6 Tállyai, plébániai irattár (a továbbiakban: TPII), Templom, plébániai építés-renoválás ügye. 1. Templomrenoválás (1935) (a továbbiakban: VIII.f2.1.): *A tállyai róm. kath. [templom] újjáépítésének naplója*, 1931. szeptember 14. – december 20. (szeptember 25.); ifj. PÉTERV István: *Népi műemlék kutatás [...] Ond és Tállyai községekben, I. rész: általános tájékozódó vizsgálat*, 1958. november 10–15. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (a továbbiakban: MÉM MDK), Népi Archívum. (A szöveg a tatarozás idejéül a húszas éveket jelöli meg, ez azonban az adatközlő vagy az adatfelvevő tévedése lehet, mert az 1920-as években nem, hanem 1931-ben és 1940-ben volt felújítás.); DÉRTSHV Mihály–GÉCZV Csaba: Tállyai, Rákóczi utca. Római katolikus templom. *Magyar*

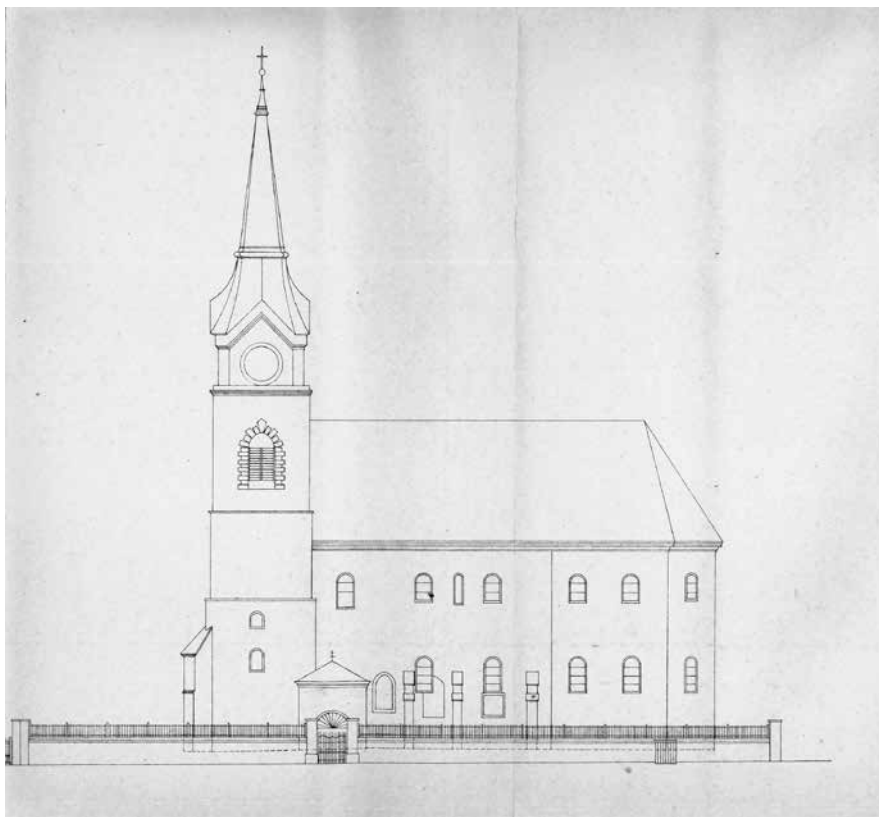
Műemlékvédelem, 9. 1984. 494.

7 HÉZSER Emil: *A tállyai ev. reform egyház története 1540–1900*. Budapest, Európa Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1900. 40–42.; „a Tornyt fundamentumostul a Templomot pedig az Praedikáló Széktől fogva a Calvinisták építették” (1706) (Uo. 56.); „a Templomnak az Torony felől való részét az Calvinisták rakatták, fen álván már akkor a Napkelet felüli részi” (1721). (Uo. 69.)

8 AACass, Košické biskupstvo. Districtualia (Hegyaljai vizitációk) (a továbbiakban: KB Distr.) Nr. 2. (1693)

9 AACass KB Distr. Nr. 3. (1700)

10 AACass KB Par. APT *Conscriptio* 1749.

2. A templom déli homlokzata. BME építészmérnök hallgatók nyári városfelmérései, 1993
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, Itsz. D 36973

ideiglenes fatető, amely vihar esetén úgy recseg és ropog, hogy rettegnek, hogy a nyakukba esik és agyonüti őket.¹¹ Az építkezés 1753-ra fejeződött be;¹² a templom ez építkezés során készült barokk boltozatának túlnyomó részét bontották le 1931-ben.¹³

A 17. századi építkezés oka és mibenléte egészen nem tisztázott. Épületkutatás híján hipotézisek felállításának ezzel kapcsolatban nincs sok értelme, ezért egyelőre csak azt a kérdést tesszük fel, hogy biztos-e, hogy a tanúvallomásokat csak egyféleképpen – „a templom nagyon kicsinynek bizonyult, [...] nem akarták lerom-

bolni, hanem annak kibővítését, illetve északnyugoti irányban való meghosszabbítását határozták el”¹⁴ – lehet értelmezni.

Tény, hogy a templom nyugati részének térszerkezése szokatlan megoldásokat mutat: a mai formájában kora barokk déli kapu a hajó utolsó szakaszába, a 18. századi karzataljba nyílik, a torony pedig nem a nyugati homlokzat középtengelyében áll, hanem – déli falsíkjával a hajó déli falsíkjának folytatásában – a nyugati homlokzat déli szakaszához kapcsolódik. Feltűnő az is, hogy bár az 1981-es jelentés szerint a hajó déli és

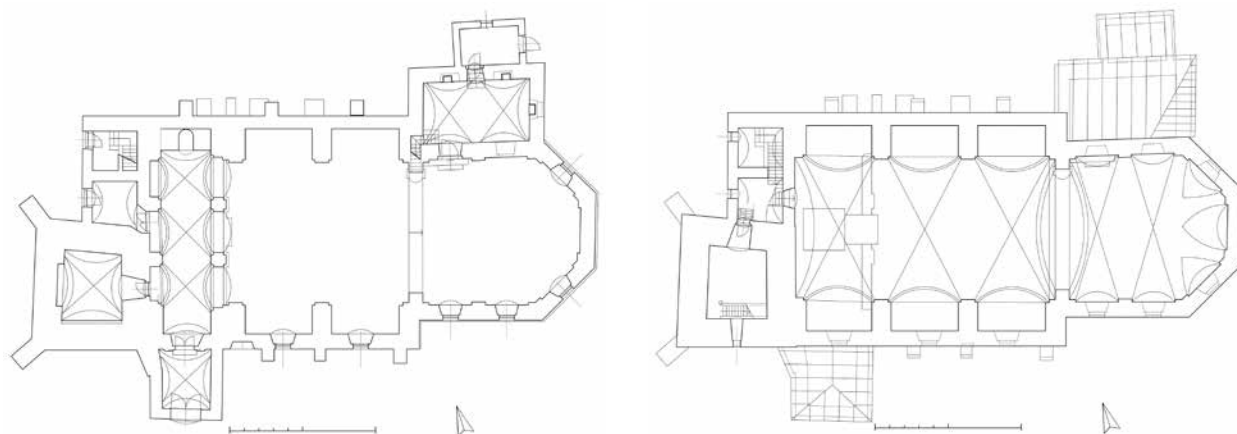
11 AACass KB Par. APT *Ad pedes* (A tálliai hívek Barkóczy Ferenc egri püspöknek, 1747. január 9.)

12 AACass KB Par. APT *Conscriptio* 1776.; AACass KB Par. APT Can. vis. 1779.

13 A szentély boltozatának „építésénél egy elbontott épület köveit használták. Van ugyanis a bolthajtásban a többi kővel vegyesen faragásokkal és színezéssel ellátott néhány kő, amely arra enged következtetni, hogy egy lebontott templom, vagy templomrész köveit

használták fel” – állapították meg az 1931-es bontási munkák során. *A tálliai templom 1931* (ld. 6. j.). Bár az 1981-es jelentés állítja, hogy „a sokszögű szentély [...] barokk kori” (DÉTSHV–GÉCV 1984 [ld. 6. j.]), a szentély újkori (újja)építését egyértelműen megerősítő forrás egyelőre nem ismert.

14 HÉZSER 1900 (ld. 7. j.). 40–42. Hézser forrásai a református-katolikus birtokpercek az előbbieken már hivatkozott és idézett tanúvallatási jegyzőkönyvei: 1706: 55–58, 1721: 66–75.

3a–b. Hernyák Emese: A templom alaprajza (a: földszint, b: karzatszint), 2011

északi fala mintegy 2/3 magasságig középkori – a külső felújítás során történt vakolatleverés a déli hajófalán gótikus ablaknyílásokat, az északon lefaragott párkánykősort hozott napvilágra –, támpillérei jelen tudásunk szerint nem középkoriak: az 1981-es jelentés szerint a hajó támpillérei barokk koriak,¹⁵ azonban a templom 1714-es, részben megvalósult átépítési tervrajzán egy támpillér sincsen feltüntetve (4. kép),¹⁶ 1872-ben felvett alaprajzán is csak kettő.¹⁷

Középkori templom(hajó)nak általában szokott lenni déli kapuja. Ha volt a tályai templomnak a középkorban déli kapuja, úgy az – az 1981-es megfigyelésnek a hajófalakra vonatkozó, az előző bekezdésben idézett félmondata alapján, feltéve, hogy a középkori hajó legalább olyan hosszú volt, mint a jelenlegi – csak a mostani déli kapu helyén lehetett, mert a vakolatleverés alkalmával nyomai máshol nem mutatkoztak, továbbá ebben a tengelyben középkori ablaknyílást sem találtak. Ez esetben a középkori templomnak vagy nem volt a déli kapuval együttműködő nyugati karzata, vagy ha volt, akkor a hajónak kellett egy sza-

kasszal hosszabbnak lennie, hiszen csak így nem nyílt volna a kapu a karzataljba.¹⁸ Elképzelhető az is, hogy a templomnak a középkorban nem volt déli, hanem csak nyugati kapuja: a nyugati hajófal északi szakaszának hossza még a torony megléte esetén is elegendő egy bejárathoz. Volt is itt kapu, méghozzá a déli kapu nyílásának szélességével nagyjából megegyező szélességű, mely a régi, egyhelyiséges pillérházból nyílt a karzataljba. Kora ismeretlen, az új pillérház építése alkalmával falazták el, nyomait a karzatalj északi szakaszának nyugati falán lehetne keresni.¹⁹ Analógiának a nyírbátori református templom (volt Szent György-templom) kínálkozhatna: építésének első három periódusában valószínűleg csak nyugati kapuja volt, majd a harmadik periódus során, a 15–16. század fordulóján az új szentély emelése mellett nyugat felé karzattal és lépcsőtoronnyal toldották meg a hajót, s mivel a korábbi nyugati kapuarchitektúrát akarták újra felhasználni, a tornyot aszimmetrikusan helyezték el.²⁰ A torony helyzetét Tályán is kielégítően indokolná a vele együttműködő nyugati bejárat.

15 DÉTSHY–GÉCZY 1984 (ld. 6. j.).

16 AACass KB Par. APT *Delineatio Ecclesiae Tallyensis*, 1714, 1747. A hajó a terv szerint, befelé húzott pillérekkel lett megépítve, eredetileg nem terveztek hozzá külső támpilléreket. Mivel ehhez – a tervezett állapotot mutató – laphoz az aktuális állapotot rögzítő felmérés nem tartozik, nem tudhatjuk, hogy a külső reprezentatív, ám végül meg nem valósult kiépítése érdekében nem bontottak-e le korábbi támpilléreket. A tervrajz készítőjéről, Joannes Francz eperjesi mesterről lásd Csejdy Júlia és Bálint Ádám e lapszámban közölt tanulmányának 50. jegyzetét.

17 AACass KB Par. APT *A' Tályai Rom. Chat. Templom és Lelkészi lakot*

illető alap rajza. Ki atta Gálffy János 1872^{dik} év Julius 16 napján.

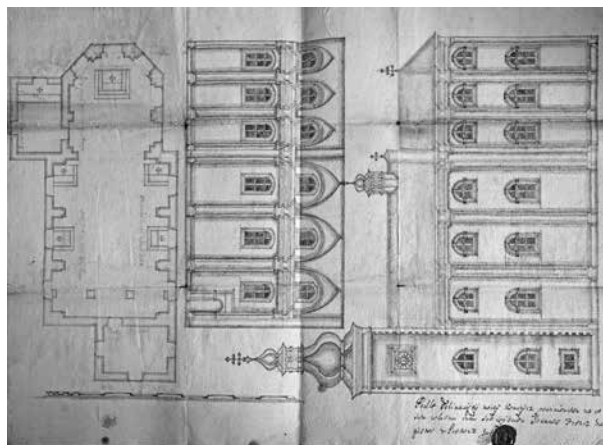
18 Az 1693-as vizitáció kétoldalt – értelemszerűen a hajó nyugati végében, a már álló toronnyal szomszédos hajószakaszban és keleten, az egykori szentélyben – épített fakarzatokról ír. Ezeket azonban a reformátusok építették: katolikusok a szentélyben nyilván nem emeltek karzatot, a jelenlegi helyén álló középkori nyugati karzat létét pedig, mint írtam, éppen a déli kapu pozíciója teszi valószínűtlennek. AACass KB Distr. Nr. 2. (1693)

19 A pillérház(ak)hoz lásd a 37. jegyzetet.

20 SIMON Zoltán: Adalékok a nyírbátori református templom építéstörténetéhez. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle*, 44. 2009. 143, 150.

A tornyot a források szerint fundamentumostul a kálvinisták építették.²¹ Ez ugyan egybevág azzal az 1981-es megfigyeléssel, mely szerint a torony gótikus faragott kövek felhasználásával, a barokk korban épült,²² kérdés viszont, hogy ez a megállapítás, amely bevalótan csak a vakolatától megfosztott külső falfelület (ami lehet köpenyfal felülete is, ha mondjuk a tornyot csak javították vagy magasították) szemrevételezésére alapoz, teljes mértékben helytálló-e. Olaszliszka 1632–1634 között építették újjá a templomtornyot.²³ Sztéhlo Ottónak a tállai templom egykori kinézetéről egy „szabadkézi régi rajz utáni vázlatát”²⁴ (5. kép) szemügyre véve nem kizárt, hogy Táallyán is hasonló volt a cél: őrtoronyként is szolgáló, az e funkciónak megfelelő magasságú és szilárdságú torony (ki)építése. Akár újonnan épült a torony, akár csak megerősítették-magasították, árnyékában egy nyugati kapu csak alárendelt szerepet játszhatott, ezért a jelenlegi, kora barokk architektúrájú déli kaput – lett legyen középkori előzménye vagy sem – nemcsak stiláris és történeti megfontolásokból, hanem emiatt is a református építkezéshez köthetjük.

A hajó és a szentély jelenlegi boltozatai – a kápolnákat egymástól elválasztó barokk falak, azaz befelé húzott támpillérek közötti hevederek kivételével – a 18. századi boltozatok 1931-ben készült rabicszerkezetű replikái. A 18. századi boltozat előtt a szentélyben feltehetően középkori boltozat volt,²⁵ a hajóban a reformátusok által épített 17. századi boltozat, középoszloposorra terhelte boltszakaszokkal.²⁶ Nem tudjuk, hogy ennek mi volt az előzménye, vagyis, hogy mit váltott fel. A hajó fesztávolsága tizennégy méter, a falak vastagsága kevesebb, mint egy méter, külső támpilléreinek középkori eredetéről egyelőre nincs tudásunk.²⁷ Ilyen adottságokkal térostsítás nélküli gótikus boltozat csak akkor képzelhető el, ha a befelé húzott támpilléreknek

4. Johannes Francz eperjesi mester: A templom részben megvalósult átépítési terve, 1714, 1747
Arcibiskupský Archív v Košiciach–Archivum Archidioecesis Cassoviensis. Košické biskupstvo. Parochialia. Acta Parochiae Táallya. Delineatio Ecclesiae Tallyensis, 1714, 1747

vannak középkori előzményei, azaz a fesztávolságot a megfelelő méretre csökkentő, a boltozati nyomást az épületen belül felvevő gótikus támpilléreket rejtenek, ám a déli hajófal külső felületén jelzett gótikus ablaknyílások és a hajó belső tagolása között nehéz bármiféle szerkezeti kapcsolatot találni. A háromhajós megoldás sem valószínű, mert a mellékhajók túl szűkek lettek volna. Így leginkább a kéthajós, középpillérsoros megoldás jöhet szóba. A kassai ferences templom támpillérek nélküli hosszházának fesztávolsága, falvastagságai a tállaiakéhoz közeli értékeket mutatnak; itt a kutatás kéthajós rendszer egykori meglétét igazolta.²⁸ Mindazonáltal valamiféle fáfödém egykori megléte sem zárható ki teljességgel.

21 Lásd a 7. jegyzetet.

22 DÉTSHV–GÉCZY 1984 (ld. 6. j.).

23 Kovács József: *Olaszliszka*. Olaszliszka–Sárospatak, 1998. 74. A torony építési tábláinak szövege: 255–256.

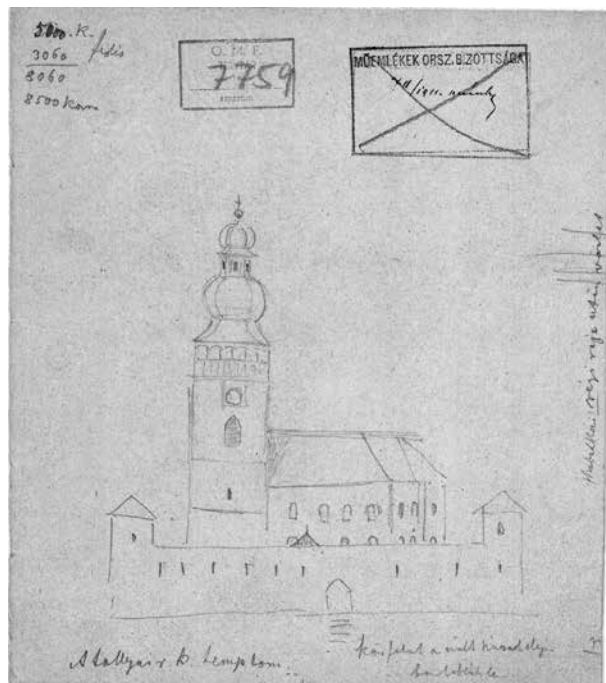
24 MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 7759. A torony óraszint fölötti, fából készült őrterasza, lanternával ellátott kettős hagymasisakja e vázlat tanúbizonysága szerint olyan lehetett, mint amilyent Johann Hacker budai mester tervezett 1737-ben a tabáni régi szerb székesegyház számára (Johann HACKER: *Az 1697-ben épült székesegyház meg nem valósult sisakjának tervrajza, 1737*. Újvidék, Matica Srpska Kézirat-tára, ltsz. M.3.065; közölve: *Szerb székesegyház a Tabánban: az eltűnt Rácváros emlékezete*. Kiállítási katalógus. Szerk. Csáki Tamás–Golub Xénia. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2019. 342. kat. 711., 104. kép).

25 Lásd a 13. jegyzetet.

26 Lásd a 8. és a 9. jegyzetet.

27 Lásd a 16. jegyzetet.

28 KRCHO János–SZEKÉR György: Adatok a kassai ferences templom középkori építéstörténetéhez. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok*. (Művészettörténet – műemlékvédelem, 7.) Szerk. HÁRIS Andrea. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1994. 337 skk. A szerzetesi templomokra inkább jellemző kéthajós elrendezés a Szepesség plébániatemplomaiban is gyakori, lásd Poprádfelka (Vel'ká, Szlovákia), Szent János apostol tiszteletére felszentelt plébániatemplom, Leibic (Lubica, Szlovákia), Nagyboldogasszony-plébániatemplom (DIVALD Kornél: *Építészeti emlékek*. [Szepessármegye művészeti emlékei, 1.] Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, Szepessármegyei Történelmi Társulat, 1905. 54–55, 56–57). A szepességi kéthajós templomokról lásd Juraj ŽÁRV: *Dvojilodové kostoly na Spiši*. Bratislava, Tatran, 1986.

5. Sztehlo Ottó: A templom az 1861-es tűzvész előtt, 1911 Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, Iksz. R 7759.

Összegezve az eddigieket: a jelenleg rendelkezésünkre álló forrásokból nem bizonyítható, hogy a 17. századi református építkezés során a hajó nyugat felé meg lett hosszabbítva. Bizonyos viszont az, hogy (új) boltozatot kapott ekkor, ezért a református-katolikus birtokperek tanúvallomásaiknak az a kitétele, hogy a templomot a prédikálószéktől a kálvinisták építették,²⁹ talán inkább csak a hajó boltozatára, mintsem falainak meghosszabbítására vonatkozik. (Már csak azért is, mert a férőhelyek számának növelését karzatokkal is meg lehetett oldani.³⁰) A torony „fundamentumostul” való építése pedig úgyszintén inkább az alapok megerősítésével járó, nagyobb mértékű átalakítás, semmint zöldmezős beruházás lehetett.

Okot a 17. századi építkezésre, boltozatépítésre a hajó középkori földemének és nyugati részének állagromlása, pusztulása, a torony megerősítésére a háborús idők fenyegetései is könnyen adhattak. A 16. századból két adat is van arra, hogy a tállyaiak Kassáról kértek zsindelet a templom tetejének háborúság utáni helyreállításához.³¹ A templom tetőjének megrongálódása, égése, a beszakadó tetőgerendák károsíthatták a földemet, a beomló földemek az őket hordó falakat; az őrtorony szükségességének indoklására pedig kár szót vesztegetni. Megfontolandó az is, hogy az 1931-es boltozatcserét megelőző vizsgálat (részletes ismertetését lásd a cikk vonatkozó részében) az alapozást alulméretezettnak minősítette, és rámutatott arra is, hogy a déli oldalon az eredendően észak–déli lejtésű terepen mélysége sem megfelelő, mert a feltöltés miatt itt nem éri el a talaj alsó, szilárd rétegét. Ha a 18. századi építkezés – hajófalak magasztása, új boltozat építése – előtti épülethez az alapozás vastagsága megfelelő is volt, nem zárhatjuk ki, hogy a sekélysége már az azt megelőző időkben is okozhatott gondokat.

Bármilyen volt a 17. századi építkezés oka, az öt vasos kőoszlop alkalmazása statikai biztosítás iránti igényre utal.³² Nem is ilyen jellegű probléma miatt kezdtek az új építkezésbe a katolikusok a 18. században, hanem mert, mint fentebb említettük, az oszlopok akadályozták a szentélyben végzett liturgia követését.³³ A befelé húzott pillérekre terhelt új boltozattal sem volt bő száz éven át olyan mértékű gond, ami írásos nyomot hagyott volna: a boltozat állapotának nagymérvű romlására utaló első iratok az 1861-es, a fél városra kiterjedő, a templom teljes fedélszékét elpusztító tűzvész³⁴ utáni időszakból, az 1870-es évekből származnak. Ekkor vált szükségessé a hajó falainak megtámogatása: míg a templom 1872-ben felvett alaprajzán csak a déli hajófal mellett van feltüntetve két támpillér, addig a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) megbízásából 1911 szeptemberében Sztéhló Ottó építész által felvett alaprajzon már a mindmáig meglévő három déli és három északi hajófaltámpillér látható (6. kép).³⁵ 1874-ben a templom boltozatának állapota, főleg a karzat fölötti boltozaté aggasztó volt.

29 Lásd a 7. jegyzetet.

30 Lásd a 18. jegyzetet.

31 1563, 1591: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*, 8. 1886. 5–6. sz. 218–219.

32 Vagy mind az öt oszlopot a reformátusok építették, vagy – ha két-hajós volt a középkori tér – az is elképzelhető, hogy a gótikus boltzatot tartó pillérsort további támaszokkal kiegészítve használták fel az építkezésénél.

33 A 18. századi katolikus építkezésnek ezen túl is lehetett felekeze-

ti oka. Mivel a reformátusok a birtokperek során az általuk végzett építési munkák okán formáltak jogot a templomra, a vitat(hat)atlanul általuk épített boltzat lebotlásával ezt a hivatkozási alapot lehetett kiiktartani. Ugyanez áll a déli kapura és a torony felső szintjeire (órászint, tetőtérasz) is, amelyeket az 1714-es tervrajz szerint szintén meg akartak szüntetni (AACass KB Par. APT *Delineatio Ecclesiae Tallyensis*, 1714, 1747).

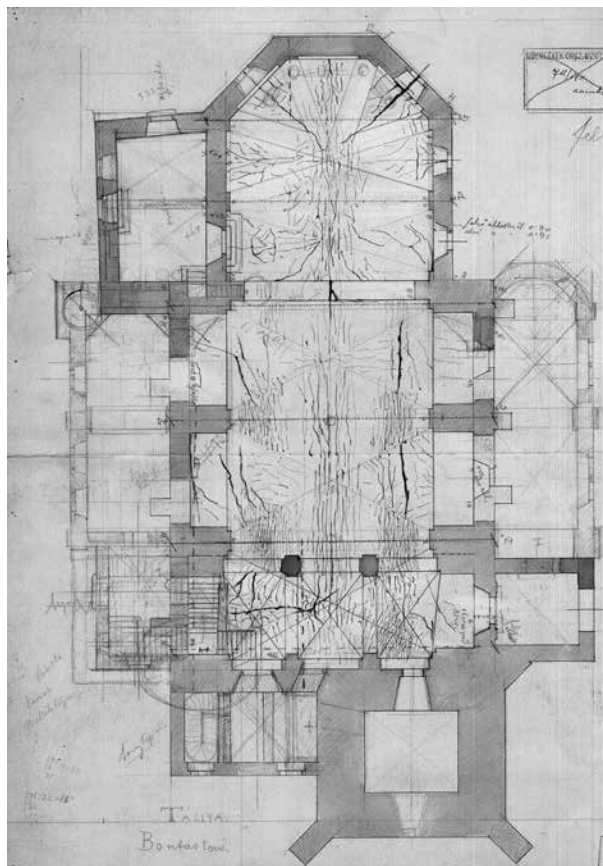
34 AACass KB Par. APT. (Szent-Iványi Vince uradalmi képviselő Fábry Ignác kassai püspöknek, 1861. augusztus 17.)

35 MÉM MDK, Tervtár, Itsz. R 7758.

Ezért az egyháztanács az uradalmi igazgatóhoz fordult intézkedés végett,³⁶ nem is eredménytelenül: a veszélyt elhárították, a karzat fölötti boltozatot kijavították, oldalfalait a további repedezések ellen biztosították, erős vaspánttal összehúzták, a régi pillérház helyett új, nagyobb támaszpéldet emeltek.³⁷ A régi, az 1867-es kataszteri térképen már jelzett pillérház látható az 1872-es alaprajzi felvételen is: a torony északi falához és a templom nyugati homlokzatához épített, nagyjából négyzetes alaprajzú, kívülről és a karzatalj felől is megközelíthető, a toronyfeljáratot magában foglaló toldalék volt. Az új pillérház két önálló térrészből álló toldalék, melynek építéskor a régi pillérház karzatalji bejáratát elfalazták, mivel a tengelyébe válaszfal épült; déli részének külső és karzatalji – a torony északkeleti sarkába belevágó, ferde bélletsíkú – bejáratot is, az északi résznek csak külső bejáratot nyitottak.

1897-ben az egyházközség újfent a patrónushoz fordult, mert a toronypárkányok bomladoztak és hullottak, a templom boltozatán az orgona fölött lyuk tátongott, a torony- és templomtető több helyen beázott, ami miatt alépítményei napról napra romlottak. Az uradalom a kért javításokat ismét elvégezte,³⁸ de ezek sem állították meg a boltozat állagromlását.

Újabb tíz év elteltével már nyilvánvalóvá lett, hogy a problémák alkalmi javításokkal nem orvosolhatók, ehelyett legalábbis részleges bontás és újjáépítés szükséges. 1908-ban költségvetés készült a choris [karzat] feletti boltozat bontására és újrarakására, illetve az ehhez kapcsolódó járulékos munkálatokra, továbbá a szentély végfalán lévő továbbrepedés és falkinyomás meggátolásának bevasalási munkáira, valamint a bejárat kis előcsarnok nyílásán lévő továbbrepedés bevasalási munkájára.³⁹ Kivitelezésre nyilvánvalóan nem került sor, hiszen 1911-ben a templom „a legrozogább állapotban van, másrészt pedig [...] igen kicsi, s így feltétlen javításra és kibővítésre szorul” – írta a plébános augusztus elején a MOB-hoz intézett beadványában, melyben az

6. Sztelho Ottó: Bontási terv, 1911.

Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, Itsz. R 7758.

épület műemlék mivoltára hivatkozva azt kérte, hogy a bizottság a templom „kijavítása és kibővítése céljából szakértőt kiküldeni és a szükséges tervezetet díjtalanul elkészíttetni méltóztassék”.⁴⁰

36 A templom jó karban tartása a patrónus, ez idő szerint herceg Breitenheim Ferdinándné Schwarzenberg Karolina kötelessége volt.

37 TPII B12 Egyháztanácsi jegyzőkönyvek (a továbbiakban: B12), *A tálylai Rom. Kath. hitközség és Egyháztanács jegyzőkönyve*, 1869. június 6. – 1880. november 7. (1874. április 6., május 21., július 18.)

38 TPII B12, *A tálylai R. K. hitközség és Egyháztanács jegyzőkönyve*, 1881. március 23. – 1900. április 22. (1897. április 19.) Amikor a tornyot javították, a lehulló törmelék megrongálta a bejárat előcsarnok tetőjét (Uo. 1897. szeptember 12.).

39 TPII VIII.f2.1. Bényey István tervező építőmester, építési vállalkozó: *Előmeretes költségvetés számítás a tályai rom. kath. templom ezuttal szükséges helyreállítási munkáiról*. Sátorajújhely, 1908. augusztus 7.

A tervezett helyreállítás előmunkálataként „betapasztották a templom belsejében a repedéseket, hogy megfigyeljék, azok nagyobbodnak-e”. MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1927/60. (Láczay Fritz Oszkár a MOB-nak, 1927. február 20.)

40 MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1911/587. (Köhler Jakab plébános a MOB-nak, 1911. augusztus 2.) Utóbb ugyan a MOB leszögezte, hogy az épület „a törvényben meghatározott feltételek szerint fenntartandó műemlékeink közé nem sorolható”, mégis, mivel úgy találták, hogy „feltétlenül szükséges, hogy a kibővítés szak- és stílszerűleg a mai emlékebe való harmonikus beilleszkedéssel történjék”, megadta a kért szakmai segítséget (MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1912/144. [A MOB a Vallás- és Közoktatási Minisztériumnak, 1912. március 4.]. A MOB-nak egyébként

A MOB szeptember elején Sztzehlo Ottó másodépitész küldte ki a helyszínre,⁴¹ aki felvételi rajzokkal⁴² és fényképekkel⁴³ ellátott jelentést⁴⁴ készített a templomról, majd rövid időn belül bővítési terveket és költségvetést is, melyet a MOB 1911. december 18-i rendes ülésén történt elfogadásuk után a következő év elején továbbították a plébánosnak.⁴⁵ A boltozat repedéseit⁴⁶ Sztzehlo a tervhez készített költségvetés tanúsága szerint kötvásak beépítésével és vakolással kívánta kijavítani.⁴⁷

Az egyházközség az építkezés anyagi fedezetének biztosításához a Vallásalap hozzájárulását kérte. A MOB a kérést a bővítés tekintetében támogatta, javasolva, hogy „a hívek lelki szükségletének a templom kibővítésétől nagy mértékben függő kielégítése a vallásalapból megfelelő segélyben részesülés által elősegíttessék”.⁴⁸ Bár Sztzehlo még 1912-ben és 1913-ban is dolgozott az átalakítási terveken,⁴⁹ azoknak egyetlen eleme sem valósult meg: noha közvetlenül a háború előtt közadakozásból 40 000 korona gyűlt össze, felhasználni már nem tudták, mert a sorozások miatt nem volt munkakerő a munkák elvégzésére, s idővel a pénz is teljesen elértéktelenedett.⁵⁰

Az első világháborút lezáró trianoni szerződéssel az ország nemcsak területet, lakosságot, hanem jelentős

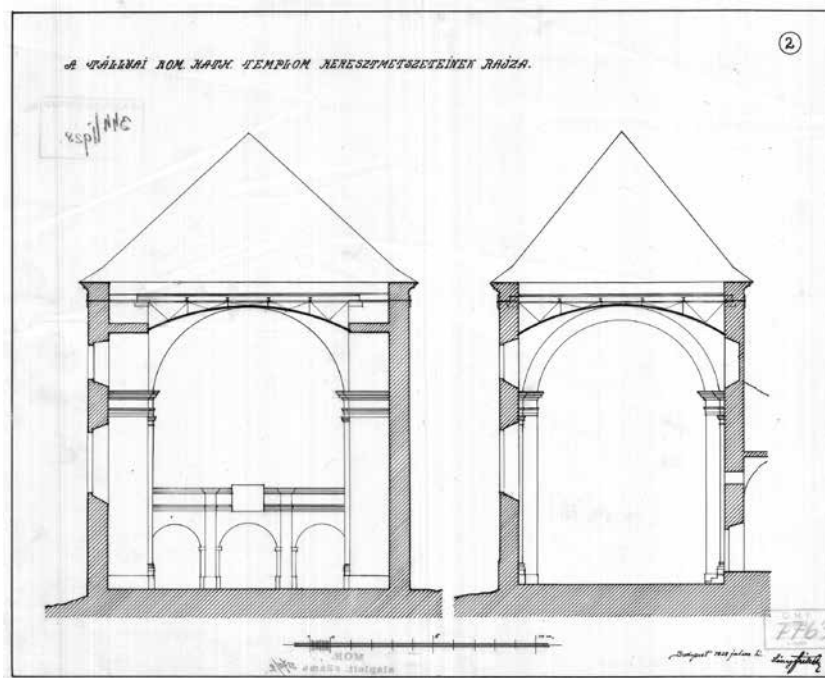
számú és értékű műemléképületet is veszített. A MOB az 1920-as években kezdett foglalkozni az addig a nagy középkori műemlékek árnyékában kevés figyelemre méltatott, középkori eredetű, de a későbbi századokban javarészt átépített falusi templomokkal.⁵¹ Mivel Sztzehlo Ottó már 1923-ban elhunyt, 1926-ban a MOB Lácay Fritz Oszkár építésmérnökkel⁵² mérte fel ismét a boltozat állapotát. Lácay 1926 novemberében és 1927 februárjában helyszíneli Tállyán; két részletes, rajzi mellékletekkel ellátott jelentésben rögzítette vizsgálati tapasztalatait, következtetéseit és megoldási javaslatait. Megállapította, hogy az összes boltozati vállpont ki van mozdulva és a déli hajófal erősen dől kifelé, az addigi próbálkozások a boltozat romlásának megállítására pedig azért nem jártak sikerrel, mert a boltozat fölötti – az építésükkel egyidejűleg, majd az 1880-as években pótlólag beépített⁵³ – vonóvasak túl magasan vannak, a külső támpillérek pedig túl alacsonyak ahhoz, hogy hatékonyak lehessenek. A romlás okai számosak. Egyrészt a falak alapozása alulméretezett, ráadásul a déli oldalon a terep lejtése miatti feltöltés okán el sem éri a szilárd altalajt, mint az északi oldalon, másrészt a boltozat szokatlanul vastag, ami különösen a szentélyben problémás, ahol sem külső, sem belső támpillérek nem erősítik az alaphoz hason-

először, még 1901-ben Bunyitay Vince tett jelentést a tállyai templomról (MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1901/47), ez az irat azonban sajnálatos módon lappang vagy – még valószínűbben – megsemmisült.

- 41 MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1911/587. Sztzehlórlól: *Műemlékvédelem törvényi keretek között*. Szerk. TAMÁSI Judit, a szerk. munkatársa: BARDOLY István. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 2001. 72.
- 42 MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R. 7751, R. 7752, R. 7753, R. 7757, R. 7758 (d. n.), R. 7766 (1911. szeptember 5.).
- 43 MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 2054P (ld. az 1. képet), 2055P, 2056P, 3152P.
- 44 MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1911/711. (Sztzehlo Ottó a MOB-nak, 1911. szeptember 26.)
- 45 MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1912/100. (A MOB Bernáth Béla országgyűlési képviselőnek, 1912. március 2.); MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1911/711. (A MOB Köhler Jakab plébánosnak, 1912. január 29.); TPII VIII. f.2.1. *Tállya. A rom. kath. templom helyreállítása és átalakításának költségvetése*, 1911. november 23. Az elfogadott tervek: MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R. 7754, R. 7755; a tervsorozat harmadik darabja a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (T 13 No. 5/23). Pauszon: MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R. 7773 („1911. oct. 16.”), R. 7784 (d. n.). A *Népszava*, „a fölíratózók (papok és urak)” kérvényére azonmód osztályharcos szemléletű jegyzettel reagált: A tállyaiak nagy nagy baja. *Népszava*, 40. 1912. 60. sz. (1912. március 10.) 8.
- 46 Sztzehlo felvételi-bontási tervére (MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R. 7758) a boltozati repedéseket aktuális állapotukban Lácay Fritz Oszkár jelölte rá másfél évtizeddel később: „A nagyobb repedések helyeit a Sztzehlo-féle felvételi terven színes tintával tüntettem fel.” MÉM MDK,

Tudományos Irattár, MOB iratok, 1926/436. (Lácay Fritz Oszkár a MOB-nak, 1926. november 15.)

- 47 TPII VIII. f.2.1. *Tállya, költségvetés 1911* (ld. 45. j.).
- 48 MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1912/144. (A MOB a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, 1912. 04. 03.) Az egyházközség szerette volna a toronysisak 1861-es tűzvész előtti formáját is rekonstruáltatni (Sztzehlo költségvetése ennek a költségeit is tartalmazta), ezt azonban a MOB már felesleges fényűzésnek tartotta, ezért nem támogatta.
- 49 1912: MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R. 7756 (1912. II.), R. 7761 (d. n.), R. 7770 (d. n.), R. 7771 (1912. február), R. 7780 (1912. február 7.), R. 7782 (1912. II.), R. 7783 (1912. február 7.); 1913: R. 7767 (d. n.), R. 7768 (1913. V. 31.), R. 7769 (d. n.), R. 7772 (1913. május), R. 7774 (d. n.), R. 7775 (1913. VII. 31.), R. 7776 (1913. VI. 5.), R. 7777 (1913. VI. 5.), R. 7779 (1913. május), R. 7781 (1913. V.), R. 7785 (1913. VII.), R. 7786 (1913. május).
- 50 TPII VIII. f.2.1. [A Tállyai rom. kath. Társadalom önkéntes templom-építő bizottsága] *Klebelsberg Kúnó vallás- és közoktatásügyi miniszternek*, p. 1931. augusztus 6., illetve UőK: *A jó szívű lelkekhez*, 1931. augusztus 10. E levelekből az is kiderül, hogy a háború alatt a templom két – összesen tizenkilenc mázsa súlyú – harangját és orgonájának több mint ötszáz sípját rekvirálták. 1931-re a harangokat sikerült újraöntetni.
- 51 GRANASZTÓINÉ GVÖRFFY Katalin: A Műemlékek Országos Bizottságának tevékenysége a trianoni békekötés után. In: *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. (Művészettörténet – műemlékvédelem, 9.) Szerk. BARDOLY István–HARIS Andrea. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996. 145–169; *Műemlékvédelem törvényi keretek között* 2001 (ld. 41. j.). 68 skk.
- 52 Lácay Fritzről lásd GRANASZTÓINÉ 1996 (ld. 51. j.). 157.
- 53 Valójában az 1870-es években, vö. 37. jegyzet.

7. Láczy Fritz Oszkár: A hajó és a szentély keresztmetszete a tervezett rabicboltozattal, 1928
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, Itsz. R 7763.

lóan alulméretezett falat, noha a szentély boltozatának feszítvája a hajó boltozatáéval megegyező. A szentélyben a boltozati nyomóerőt felfogják a vonóvasak, a hajó két keleti sarkában a szentély, a délnyugatiban a torony tömege; az északnyugati sarokban a pillérház tömege az utólag beépített vonóvasakkal együtt sem tudja ellensúlyozni a nyomást, így ez a templom boltozatának legérzékenyebb pontja. Súlyosbította a helyzetet, hogy az épületen évtizedekig nem volt ereszcatorna, így a tetőről leömlő víz alámosta a falakat, továbbá hogy az 1861-es tűzvész után a boltozatok fölött másfél évig csak ideiglenes deszkafedés volt, ami igen kevésbé tudta védeni a szerkezetet a fagy és eső állékonyságromboló ha-

tása ellen.⁵⁴ Láczy a két megoldási lehetőség – a régi boltozatok megtartása és biztosítása, vagy bontás és formailag a régivel megegyező, könnyű, rabicszerkezetű boltozat építése – közül egyértelműen az utóbbit találta technikailag megfelelőbbnek és műemléki szempontból is elfogadhatónak.⁵⁵ Noha ez a legsürgősebb munka a Sátoraljaújhelyi Államépítészeti Hivatal költségvetése szerint 5300 pengőből kijött volna, az egyházközség a boltozatcserét és a járulékos munkákat egy ütemben akarta megvalósítani.⁵⁶ 1928 júliusára Láczy elkészítette a terveket (7. kép) és a teljes, 19 277 pengőre rúgó költségvetést,⁵⁷ ám ezt az összeget az egyházközség még évekig nem tudta előteremteni.

54 A boltozat bontásánál az is kiderült, hogy a hajóban „a bolthajtás faragatlan és idomítatlan kőből, téglából és törmelék téglából épült, [...] Megállapítható, hogy az anker vasak keresztben el vannak szakadva”. A tállai róm. kath. [templom] 1931 [ld. 6. j.].

55 MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1926/436. (Láczy Fritz Oszkár a MOB-nak, 1926. november 15.); MOB iratok 1927/60. (Láczy Fritz Oszkár a MOB-nak, 1927. február 20.); rajzmelléklet (kártyakép): MÉM MDK, Tervtár, Itsz. R 7760 (lappang). A Tervtár vonatkozó kartonján, valamint *A magyar műemlékvédelem első évszázada 1846–1949* című kiállítás műtárgyjegyzékében fel van tüntetve (*A magyar műemlékvédelem korszakai* 1996 [ld. 51. j.].

258. Kat. 233.), de a tervtári egységben nem található.

56 MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1928/14. (Láczy Fritz Oszkár a MOB-nak, 1928. január 10.)

57 TP II VIII. f2.1. Láczy Fritz Oszkár: *Költségvetés a tállai róm. kath. templom boltozatainak lebontásáról* [...] 1928. július 30.; tervek: MÉM MDK, Tervtár, Itsz. R 7763, R 7764, R 7765 (aláírt példányok 1931-ből TP II VIII. f2.1-ben, mint a vállalati költségvetés és kivitelezési szerződés mellékletei). Láczy költségvetésének ismeretében az előző, 5300 pengős költségvetés nehezen hihető – még akkor is, ha csak szigorúan a boltozatcserére készült.

1931 nyarán az ügy Hegedűs Sándor tarcali szőlészeti és borászati főfelügyelő, Tállya város szülöttje jóvoltából vett szerencsés fordulatot: Hegedűs 2000 pengőt ajánlott fel a templom felújítására. Ez a gesztus egyrészt további hasonlókat generált – a régebbi és újabb adományokból augusztus elején már összesen 5000 pengő állt az egyházközség rendelkezésére –, másrészt aktivizálta az egyháztanácsot: augusztus 6-án templomépítő bizottság alakult, melynek legaktívabb tagjai, az egész vállalkozás fő előmozdítói és lebonyolítói Surányi Lajos káplán és Soural Lajos, a Tállyai Hitelszövetkezet alelnöke voltak, díszelnökeinek pedig Köhler Jakab plébános és Hegedűs Sándort kérték fel.⁵⁸ A bizottság ezután egyrészt a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez,⁵⁹ másrészt – drámai hangvétellal levéllel – a széles közvéleményhez fordult a templom megmentése érdekében.⁶⁰

Hegedűs újabb, immár 10 000 pengős adománya⁶¹ lehetővé tette a munkálatok megindítását. A kivitelezési szerződést az egyházközség 1931. szeptember 9-én kötötte meg Kovács Lajos szerencsi kőművesmesterrel egy hónapos határidőre (1931. szeptember 22. – október 22.)⁶² a következő munkákra: „a templom főoltárának, négy mellékoltárának, a szószéknek, az ülőpadoknak, az orgonának, a csillároknak, valamint minden a templomban levő felállított vagy falhoz erősített egyéb felszerelési tárgynak, képnek és kegszernek óvatos leszerelése, a szükség szerinti óvatos széjjelszedése és a paplak udvarán levő megadandó helyiségben való óvatos depónálása a templom hajója és szentélye összes boltozatainak (kivéve a hajó pillérei között levő keresztirányú dongaboltozatok) és a diadalívnek lebontása; [...] a hajó és a szentély jelenlegi boltozataival teljesen azonos belső alakkal bíró keresztboltozatainak, fiókboltozatainak és a diadalívnek készítése [...] a függőleges vetületében

körülbelül 300 m² kiterjedésű rabitzszerkezetből; [...] deszka padlóburkolat készítése a templom padlásán [...] szorosan fektetett fenyődeszkákból olyképpen, hogy a rabitzboltozat feletti légtér feltétlen teljesen elzárva legyen; [...] a templom északnyugati sarkán a helyéből kimozdított falazat szakszerű helyreállítása; [...] a szentély délkeleti záradékfalának közepén végigmenő falszakadásnak és a keleti felső sarkán mutatkozó falrepedésnek helyrehozatala; [...] az új boltozatok alsó felületeinek, valamint az egész templom belseje összes látható felületeinek szakszerű háromszori meszelése, a régi részek felületeinek gondos lekaparása és kijavítása után, az összes belső falrepedések kikenésével, a megrongált párkányok kijavításával és utánahúzásával”; majd a munkálatok befejezésekként teljes nagytakarítás és az eltávolított berendezési és felszerelési tárgyak „gondos, szakszerű visszahelyezése az eredeti helyekre, az oltárok és a szószék felállításához szükséges hozzáértő szakemberek alkalmazásával, a korhadás folytán meglazult részeknek a műemléki értéknek kelő figyelembevételével végzendő szükséges szakszerű megerősítésekkel együtt”.⁶³ A vállalkozótól megkivánták azt is, hogy „a templom oltáiról és a szószékről, azok lebontása előtt az újbóli felállítás pontos keresztülvitele céljából [...] 18/24 cm nagyságú, összesen 12 db.” fényképet készíttessen, és „azok egy-egy másolatát az építésvezetőségnek és egy-egy másolatát a Műemlékek Országos Bizottságának” elküldje (8. kép).⁶⁴ Pótlólag vették be a szerződésbe a templom mennyezete feletti villanyvezetékek lebontását és az eredeti állapotba való visszaállítását, valamint a templom előtermének és a sekrestyének a rendbemozgatását, mégpedig külön díj felszámítása nélkül.⁶⁵

A munkák 1931. szeptember 14-én, a Szent Kereszt felmagasztaltatásának napján kezdődtek meg.⁶⁶ Az első

58 TPII VIII.f.2.1. Jegyzőkönyv [...] a Tállyai róm. kath. Társadalom Önkéntes templomépítő bizottság alakuló gyűlésén. Tállya, 1931. augusztus 6. Soural Lajosról: Zemplénmegyei fejek. Zemplénvármegye tíz évvel Trianon után. Szerk. HIRN László. Budapest, Buschmann Nyomda, 1930. (o. n.)

59 Klebelsberg Kúnó vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1931 (ld. 50. j.).

60 „Ennek a [...] városnak katolikus lakosságát állandó rettegés és félelem tölti el, mert a régi és gyönyörű műemlék temploma minden pillanatban összedülhet.” A jó szívű lelkekhez 1931 (ld. 50. j.).

61 TPII VIII.f.2.1. [Cseszkovics István], a Tállyai róm. kath. Társadalom önkéntes templomépítő bizottsága elnöke Hegedűs Sándor szőlészeti és borászati főfelügyelőnek, 1931. augusztus 25.

62 TPII VIII.f.2.1. Építési napló a Tállyai r. k. templom helyreállítási munkára, 1931. szeptember 14. – december 17.

63 TPII VIII.f.2.1. Szerződés [...] a Tállyai róm. kath. egyház, másrészt Kovács Lajos [...] között a Tállyai róm. kath. templom helyreállítási munkáinak végrehajtására, 1931. szeptember 9.; Uo., Részletes vállalati feltételek

a Tállyai római katolikus templom boltozatai megújításának munkálataira, 1931. augusztus 28.; Uo., Árajánlat a Tállyai róm. kath. templom boltozatainak lebontásáról, [...], 1931. augusztus 28.; Uo., Munkaadási jegyzőkönyv, Tállya, 1931. szeptember 22.

64 Részletes vállalati feltételek 1931 (ld. 63. j.). A fényképeket Lehrbaum szerencsi fényképész készítette el (MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 3889PD, 15221PD, 15222PD, 15223PD, 15224PD, 15225PD). Két felvételt (Szent Erzsébet- és Nepomuki Szent János-oltár) a munkálatok megkezdése után meg kellett ismételni, mert elsőre nem sikerültek: Újjáépítési napló 1931 (ld. 6. j.). (szeptember 16.).

65 TPII VIII.f.2.1. Kivonat a Tállyai róm. kath. egyháztanácsnak 1931. évi szeptember 6-án tartott gyűlésében felvett jegyzőkönyvből.

66 Két építési napló készült: egy hivatalos, Kovács Lajos vállalkozó és Čanić István építési ellenőr, a Sátoraljaúj helyi Államépítészeti Hivatal segédmérnökének bejegyzéseivel: Építési napló 1931 (ld. 62. j.), illetve egy nem hivatalos, melyet Soural Lajos vezetett és Hegedűs Sándor megjegyzéseit tartalmazza: Újjáépítési napló 1931 (ld. 6. j.).

napokban kihordták, szétszerelték és/vagy eldeszkázták a templom berendezését,⁶⁷ felépítették az állványt. Szeptember végéig lebontották előbb a hajó boltozatát, majd a diadalívet és a szentély boltozatát.⁶⁸ Október elején megérkezett a vasanyag Diósgyőrből, elkészültek a vasgerendák alátámasztására szükséges (pillérfő-) aláfalazások és betontömbök, zsaluztak, egyidejűleg az állványokról javították a pillérek közötti haránt irányú, megmaradó dongaboltozatokat, az ablakfülkéket és a templomfalakat. Előbb a kisebb összekötő-, majd – egy sikertelen kísérlet után – a nagy vasgerendákat is felhúzták, összeszerelték. Október 12-én kezdődött a rabilolás előkészítése a rabilálók és a tartóvasak elhelyezésével, a következő napon maga a rabilolás. Október 17-re a diadalívet kivéve elkészültek a boltozatok, október 20-tól már a zsaluzatot bontották, a falkötő vasakat szerelték és falazták, a bolthajtásokat igazgatták. Október utolsó napjaiban rabilolták a diadalívet, s a hónap végére befejezték a boltozati tagozatok, díszek húzását, felerősítését is.⁶⁹

A szerződésben rögzített határidő időközben egy hónappal meg lett hosszabbítva: novemberre maradt a szerződésben vállalt boltozati munkák közül a festés⁷⁰ és a padlásolás.⁷¹

Az ugyancsak szerződéses egyéb munkák közül a templom északnyugati sarkának javítási-megerősítési munkái némileg más irányt vettek, mint ahogy eredetileg tervezték. Már szeptember 23-án, a hajóboltozat bontása folyamán kiderült, hogy „a karzat lépcsőzete felett lévő és a terv szerint lebontásra nem kerülő danga bolthajtás teljesen össze van repedezve és be van roskadva [...] feltétlenül kijavítandó”.⁷² Talán ez – ti. hogy itt a terv szerintinél nagyobb szabású beavatkozás volt szükséges – is közrejátszott abban, hogy október elején tárgyalást kezdtek a vállalkozóval „a karzat feljártát áthelyezése és a karzatnak a mostani feljáró helyén való megnagyobbításáról, a karzat feljárónak a torony fel-

8. A főoltár a felújítási munkálatok megkezdése előtt. Lehrbaum szerencsi fényképész felvétele, 1931
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, ltsz. 15.221PD

járójából való építéséről”. Néhány nap múlva, a vállalkozóval létrejött megállapodás után elkezdődött a karzat-feljáró áthelyezése.⁷³ Párhuzamosan, október közepén

67 „A főoltáron a felső főpárkány felett minden szobor és kép lebontatott. A szőszékről az összes szobrok levétettek. A négy mellékoltárról a 2-2 szélső szobor s a kiálló díszítések levétettek. A többi bedeszkatott, még pedig a főoltár 116 m², a szőszék 41 m², a négy mellékoltár 100 m², az orgona s fújtató 33 m², összesen 290 m² területben.” *Építési napló* 1931 (ld. 62. j.). (november 9.)

68 A boltozatok bontásáról lásd a 13. és az 54. jegyzetet. A kitermelt, gondosan osztályozott, megtisztított és a templomkerítés mellett depónált jó téglá- és kőanyag későbbi sorsa ismeretlen. A zárszámadás egy tétele, mely szerint ócska anyagok értékesítéséből ötvenkilenc pengő folyt be az építkezés költségeire, esetleg vonatkoztatható rájuk. *Újjáépítési napló* 1931 (ld. 6. j.). (szeptember 22.); *Építési napló* 1931 (ld. 62. j.). (szeptember 28.); TPII VIII.f2.1. A tálljai r. k. országos műemlékű templom renoválási munkálatainak /1931. évi/ zárszámadása, 1934. január 28.

69 A „gerinceknek” és „rosettáknak” nevezett elemek profilrajzait lásd az építési naplóban. *Építési napló* 1931 (ld. 62. j.). (szeptember 22.)

70 „A teljesen a régi mintájára készült” boltozat színe a korábbi egyöntetű szürkésfehér helyett „műépítési utasítás szerint” elefántcsontsárga lett, fehér tagozatokkal. *Építési napló* 1931 (ld. 62. j.). (november 9.)

71 Az októberi esős idő miatt felmerült, hogy esetleg sajtolt téglával készüljön, de végül maradt a deszka. *Építési napló* 1931 (ld. 62. j.). (október 24.; november 14. skk.)

72 *Újjáépítési napló* 1931 (ld. 6. j.). Ugyanezt a bolthajtást Čanić – pontatlanul – „a templom északnyugati sarkán levő oldalhajó feletti keresztboltozat”-ként nevezi meg. *Építési napló* 1931 (ld. 62. j.). (október 2.)

73 Megszűnt a karzat alészaki végében elhelyezkedő lépcső, új épült a pillérház északi részében. Az új lépcső a torony melletti, karzatszintű helyiségbe érkezik, innen lehet kimenni a karzatra, illetve átmenni a toronyba.

folyt a másik szerződéses javítási-megerősítési munka, a szentély délkeleti záradékfalának közepén végigmenő falszakadásnak és a keleti felső sarkán mutatkozó falrepedésnek helyrehozatala. A karzatfeljáró áthelyezésével felszabadult helyre az október elején tartott szüreti bál bevételéből az északnyugati falsarok helyreállítása után, november második felében, illetve – mivel írásban nem részletezett okok miatt a már elkészült barlangot vissza kellett bontani – december elején épült meg a lourdesi barlang. Szintén pótmunkaként november közepétől szállította Miskolcra, a Gergely cégtől a vállalkozó a márványmozaik padlóburkoló lapokat, és kezdte meg lerakásukat, egyidejűleg javította a szentély lépcsőköveit,⁷⁴ a karzattartó pilléreket, készítette az oltárok dobogóit. Mindeközben a hajóban és a szentélyben november közepétől az eredeti szerződés szerinti munkák befejezése – festés, az állványzat bontása, az oltárok és a szószék kideszkázása, portalanítása, szobraik és díszítményeik, valamint a berendezés egyéb darabjainak visszahelyezése – folyt.

Az eredetileg, illetve az ugyanazzal a vállalkozóval pótlólag leszerződött munkákon túl az építési bizottság az észszerűség elvétől vezéreltetve, illetve anyagi lehetőségeinek függvényében időközben más mesterekkel további munkákra is megállapodott: Palka József budapesti üvegfestővel⁷⁵ szentképes ablakok készítéséről, Surguta Endre helybéli asztalossal az ablakok javításáról, festéséről és a hiányzó ablaktáblák pótlásáról, Henyecz Sándorral és Klein [Sándor] szerencsi bádoggal előbb a templomtető, majd az ún. „kis épületek” (sekrestye, cinterem, toronyfeljáró) tetőinek befedéséről,⁷⁶ Szabó István szerencsi asztalossal új padok készítéséről, Farkas Károly orgonakészítővel a hangszer javításáról. Október közepén, amikor már biztos volt, hogy a kassai püspökségtől

9000 pengő támogatás érkezik, ezen összeg felhasználásának optimalizálására törekedve az építési bizottság tervbe vette a templom teljes belső festését – a „kis épületek” javításával és festésével egyetemben –, az oltárok rendbehozatalát és a faltöveket, külső lábazat javítását is.⁷⁷

Ezzel a felújítás közben, pótlólag leszerződött munkák olyannyira megsaporodtak, hogy a meghosszabbított határidő sem volt elegendő az elvégzésükhöz. Decemberben még javában folyt a színesüveg-ablakok szerelése,⁷⁸ padok beállítása és festése,⁷⁹ az új, kőből készült szentélyrekesztő korlát (*kancler*) szállítása és felállítása,⁸⁰ az orgona javítása és bővítése,⁸¹ majd a felszentelés nyilván jó előre kitűzött napja előtti utolsó héten, amikor a mesterek jószereivel már csak egymást akadályozták és késleltették, a takarítás.

1931. december 20-án, vasárnap „a templomszentelést Háger József prelátus végezte Vaskó József,⁸² Mayer Géza, Csillagh Márton, Braun László, Vilinszky Lajos,⁸³ Köhler Jakab és Surányi Lajos segítségével”.⁸⁴ Az ünnepélyes eseménnyel hosszú történet végére került pont. A templomot ugyanis a visszafoglalástól, 1688-tól mind ez idáig nem szentelték fel, 1691-ben – mint fentebb említettük – csak benedikálva lett.⁸⁵ Az 1931 vége és az 1970-es évek vége – a szentély terének, berendezésének zsinat utáni átalakítása – közötti időszakban fennálló állapotról a műemléki fotótár 1950-re datált fényképe tanúskodik: jól láthatóak rajta a padlóburkoló cementlapok, az új padosorok a hajóban és a szentélyben, valamint a szentélyrekesztő⁸⁶ (9. kép).

Ezzel végéhez ért a felújítás; már ami a kivitelezést illeti. A munkák végeztével az egyházközség a határidő csúszása miatt kötbér fizetésére akarta kötelezni a vállalkozót, aki fellebbezett. Érveit az államépítészeti hivatal elfogadta, az egyházközség kérését elutasított-

74 Vagyis bontotta, átfaragta és visszahelyezte a hajóból a szentélybe és a szentélyből a sekrestyébe vezető lépcsőfokokat.

75 Palka Józsefről (1860–1952): *Művészeti lexikon*, II. Szerk. ÉBER László. Budapest, Győző Andor Kiadása, 1935. 259.

76 Palikovics Lajos ács a toronyfeljáró-tető ácsmunkáját ingyenesen végezte. *Újjáépítési napló* 1931 (ld. 6. j.). (október 19.)

77 A mesterekről lásd *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára*. Budapest, Rudolf Mosse, 1931.

78 Palka József felügyelete mellett egy általa hozott szerelő végezte. *Újjáépítési napló* 1931 (ld. 6. j.). (november 19.)

79 *Újjáépítési napló* 1931 (ld. 6. j.). (november 25-től)

80 Somlyó Ignác miskolci kőfaragótól. *Zárszámadás* 1934 (ld. 68. j.); *Újjáépítési napló* 1931 (ld. 6. j.). (december 18–19.) A szentély 1970-es évekbeni újrendezése alkalmával eltávolították, darabjai a karzatalji Szent Rozália-szobor alatt, illetve a torony melletti, a karzataljából nyíló raktárhelyiségben vannak. Az előző, fa szentélyrekesztő és a régi padok láthatóak a Zempléni Múzeum képeslevezelőlap-gyűjteményé-

nek a templomot ábrázoló, 1910. XII. 14-én postára adott képeslapján.

81 Farkas az orgonát tizennégy regiszteresre bővítette, új villanyfűtatóval látta el, javította és átfestette. *Újjáépítési napló* 1931 (ld. 6. j.). (október 28., november 3.; december 10-től).

82 Vaskó József mádi plébánosról: *Zemplénmegyei fejek* 1930 (ld. 58. j.). o. n.

83 Vilinszky Lajos rátkai plébánosról: *Uo.*

84 *Újjáépítési napló* 1931 (ld. 6. j.). (december 20.)

85 Némileg ellentmond ennek – mármint az 1931. december 20-i felszentelésnek – az, hogy az 1938-as *canonica visitatio* szerint a templom csak meg van áldva (*benedicata*). A *canonica visitatio* kérdőívét kitöltő Füzesséry Károly Köhler Jakab plébános januári elhalálása után abban az évben lett Tállyán plébános; elképzelhető, hogy ezt az – akkorra már meghaladott – információt a régebbi vizitációkból emelte át az aktuálisba. TPII VIII. a.26. *Visitatio canonica in parochia Tállyensi peracta die 30 mensis aprilis anni 1938.*

86 MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 032.995PD.

ták.⁸⁷ Az összes bevételt és kiadást tételesen tartalmazó zárszámadás az egyháztanács 1934. január 28-i ülésére készült el.⁸⁸ Már ezen az ülésen felmerült, hogy a belső után a templom külsejét is rendbe kellene hozni, nem feledve azt, hogy a templom külső renoválása tulajdonképpen a kegyúr kötelessége. Ugyanekkor döntött a tanács arról, hogy az előcsarnok falába a külső felújítás végeztével márványtáblát fognak állítani az időközben elhunyt Hegedűs Sándor⁸⁹ emlékére, aki az 1931. évi felújítás közel huszonhétezer pengő bekerülési összegéhez egymaga tizenkétezer pengővel járult hozzá.

A kegyúr⁹⁰ nem vonakodott kötelezettségét teljesíteni: az évtized hátralévő részében „megértő támogatása folytán [...] a torony új faszervezetet, a templomhajó pedig új palafedést kapott”.⁹¹ Ezután, 1937 elején Köhler Jakab plébános megint a MOB-hoz folyamodott, s mint annak idején a belső felújítás ügyében, most az oltárok restaurálásához kérte a bizottság támogatását.⁹² A MOB elismerve, hogy „a tállai templom barokk szobrai hazánkban e nemből legszebb emlékei közé tartoznak”, s nyugtázva, „hogy azokon avatatlan kezek mindezt ideig lényeges károkat nem okoztak”, ismét szakmai segítséget nyújtott. „Az oltárok, szobrok s az aranyozás karbahoatalára Wollanschék György budapesti aranyozómestert [...] a képek restaurálására Kákai Szabó György restaurátort, az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum konzervátorát” ajánlotta.⁹³ Kákay-Szabó és Szentiványi Gyula, a MOB titkára – ugyancsak restaurátor – 1937 májusában helyszínelte Tállyan.⁹⁴ Az 1938-as *canonica visitatio* csak a szószékről írja, hogy 1937-ben fel lett újítva, az oltárok állapotáról nem szól. Igaz, az oltároknál nincs is erre vonatkozó kérdés a vizitáció űrlapján.⁹⁵ Abból

9. A templombelső 1950 körül
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, ltsz. 32.995PD

87 TPII VIII. f.2.1. *Végszámla a tállai róm. kath. templom helyreállítási munkálatokról*, 1931. december 13.; Uo., Kovács Lajos vállalkozó levele a Magyar Királyi Államépítészeti Hivatalhoz, 1932. január 13. A Hivatal pozitív válasza: Uo., *Bizottsági javaslat a tállai r. k. templom helyreállítási munkáinak felülvizsgálata alkalmával megejtett leszámolás ellen Kovács Lajos szerencsi vállalkozó által tett észrevételekre*, 1932. január.

88 A zárszámadást az egyháztanács a következő, február 11-i ülésén, a sátorlajújhelyi püspöki helynökség pedig 1935. szeptember 18-án hagyta jóvá. *Zárszámadás 1934* (ld. 68. j.); TPII VIII. f.2.1. *Jegyzőkönyv [...] a róm. kath. egyháztanács gyűlésén*, Tállya, 1934. január 28.; *Jegyzőkönyv [...] a róm. kath. egyházközség képviselőtestületi gyűlésében*, Tállya, 1934. február 11.

89 *Borászati Lapok*, 64. 1932. 11. sz. (1932. március 12.) 65. Az emléktáblát a bejárati előcsarnok keleti falán 1937. augusztus 15-én helyezték el, ma is ott van.

90 Br. Maillot Nándor halála (1929) után adósságai miatt birtoka a kegyurasággal egyetemben családjáról a Magyar Földhitelintézetre szállt.

91 MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1937/39. (Köhler Jakab plébános a MOB-nak, 1937. január 18.) A boltozatcsere idején a tető-

nek egészen új bádoghéjazata volt. Uo. 1926/436. (Láczay Fritz Oszkár a MOB-nak, 1926. november 15.)

92 MÉM–MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1937/39. (ld. 91. j.).

93 MÉM–MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1937/39. (A MOB Köhler Jakab plébánosnak, 1937. január 20., 1937. február 27.)

94 MÉM–MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1937/215. (Köhler Jakab plébános [Gerevich Tibornak.] a MOB elnökének, 1937. április 14.); Uo. 1937/215. (a MOB Köhler Jakab plébánosnak, 1937. április 28.)

95 TPII VIII. a.26. *Visitatio canonica* 1938 (ld. 85. j.). A vizitáció egyébként hivatkozik Kákay-Szabó és Szentiványi szakvéleményére és értékbécslésére a templom több műtárgyát illetően. Feltehetően ez az első írásos nyoma a Szent Vencel-oltárkép Maulbertsch-attribúciójának is: „Pictura S. Wenceslai est valde pretiosa. Pinxit FRANZ von MAULBERTSCH cc. anno 1760. Ab artificibus probatis: dr. Szentiványi (Műemlékek Orsz. Biz.; titkár) et Kákay-Szabó György (Szépművészeti Múzeum restaurátora) taxata est ad summam 8000 P”. Nyomtatásban a Maulbertsch-attribúció először Genthonnál jelenik meg, majd Garasnál; utóbbinál ugyanazzal a hibával, mint előbbinél, azaz Vencel helyett Vendelt írva. GENTHON István: *Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951. 179. (Erre az

azonban, hogy amikor 1940-ben az egyházközség újra nekifut a külső felújításnak, az egyháztanács azt fájlatja, hogy a belülről teljesen rendben lévő templomnak, „a belső szépségnek, pompának és dísznek [...] nem felel meg a templom elhanyagolt és elavult külseje”⁹⁶ következtethetünk arra, hogy addigra megtörtént az oltárok valamiféle felújítása is – ha nem is feltétlenül a budapesti szakemberek közreműködésével.⁹⁷

A templomkülső alapos és gyökeres restaurációjának kérdését az egyháztanács az egyházi elnök, Füzesi Károly plébános⁹⁸ kezdeményezésére 1940-ben vette ismét elő. Az áprilisi egyháztanácsgyűlés meghatározta a programot,⁹⁹ amit májusban mint pályázati kiírást adtak közre.¹⁰⁰ Ennek két fő eleme a sekrestye-előfülke (előtértoldalak) építése, valamint a templom és a torony homlokzatainak teljes felújítása volt: a régi vakolat eltávolítása, kétrétegű új vakolat (mészhabarcsos alap-, kőporos fedővakolat) felhordása a járulékos munkákkal – tagozatok készítése, nyílászárók javítása, mázolása, rácsok pótlása, ereszcsonnak javítása, toronyóra számlapjának újrafestése – egyetemben, illetve körben az épületen másfél méter magasságban cementhabarcs lábazati sáv kialakítása. A júniusi gyűlésen szavazással döntöttek a pályázat nyerteséről, vagyis a kivitelező személyéről. A munkát a legalacsonyabb vállalati összegű (10 007 P72 f) pályázattal Tóth István helyi építész nyerte

el.¹⁰¹ Tóth mellett szólt az is, hogy ő volt a sekrestye-előfülke tervének¹⁰² készítője, amit az egyháztanács tagjai már az áprilisi egyháztanácsgyűlésen megismertek. A Tóth-tal megkötött szerződést a Kassai Püspöki Hatóság 1940. augusztus 13-án hagyta jóvá.¹⁰³ A munkák lefolyásáról nem áll rendelkezésünkre az 1931-es felújításához hasonló irattári anyag; megvalósulásukról a mai napig – ha nem is éppen kifogástalan állapotban, de – álló sekrestye-előfülke tanúskodik.

Az 1940-es évek elején a tállyai római katolikus egyház – a kegyúri terhek megváltásaként 1938-ban számára juttatott ingatlanokból¹⁰⁴ képezett kegyúri alap birtokában a korábbiaknál jobb anyagi kondíciókat és a gazdálkodásban nagyobb önállóságot élvezve – még más építkezéseket is tervezett, illetve részben meg is valósított egészen addig, amíg a második világháború utáni kollektivizálás és egyházellenesség hosszú időre véget nem vetett minden efféle kezdeményezésnek. Templomfelújító munkákra csak bő harminc év múltával, az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején került újra sor. Ekkor kialakították és berendezték az új liturgikus teret, megújították az épület külső és belső felületeit.¹⁰⁵ Az idővel újra aktuális felújítási munkák kapcsán egyszer talán majd sor kerülhet a templom mindaddig meg nem történt, de már igencsak időszerű kutatására is.

adatra Bardoly István hívta fel a figyelmemet – köszönöm!) GARAS Klára: *Magyarországi festészet a 18. században*. (Magyarországi barokk festészet, 2.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953. 200.

- 96 TPII VIII. f.2.3. *Jegyzőkönyv [...] rendkívüli Képviselőtestületi gyűlésről*, Tállyai, 1940. április 28. A templom külseje 1882-ben, az 1861-es tűzvész utáni hosszan elhúzódó helyreállítás utolsó mozzanataként lett megújítva. AACass KB Par. APT (Adamovics István plébános [Schuster Konstantin] püspöknek, 1882. november 2.); *A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve*, I–II. Kassa, Vitéz A. ut. nyomása, 1904. említést tesz egy 1902-es felújításról is (II. 668), ennek azonban az iratanyagban nem találtam nyomát.
- 97 A templom berendezésének (szószék, oltárok) közelmúltban végzett restaurátori vizsgálata is csak egy beavatkozást tárt fel, melynek során az eredeti, tojástemperával festett, lakk védőréteggel ellátott felületekre – műmárványozott felületek, szobrok testszínei – alapozás nélkül olajos átfestés került. Az aranyozásokat az addigi vizsgálatok alapján eredetinek, a felhők ezüst színét kályhaezüsstel átkentnek találták. TPII Tállyai, *Szent László r. k. templom belső berendezési tárgyainak restaurálással kapcsolatos dokumentációi*. Készítette: KÁROLYI Györgyi okl. farestaurátor-művész, fotók: BEDŐ Csongor okl. farestaurátor-művész, 2000–2002. Az oltárok restaurálásával kapcsolatos kérdésekre válasz a TPII gazdasági iratanyagában keresendő; ezeknek teljes körű feldolgozása még nem történt meg.

98 Plébános Tállyán 1938–1961 között. Vö. a 85. jegyzettel.

99 TPII VIII. f.2.3. *Jegyzőkönyv 1940* (ld. 96. j.).

100 TPII VIII. f.2.3. *A tállyai róm. kath. templom külső restaurálásának és a sekrestye előtti előfülke építésének föltételei*, 1940. május 21.

101 TPII VIII. f.2.3. *Jegyzőkönyv [...] a tállyai róm. kath. egyházközség képviselő-testületének gyűléséről*, Tállyai, 1940. június 9.; Uo., *Ájánlati költségvetés a tállyai róm. kath. templom és torony külső restaurálási összes építési munkálatairól*, 1940. június 9. A négy pályázó között volt az 1931-es felújítás kivitelezője, Kovács Lajos is.

102 TPII VIII. f.2.3. *A tállyai róm. kath. templom sekrestse oldalán építendő előtér tervrajza*.

103 TPII VIII. f.2.3. (Pfeiffer Miklós püspöki helynök h. Füzesi Károly plébánosnak, 1940. augusztus 13.)

104 Lásd a 90. jegyzetet. Utóbb a kegyúr Földhitelintézet (a Magyar Földhitelintézet jogutódja, az Országos Földhitelintézet) a forgalmazhatóság érdekében tehermentesíteni akarta az adósságok fejében rászállt Maillot-féle nemesi birtokot, ezért a kegyúri terhek végleges megváltásaként 1938-ban 50 000 aranypengő értékben adott át ingatlanokat az egyházközségnek (TPII VIII. e.19. *Kegyúri kötelezettségek megváltása iránti szerződés*, 1938. október 8.), melyekből az kegyúri alapot képezett.

105 MÉM MDK, Tervtár, D 14874, D 16063, D 18143; DÉTSZY-GÉCZY 1984 (ld. 6. j.).

Egy trentói a magyar műemlékvédelem és régészet szolgálatában

*Adalékok Florian Menapace országos építészeti igazgató
(k. k. Landesbaudirektor für Ungarn)
életéhez és működéséhez¹*

Bevezetés

A Kárpát-medence műemlékvédelemében és régészeti kutatásában a k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale mindaddig kellően nem hangsúlyozott szerepet játszott az 1850-es években. Ugyan magyarországi működését néhány tanulmányban vázolták, a részletekbe menő feldolgozás leginkább a források meglehetősen hiányosságai miatt nem történt meg.² A Central-Commissiont már 1850. december 31-én megalapították, azonban tényleges működését csupán 1853-ban kezdte meg a Habsburg Monarchia egész területén.³ E működés két lábon állt. Egyrészt az általa választott és megbízott konzervátorok, valamint levelezők kísérték figyelemmel, gyűjtötték össze, valamint írták le a különféle lelőhelyeket, építészeti emlékeket és régészeti leleteket.⁴ Másrészt

a Kereskedelmi Minisztérium alá tartozó építési hivatalok (Landesbaubehörden) ugyanezen tevékenységeket kapták a minisztériumtól feladatul.⁵ Amint a konzervátorok és levelezők, úgy ők is megkapták a maguk instrukcióit: „Instruktionen für die k. k. Baubeamten, bezüglich der Erhaltung der Baudenkmale” (Utasítások a cs. és kir. építési hivatalnokok számára a műemlékek megőrzésére vonatkozólag).⁶ Ezek alapján az építési hivatalnokok kötelesek voltak a műemlékekről gondoskodni, a konzervátorok és levelezők csekély száma miatt feladataikat ellátni.⁷ Feladatul kapták a körzetükben található műemlékek jegyzékének összeállítását,⁸ illetve az instrukciókban meghatározott módon azokról tervek és állapotfelmérő rajzok készítését.⁹ Rádásul a körzetükben található és előkerülő műemlékekről, régészeti leletekről azonnal jelentést kellett tenniük, mellékelve azok rajzát is.¹⁰ A jelentést a körzet konser-

1 A tanulmány elkészítéséhez végzett bécsi kutatásokat a Tempus Közalapítvány Collegium Hungaricum ösztöndíja tette lehetővé.

2 D. MEZEV Alice–SZENTESI Edit: Az állami műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. A Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működése (1853–1860). In: *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok.* (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 9.) Szerk. BARDOLY István–HARIS Andrea. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996. 47–67; Edit SZENTESI: Die Anfänge der institutionellen Denkmalpflege in Ungarn. In: *The Nineteenth-Century Process of „Museolization” in Hungary and Europe.* Ed. by Ernő MAROSI, Gábor KLANICZAY. Budapest, Collegium Budapest, 2006. 235–248.

3 Walter FRODL: *Idee und Verwirklichung. Das Werden der staatlichen Denkmalpflege in Österreich.* Wien, Böhlau Verlag, 1988. 76–83.

4 A korábbi kutatás inkább a konzervátorok és levelezők szerepét hangsúlyozta, lásd például MAROSI Ernő: Die Anfänge der Denkmalpflege und die Tätigkeit der k. u. k. Zentralkommission in Ungarn. In: *Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule 1846–1930.* Ausstellungskatalog. Red. und bearb. Ernő MAROSI. Wien–Budapest, Statistischer Verlag–Ungarische Akademie der Wissenschaften, 1983. 13–18.

5 FRODL 1988 (ld. 3. j.). 85–88.

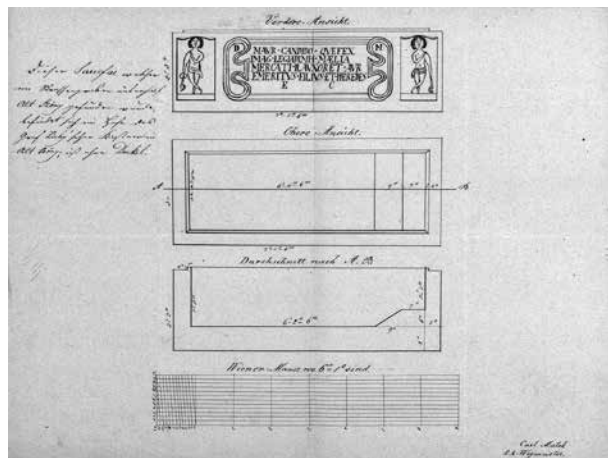
6 HHStA (Wien) AVA Unterricht Fasz. 2966. vö. HHStA (Wien) AVA Ministerium für Handel 24. Juni 1853, Zl. 1256. Nyomtatásban megjelent a bizottság évkönyvében is: *Jahrbuch des kaiserl. Königl. Central-Commission*, 1. 1856. 28–32.

7 Instruktionen für die k. k. Baubeamten, bezüglich der Erhaltung der Baudenkmale § 2–3. (HHStA [Wien] AVA Unterricht Fasz. 2966.)

8 Instruktionen für die k. k. Baubeamten, bezüglich der Erhaltung der Baudenkmale § 4. (HHStA [Wien] AVA Unterricht Fasz. 2966.)

9 Instruktionen für die k. k. Baubeamten, bezüglich der Erhaltung der Baudenkmale § 5–6. (HHStA [Wien] AVA Unterricht Fasz. 2966.)

10 Instruktionen für die k. k. Baubeamten, bezüglich der Erhaltung der Baudenkmale § 7. (HHStA [Wien] AVA Unterricht Fasz. 2966.) „Jeder Baubeamte ist verpflichtet, von der Entdeckung eines Baudenkmales die Anzeige zu erstatten. Ist das Baudenkmal in einem engeren Kreise bereits bekannt gewesen und ein baldiges Verderben desselben gerade nicht zu besorgen; so ist der Anzeige eine Aufnahme, Zeichnung oder Skizze des Denkmals, mit Rücksicht auf die Mitwirkung von Privaten laut §. 5 beizufügen, [...] bei solchen Anlässen ein archäologischer Fund überhaupt gemacht worden; so ist die Anzeige unverzüglich zu erstatten, gleichviel ob die Arbeiten vom Staate oder von wem immer unternommen worden sind. Gleichzeitig sind die entsprechenden Maßregeln, allenfalls mit Hilfe der

1. Malek Károly rajza az egyik brigetiói szarkofágról, 1854
Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár

vátorának, valamint a felettes építési hivatalnak kellett megtenniük, amely azt a szolgálati úton a k. k. Central-Commissionnak juttatta el.¹¹

A műemlékvédelem történetével foglalkozó munkák alig szólnak az építési hivatalnokok és az építési hatóságok ez irányú tevékenységéről, csupán a római leletek dokumentálásában játszott szerepük kerül említésre.¹² Ennek okát részben abban kereshetjük, hogy a Central-Commission korai iratanyagának jelentős része – beleértve az építési hivataloktól érkezett jelentések tetemes hányadát – a második világháborúban elpusztult.¹³ A magyar vonatkozású anyag azonban szerencsére fennmaradt. A Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött iratok között megtaláljuk a hivatalnokok és mérnökök által készített jelentések eredeti példányait. Az aktákban igen gyakran szerepel az építési hatóság vezetőjének, *Florian Menapace*-nek a neve, aki egyaránt tartotta a kapcsolatot vidéki beosztottjaival és a bécsi Commissionnal, emellett a beérkezett jelentésekből fo-

galmazványokat állított össze, a beérkezett rajzokról pedig másolatokat készített a bécsi intézmény számára. Számos intézkedést tett régészeti leletek és műemlékek felmérése, összegyűjtése és megőrzése érdekében. Annak ellenére, hogy neve rendre felbukkan a monarchia különféle újságaiban, illetve a Central-Commission önállóan is közzétett ülési jegyzőkönyveiben, életéről és működéséről alig tud valamit a kutatás. Így például az osztrák műemlékvédelem életrajzi lexikonjában mindössze annyi szerepel, hogy a Central-Commission 1853-ban magyarországi levelezőjévé választotta.¹⁴ Az építési hivatal élén folytatott igazgatói működéséről a hivatal történetében emlékeztek meg. Eszerint Menapace 1850 és 1862 között Magyarországon tevékenykedett.¹⁵ Távozásában az 1860. évi októberi diploma is közrejátszott, amely a magyar nyelvet visszahelyezte a közigazgatás nyelvéné, amelyet Menapace nem akart vagy nem tudott elsajátítani.¹⁶ Műemléki tevékenységével kapcsolatban a következő megállapítás került megfogalmazásra:¹⁷ „Florian Menapace, der das Zusammenwirken seiner Angestellten mit der Kommission augenscheinlich unterstützte.” (Florian Menapace, aki szemlátómást támogatta alkalmazottainak együttműködését a bizottsággal.) Mint azt a későbbiekben látni fogjuk, Menapace nem csupán támogatta, hanem utasításaival szinte kötelezővé tette ez irányú működésüket. Ráadásul maga is komoly szerepet vállalt a tevékenységben, ugyanis személyesen foglalmazta meg a jelentésekből készített összefoglalásokat, valamint másolta a beküldött rajzokat (1–2. kép).¹⁸

Életéről és működéséről mindeddig nem készült feldolgozás, bemutatását azonban a levéltári adatok, valamint a különféle sajtótermékekben megjelent tudósítások lehetővé teszik. Életművének ismertetése során a levéltári anyagban belül az építési igazgatóság iratanyagára támaszkodhatunk, melyben az általa írt jelentések, levelek fogalmazványai is megtalálhatóak. Korai működésével, valamint Magyarországra kerülé-

politischen Behörden zu ergreifen, um Beschädigungen, oder die Verschleppung des Fundes hundertzuhalten.”

- 11 Instruktionen für die k. k. Baubeamten, bezüglich der Erhaltung der Baudenkmale § 8. (HHStA [Wien] AVA Unterrichts Fas. 2966.)
- 12 SZENTESI 2006 (ld. 2. j.). 242–243; MEZEY–SZENTESI 1996 (ld. 2. j.). 56.
- 13 SZENTESI Edit: Bekezdések a magyarországi műemlékvédelem előtörténetéből I. Egy kérdés a Central-Commission magyarországi vonatkozású anyagai ügyében. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1. 1991. 2. sz. 48. A Szentesi által említett rajzok szerencsére megmaradtak, melyekből az alábbi tanulmányban is közlünk néhányat.
- 14 Brückler THEODOR–Nimeth ULRIKE: *Personenlexikon zur Österreichischen Denkmalpflege*. Wien, Berger & Söhne Verlag, 2001. 175. Ez

az adat azonban hibás, ugyanis csak 1861-ben választották meg levelezőnek.

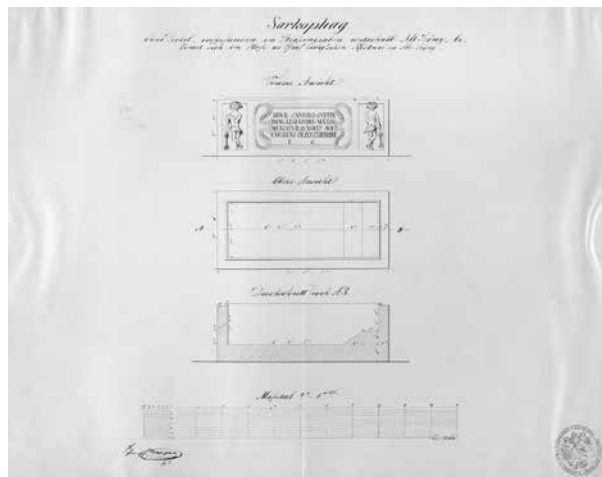
- 15 EMBER Győző: A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata (1788–1867). *Levéltári Közlemények*, 20–23. 1942–1945. 371–373.
- 16 SZENTESI 2006 (ld. 2. j.). 243.
- 17 Az első években leginkább az építési hivatalok küldtek Menapace ellenjegyzésével, jobban mondva aláírásával ellátott rajzokat és iratokat – ezek nagy részét ugyanis ő maga készítette. Lásd SZENTESI 2006 (ld. 2. j.). 243.
- 18 MEZEY–SZENTESI 1996 (ld. 2. j.). 53

sével kapcsolatban a kitüntetésére tett felterjesztések fontos adatokkal bírnak.

Florian Menapace élete

Amint arról az *Innsbrucker Nachrichten* 1877. július 27-i száma beszámolt, Florian Menapace nyugalmazott cs. k. építési igazgató hetvenhat évesen elhunyt.¹⁹ Ez alapján 1801-ben született Trentóban, a Habsburg Császárság dél-tiroli, ma Olaszországhoz tartozó részén. Egy korabeli felterjesztésből kiderül, hogy huszonkét éves korától kezdve mérnökként dolgozott, a későbbiek során pedig a teljes ranglétrát végigjárta.²⁰ Életében komoly változást hoztak az 1848. év eseményei, ugyanis ezt követően – valószínűleg életének megóvása érdekében is – először az erdélyi Nagyszebenbe, majd Budára helyezték. Tiroli működéséről a különféle sajtóorgánumok számolnak be, melyek szerint tevékenyen részt vett utépítések, mocsárlecsapolások, illetve a hozzá kapcsolódó folyószabályozások tervezésében és kivitelezésében.²¹

Itteni munkáit félbehagyva, 1848. december 15-én Bruck kereskedelmi miniszter kinevezte a nagyszebeni építési igazgatóság élére, feladatául adva az erdélyi építési hivatal megszervezését.²² E funkcióját csak a háborús események lezárását követően tudta betölteni, ám 1850-ben már az utak rendbe hozására tett intézkedéseiről számolt be a sajtó.²³ Ugyancsak innen értesülünk arról, hogy Menapace-t nagy megtiszteltetés érte 1850 áprilisában, amikor a császár a koronás arany polgári érdemkereszttel tüntette ki.²⁴ A kitün-

2. Florian Menapace Malek Károly után készült rajza a szarkofágról, 1854 Wien, Bundesdenkmalamt

tetésre tett felterjesztés magyarázatot ad arra, miért került az akkor már meglehetősen idősnek számító, ugyanakkor komoly tudással bíró mérnök a császárság e távoli területére.²⁵ Az iratok alapján Menapace a forradalom kitörését követően, 1848 márciusában és áprilisában Trentóban tartózkodott. Noha a város szülőtte volt, császárhű hivatalnokként fenyegetéseknek és gyanakvásnak volt kitéve.²⁶ Arra törekedett, hogy bárminemű pusztítástól megóvja szülővárosát, emellett támogatta a császári csapatokat. Így 1848. március 23-án kétszáznyolcvan olyan puskát szállíttatott el a városból az erődbe, melyeket a város új vezetői a nem-

19 *Innsbrucker Nachrichten*, 27. 1877. 170. sz. (1877. július 27.): „Verstorbene in Innsbruck Am 27. Juli: Herr Menapace Florian, k. k. Baudirektor i. P., verehelicht, 76 Jahre alt, am Darmblutung, Margarethenplatz Nro. 3.”

20 HHStA (Wien) KA Vorträge (1862) Nr. 3105.

21 Lásd például *Wiener Zeitung*, 139. 1846. 70. sz. (1846. március 11.); *Journal des Österreichischen Lloyd*, 14. 1849. 128. sz. (1849. március 16.)

22 Bauordnungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich (1850) 3. sz. (március) 52.: „Minister für Handel, Gewerbe und öffentlichen Bauten den Inspector Florian Menapace zum provisorischen Vorsteher der Bau-Direction in Hermannstadt ernannt.” Vö. *Innsbrucker Zeitung*, 3. 1850. 89. sz. (1850. április 19.): „Innsbruck, den 19. April. Sicheren Vernehmen ist der nach Wien unlängst zum Ober-Ingenieur beförderte Kreis-Ingenieur von Trient, Florian Menapace, mit dem höheren Range eines Inspectors, als Baudirektor nach Hermannstadt zur Organisierung der Baubehörden Siebenbürgens vom Handelsministerium geordnet, und die ihm anvertraut gewesene Leitung der wichtige Ertsch- und Noce-Regulierungs Arbeiten dem – zum Status der General-Baudirection übersetzten Ingenieur Jos. Neuburger übertragen worden.”

23 *Preßburger Zeitung*, 86. 1850. 207. sz. (1850. szeptember 4.)

24 *Innsbrucker Zeitung*, 3. 1850. 92. sz. (1850. április 23.): „Se. Majestät haben mit Allerhöchsten Entschließung vom 14. M., in Anerkennung der von dem provisorischen Vorsteher der Bau-Direction in Siebenbürgen Inspector Florian Menapace, während seiner früheren Dienstleistung als Kreisingenieur in Tirol im März 1848 an der Tag gelegten lojalten und entschloßenen Benehmens, demselben das goldene Verdienstkreuz mit der Krone allergnädigst zu verleihen geruhet.” Lásd még *Bauordnungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich*, 1850. 7. sz. 140.

25 HHStA (Wien) AVA Handelsministerium Präsidium Kt. 13 (1850) 1054/H. M. 5. April 1850.

26 Uo.: „Fortwährend argwönisch – scharf beobachtet und mit dreifach schnellen Augen von jener Umsturzparty angesehen – war ich als kaiserlichen Diener und treuergebener Beamter auch als geborener Trienter, in einer zweifach mißlichen Lage. Die mittelbar mir zugeflüßerten Einladungen und Versprechungen jener verabscheuungswürdigen Menschen ebenso wenig beachtend wie offenen Drohungen angestifteter Elenden aus der Hefe des Volkes, habe ich, nicht allein was mir meine Amtspflicht auferlegte pünktlichst und ohne Schau vollgezogen.”

zetőrségnek akartak kiosztani. Ezenkívül személyesen felderítette és jelentette a lázadók állásait, megakadályozta a hidak felgyújtását, valamint az erődben rövid idő leforgása alatt gondoskodott a tető megépítéséről, megóvva az ott állomásozó csapatokat. Mindezen cselekedeteiért 1850. április 14-én Ferenc József császár az arany érdemkeresztet adományozta Menapace-nek.²⁷ Bruck miniszter a felterjesztésben külön kiemelte,²⁸ hogy „Menapace gehört unter die tüchtigsten verlässlichsten Beamten seines Faches; er wurde daher auch als Ober Ingenieur zur General-Baudirection einberufen und in neuster Zeit als provisorischer Vorsteher der Baudirection und Inspector nach Siebenbürgen entsendet. (Menapace szakmájának legrátermettebb, legmegbízhatóbb hivatalnokai közé tartozik; ezért is hívták be az Építési Főigazgatósághoz mint főmérnököt, és küldték nemrégiben az Építési Igazgatóság ideiglenes vezetőjeként és felügyelőként Erdélybe.)” Áthelyezésével tehát megóvták az esetleges atrocitásoktól, emellett pedig a császárság más területein jelentkező megbízható szakemberek hiányát is orvosolhatták.

Az akkor szervezett erdélyi építési hivatal élére történt kinevezését követően az építészet minden területén komoly tapasztalatokkal rendelkező szakember hozzájárult az úthálózat javításához.²⁹ E szakértelme, valamint addigi működése alapján, 1853 októberében a miniszter kinevezte Magyarország országos építési igazgatójává.³⁰ Személyének fontosságát jelzi, hogy az 1855. évi nagy tavaszi tiszai árvízkor a helytartó kíséretéhez tartozott.³¹ 1856-ban pedig az újpesti kikötő tervezésének vizsgálatát végzi el.³² Az árvizek és jégzajlások miatt feljegyzéseket készített a Duna jégviszonyairól, amelyről Haidinger, a k. k. geologisches Reichsanstalt igazgatója 1858-ban a bécsi Tudományos Akadémián

tartott előadást, megemlítve a Menapace által készített rajzokat.³³ 1860 decemberében az újpesti gát és a folyamszabályozás ügyében tett intézkedéseket.³⁴

Amint arra már utaltunk, a politikai változások miatt – amikor a magyar nyelvet visszahelyezték a közigazgatás nyelvénél – 1862. október elsejével áthelyezéssel távoznia kellett.³⁵ Erdélyi és magyarországi működése során szerzett érdemeinek elismerésül azonban 1862 októberében a Vaskorona Rend III. osztálya kitüntetésben részesült.³⁶ A felterjesztés indoklásában távozásának okára is utalnak:³⁷ „Menapace ist weder in Ungarn geboren noch das ungarische mächtig, ist somit durch die gegenwärtigen Verhältnisse bemüßigt, den Schauplatz seines bisherigen Wirkens zu verlaßen. (Menapace nem Magyarországon született, és a magyar nyelvet sem bírja, következésképpen a jelenlegi körülmények eddigi működése színterének elhagyására kényszerítik.)” A helytartó ugyanakkor felsorolta azon teljesítményeket, amelyek a felterjesztés alapjául szolgáltak: „Was seine um Ungarn erworbenen Verdienste anbelangt, so zählt die t. gh. Hofkanzlei dienunter seiner persönlichen Leitung entstandenen Bauten, als die Bergethen nach Galizien führende Bergstraße, den 4000 Klafter langen bogyszlöer Theißdurchstich, die Regulierung der Körös- und Sárviz – Flüße, der nach der Ofner Festung führenden Fahrweg, den Pester Winterhafen und dergleiche mehrere andere Werke zu den bleibenden Denkmalen seines verdienstvollen Wirkens. (Ami a Magyarországon szerzett érdemeit illeti, a m. t. Udvari Kancellária a személyes irányítása alatt keletkezett építményeket, mint a Bergethen Galíciába vezető hegyi utat, a 4000 öl hosszú bogyszlói tiszai átvágást, a Körös és Sárviz folyók szabályozását, a budai erődhez vezető kocsut, a pesti téli kikötőt és számos más efféle művet érdem-

27 HHStA (Wien) AVA Handelsministerium Präsidium Kt. 13 (1850) 1039/H. M. 14 April 1850.

28 Uo.

29 *Innsbrucker Zeitung*, 4. 1851. 108. sz. (1851. május 11.): „Hermannstadt, 3. Mai. Gestern veranstalteten die Mitglieder der k. k. Baudirektion zu Ehren ihres Vorstandes, Hrn. Menapace, ein Fest zur Feier des Jahrestages dieser neugegründeten Behörde. Für Siebenbürgen knüpfen sich auch an die Neugestaltung des Bauwesens die schönsten Hoffnungen für das Gedeihen aller Industriezweige, des Handels-, des Gewerbs- und des Landmannes. Eine wahre Freude ist es zu sehen, wie die, durch Vermittlung des Vorstandes der Baudirektion nach Siebenbürgen gekommenen Tiroler, welche in allen Zweigen des Bausaches praktisch bewandert sind...”

30 *Siebenbürger Bote*, 68. 1853. 172. sz. (1853. október 31.): „Der bisherige Vorstand der ungarischen Landesbau-Direktion Inspector Florian Menapace, ist vorläufig mit Beibehaltung seiner bisherigen Genüsse zum Baudirektor für das gedachte Kronland ernannt.” és *Innsbrucker Zeitung*, 4. 1851. 228. sz. (1851. október 4.)

31 *Pest-Ofener Localblatt*, 6. 1855. 96. sz. (1855. április 27.)

32 *Vereinigte Laibacher Zeitung*, 78. 1856. 100. sz. (1856. március 2.)

33 *Die Presse*, 11. 1858. 163. sz. (1858. július 20.): „Er gab überdies noch eine Anzahl werthvoller Tabellen über Eiszustände und Wasserhöhen, während der Eisgangs-Periode durch ganze Jahrgänge hindurch bei. Die sämtlichen Darstellungen verdankt Herr v. Haidinger dem Leiter der k. k. Landes-Baudirection in Ofen, Herrn Menapace.”

34 *Wiener Zeitung*, 153. 1860. (1860. december 18.)

35 SZENTESI 2006 (ld. 2. j.). 243.

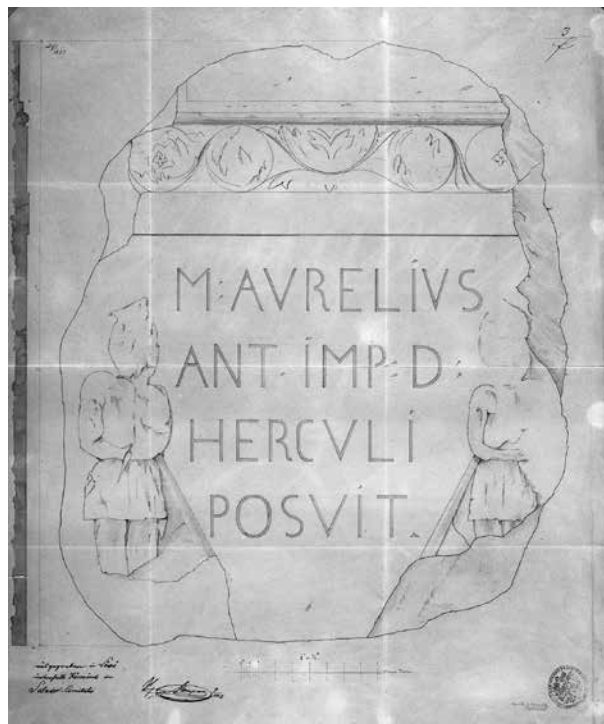
36 *Troppauer Zeitung*, 46. 1862. 243. sz. (1862. október 22.): „Sr. K. k. Apostolische Majestät haben dem disponiblen Landes-Bau-Direktor in Ungarn Florian Menapace in Anerkennung seiner langen, treuen uns sehr erspießlichen Dienstleistung den Orden der Eisernen Krone dritter Klasse taxfrei allergnädigst zu verleihen geruht.” Vö. *Österreichisch-kaiserliche Hofkalender*, 72. 1877. 137.

37 HHStA (Wien) KA Vorträge (1862) Nr. 3105.

dús működésének maradandó emlékei közé számolja.)” Menapace ezt követően rövid ideig még Bécsben működött, majd nyugdíjba vonulása után Innsbruckban telepedett le, ahol 1877 júliusának végén érte a halál.

Florian Menapace működése a műemlékvédelem és a régészet területén

Menapace műemlékvédelmi és régészeti működéséről elsőként adatok találhatók a Central-Commissionnak a Habsburg Birodalom területén forgalmazott napilapjaiban, illetve külön kötetben is megjelent ülésjegyzőkönyveiben.³⁸ Amint arra a Czoernin bárónak 1853. november 4-én írt levelében utal, már Tirolban geológiai és paleontológiai kutatásokkal foglalkozott.³⁹ E tevékenységére tesz utalást az Osztrák Tudományos Akadémia Hauer és Hörnes 1850 áprilisában elhangzott beszámolója is.⁴⁰ Erdélybe érve folytatta kutatásait, amelyre gyűjteményének bemutatásánál találunk adatot. Eszerint új lakóhelyén, Nagyszebenben ugyancsak gyűjtött ásványokat.⁴¹ Budára helyezését követően, még meg sem száradt a tinta az építési hivatalnokoknak kibocsátott instrukciókon, amikor megküldte Bécsbe az első jelentéseit a zalalövői római halomsíros temetőről.⁴² A Central-Commission következő, 1853. november 8-i ülésén a cs. k. Régiségtár igazgatója, Arneth arról számolt be, hogy az építési igazgató számos emlékre, antik épületre és sírra hívta fel a bizottság figyelmét, amelyért köszönetüket fejezték ki.⁴³ A december 20-i ülésen Menapace két jelentéséről referáltak. Az elsőhöz a zalalövői halmok térrajzát, valamint egy latin felirat rajza volt csatolva (3. kép), míg a máso-

3. Florian Menapace rajza a Zalalövön kiásott római kőről, 1853
Wien, Bundesdenkmalamt

dikban 200-300 forintot kér a Hajógyári-szigeten található római épületmaradványok felmérésére.⁴⁴ Az 1854. február 14-i ülés beszámolójából arról értesülünk, hogy ezen kérelme támogatást nyert. Emellett tizenöt rajzot küldött Bécsbe a rédicsi halmokról, valamint a Budán található római kőemlékekről; megküldte továbbá

38 *Sitzungs-Protokolle der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale (Jahre: 1853-1857)*. Wien, Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1858.

39 MNL (Budapest) D 263, 114/DIII ex 1853 szám nélkül: „Da ich mich in Tirol mit geologischen und namentlich mit paläontologischen Forschungen des interessanten Sachen von Tirol beschäftigt habe, so bitte ich um Erlaubniß für Euerer Hochgeborn Herem Sohn einig aus jener Gegend übersenden zu dürfen, was vielleicht zur Vervollständigung seinen Seiten beitragen dürfte.”

40 *Innsbrucker Zeitung*, 3. 1850. 81. sz. (1850. április 10.): „Florian Menapace, damals Kreis-Ingenieur in Trient, jetzt noch Wien auf einer höhern Posten berufen, hat seit Jahren die Gelingsarten und Versteinerungen jener Gegend mit Eifer und Geschmack gesammelt und sie jedem Freunde der Wissenschaft mit der lebenswürdigen Bereitwilligkeit zugänglich erhalten. Die Beschreibungen und Abbildungen seiner Petresakten werden einen wertvollen Theil des nächsten Bandes der Abhandlungen der Wiener Freunde der Naturwissenschaften bilden.”

41 *Innsbrucker Nachrichten*, 27. 1877. 251. sz. (1877. november 2.)

42 *Lásd Wiener Zeitung*, 146. 1853. 279. sz. (1853. november 23.) és *Sitzungs-Protokolle 1858 (Id. 38. j.)*. 3. Sitzung von 11. October 1853: „Einen weiteren Gegenstand der Verhandlung bildeten die nach den Berichten des Landes-Baudirectors Herrn Menapace durch die Bau-Organen aufgefundenen altrömischen Grabstätten in der Nähe von Körmond bei Lövö.” A temetőt Menapace és saját kutatásai nyomán Eduard von Sacken ismertette: Bericht über die Grabhügel bei Lövö in Ungarn. *Jahrbuch des kaiserl. Königl. Central-Commission*, 1. 1856. 73-82.

43 *Sitzungs-Protokolle 1858 (Id. 38. j.)*. 4.

44 Uo. 6.: „Regierungsath v. Arneth über zwei Berichte des Hrn. Baudirectors Menapace. Mit ersterem übersendet er den aufgenommenen Situationsplan der Grabhügel und Gebäudeüberreste bei Lövö und die Zeichnung eines eben daselbst aufgefundenen Stainfragmentes mit lateinischer Inschrift. [...] In den zweiten Berichte ersucht Hr. Menapace um einen Vorschuss von 200 bis 300 ft. Zur Aufnahme der auf den Schiffswerften-Inseln bei Altofen vorfindigen Gebäudeüberreste.”

öt szarkofág egy-egy nézetrajzát, amelyek Őszönyben találhatók.⁴⁵ A jelentéshez Őszöny átnézeti térképét is mellékelte. A rajzokat Menapace utasítására az építési hivatal mérnökei és munkatársai készítették, majd jelentéseikkel kiegészítve Budára küldték azokat. A főigazgató ezek alapján saját maga készített másolatokat és összefoglalókat a bizottság számára.⁴⁶ Ugyanakkor a bizottság számos esetben kérte közreműködését egyes épületek felmérésénél és lerajzolásánál.⁴⁷

A jelentések mellett Menapace, amint arról az 1854. május 23-i ülés alapján értesülünk, zalai és Esztergom megyei régészeti leleteket küldött Bécsbe, melyek a cs. k. Érem- és Régiségtarba kerültek.⁴⁸ Októberben újabb jelentést küldött, amely magába foglalta a zalavári középkori épületelemek és feliratos kőemlékek leírásait.⁴⁹ Az október 14-i ülésen a Central-Commission azon kéréssel fordult az építési igazgatóhoz, hogy a hivatal kísérelje figyelemmel a további maradványok előkerülését. A következő év márciusában építési igazgatóként tett jelentést a bizottságnak az 1853. és 1854. években Magyarországon végzett épületrestaurálásokról, amellyel együtt egy ládányi régészeti leletet is Bécsbe küldött.⁵⁰ Ezekben az években – Haas Mihállyal együttműködve – kísérletet tett az aquincumi vízvezeték oszlopainak megóvására. Az ügyben a helytartótanács által hozott rendelet megakadályozta az emlékek további rombolását.⁵¹

A későbbi években a jelentések mellett a mérnökei által készített épületfelméréseket (például a zsámbéki templomról vagy az érdi minaretről), illetve egyéb jelen-

téseket szintén rendre elküldte a bizottságnak.⁵² 1860-ban az őszönyi Pannonia-mezőről származó régészeti leletekről számolt be, melyek közül számosat ugyancsak Bécsbe küldött, továbbá intézkedett az itt talált római köveknek a Magyar Nemzeti Múzeumba történő elszállításáról.⁵³ Ugyanezen év májusában, a Körösök vidékén tett szolgálati útja során Gyoma környéki őskori halomokat mért fel, rajzolt le és tett róluk jelentést.⁵⁴

A Central-Commission a műemlékvédelem területén kifejtett munkásságának elismeréseként 1861-ben levelező tagjává választotta Menapace-t.⁵⁵ 1862. október elsejével magyarországi megbízatása megszűnt. Ekkor családjával együtt Ausztriába távozott. Bár nem állnak rendelkezésre adatok arról, hogy a későbbiekben foglalkozott-e régésszel és műemlékekkel, mindenestre a császárság különféle területein folytatott mérnöki működése során egy kisebb magángyűjteményt hozott létre. E gyűjtemény Menapace hagyatékeként az innsbrucki cs. k. Főreáliskolához került. A tárgyak között négy ókori agyagedény, egy kagyló, húsz darab ásvány, tizennégy kővület és huszonhat ásványokkal töltött dobozka volt, melyek legnagyobbbrészt Erdélyből és Dél-Tirolból származtak.⁵⁶

Florian Menapace építési igazgató neve nagyobb részt ismeretlen volt az eddigi magyar kutatás számára, holott az 1850-es években számos műemlék és régészeti lelőhely kutatását intézkedéseinek köszönhetjük. Tanulmányunkban életét és működését igyekeztünk felvázolni a rendelkezésre álló források segítségével.

45 Uo. 8.

46 Ezen rajzok közlését és a szarkofágok elemzését lásd Kovács Péter–PROHÁSZKA Péter: Római szarkofágok Brigetióból. In: *Studia Epigraphica Pannonica*, I. Szerk. FENÉK Bence–KOVÁCS Péter. Budapest, 2008. 135–148.

47 Lásd például *Sitzungs-Protokolle* 1858 (ld. 38. j.). 9.

48 Uo. 11, 20. Vö. Kunsthistorisches Museum (Wien) Archiv der Antikensammlung 554 ex 1854.

49 Uo. 20. Lásd közreadásukat: PROHÁSZKA Péter: Aus der Forschungsgeschichte der Ruinen von Zalavár. Der Bericht des k. k. Ingenieur-Assistenten Wenzel Schäffer aus dem Jahr 1854. In: „*Castellum, Civitas, Urbs*” Zentren und Eliten in frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Hg. von Orsolya HEINRICH-TAMÁSKA, Péter STRAUB. Budapest–Leipzig–Keszthely, VML Verlag Marie Leidorf, 2015. 95–101.

50 *Sitzungs-Protokolle* 1858 (ld. 38. j.). 30.

51 MNL (Budapest) D 240, 3351/1855.

52 *Sitzungs-Protokolle* 1858 (ld. 38. j.). 42, 87. Vö. PROHÁSZKA Péter: Beschreibung und zeichnerische Aufnahme des Minarets von Érd aus dem Jahre 1857. *Acta Archaeologica*, 65. 2014. 439–441.

53 *Klagenfurter Zeitung*, 76. 1860. 67. sz. (1860. január 5.)

54 MNL (Budapest) D 238, 274/IV/1860.

55 *Illustrierte Zeitung*, 18. 1861. 960. sz. (1861. november 23.)

56 *Innsbrucker Nachrichten*, 27. 1877. 251. sz. (1877. november 2.): „(Geschenk an die k. k. Oberrealschule in Innsbruck) Am 27 Juli d. Js. Starb in Innsbruck Herr Florian Menapace, k. k. Landes-Baudirektor i. P., Ritter des Ordens der eisernen Krone, des Franz Josef Ordens, Besitzer des goldenen Verdienstkreuzes und Mitglied mehrerer gelehrter Gesellschaften. [...] Obgleich er bei seinen Lebzeiten manch schönes Stück hievon verschenkte, so blieb doch noch immer eine werthvolle Sammlung interessanter Gegenstände zurück. Diese nun wurde nach dem Willen des Verewigten im Oktober d. Js. Der k. k. Oberrealschule in Innsbruck zum Geschenke gemacht. Darunter befinden sich vier alterthümliche Thongefäße, eine Muschel, zwanzig einzelne Stücke von Mineralien, vierzehn ebensolche mit Versteinerungen und sechsundsechzig mit Mineralien gefüllte Schachtel. Von diesen erhalten drei bloße Mineralarten, die andern dreißig aber fast ausschließlich Versteinerungen. Die Zahl der größtentheils aus Südtirol und Siebenbürgen stammenden, versteinerten Stücke sowie die der Arten, denen sie angehörten, ist eine bedeutende zu nennen. Dieser kostbare Sammlung wurden noch zehn Werke in achtzehn Bänden, welche durchaus Mineralogie, Geognosie, Geologie und Petrosaktenkunde zum Gegenstande haben, beigelegt. Dieß wird in der Absicht öffentlich kundgegeben, um das Andenken des Verstorbenen zu ehren und um den hinterlassenen Angehörigen desselben im Namen der Lehranstalt den wärmsten Dank auszusprechen.”

D. Mezey Alice

Ipolyi Arnoldtól Détszty Mihályig

Szemelvények a műemlékvédelem köréből

Jász-Nagykun-Szolnok megyében

A címben megidézett, a magyarországi műemlékvédelem történetében a legkiemelkedőbbek között számontartott és megbecsült, tudományos alapokon álló műemlékvédelmi tevékenységet kifejtő két személy, Ipolyi Arnold¹ és Détszty Mihály² nevének együtt említése akár meghökkentő is lehet, ráadásul azzal a tájegységgel kapcsolatba hozva, ahol az országban minden bizonnyal a legkevesebb műemléket tartjuk számon. Néminemű magyarázatul szolgálhat, hogy Ipolyi Arnold, jóllehet csak rövid ideig, 1860-tól szűk négy éven át Törökszentmiklóson plébánoskodott, Détszty Mihály pedig száz évre rá, 1957-től 1982-ig, huszonöt éven át a megye műemléki felügyelője volt. Jóllehet a műemlékvédelem szempontjából a megyének ezek az időszakai sem mondhatók aktívnak, mégis érdemesnek látszik megvizsgálni, hogy tevékenységük a megye mely emlékeire és milyen módon terjedt ki. Volt-e helyszíni tartózkodásaiknak valamiféle szellemi hatása a környeze-

tükre, s ha igen, az miben nyilvánult meg. A fölvetett kérdésekre való válaszadás kísérlete közben igyekszünk magunkévá tenni egy Erasmusnak tulajdonított szókapcsolatot „Prudens questio – dimidium scientiae”, amelyről figyelmeztető eszmefuttatást olvashatunk egy Détszty Mihály tiszteletére megjelent kötetben.³ A megye jó százhusz évére kiterjedő vizsgálatot az Ünnepektől, Bardoly István személyes kutató, gyűjtő-, rendszerező és feldolgozó munkája teszi lehetővé,⁴ akinek személyes emlékezete szerint barátja, Détszty Mihály egy, a megyéről folytatott beszélgetésükben úgy nyilatkozott, hogy „érdemes volna sokkal többet foglalkozni vele”.

A „foglalkozást” most kezdjük Ipolyi Arnolddal, az európai közgondolkodásban a 19. század eleje óta bontakozó műemlékvédelmi gondolat⁵ egyik legjelentősebb magyarországi képviselőjével, az alakuló magyarországi műemlékvédelmi szervezet egyik főszereplőjével, aki harminchat évesen Bartakovics Béla⁶ egri érsek hívá-

1 Ipolyi (Stummer) Arnold (1823–1887) Törökszentmiklóásra érkezését megelőzően a Mednyánszky és a Pálffy családoknál nevelősködött. Előbbieknél a családi könyvtárat és levéltárat is rendezte. 1847-ben pappá szentelték. Komáromszentpéteren káplán, Zohoron plébános, Pozsonyban hitszónok volt. Aktívan tevékenykedett 1853–1860 között a K. u. K. C. C. (Kaiserliche und königliche Central-Commission) Alsó-pozsonyi járás konzervátoraként és levelezőjeként.

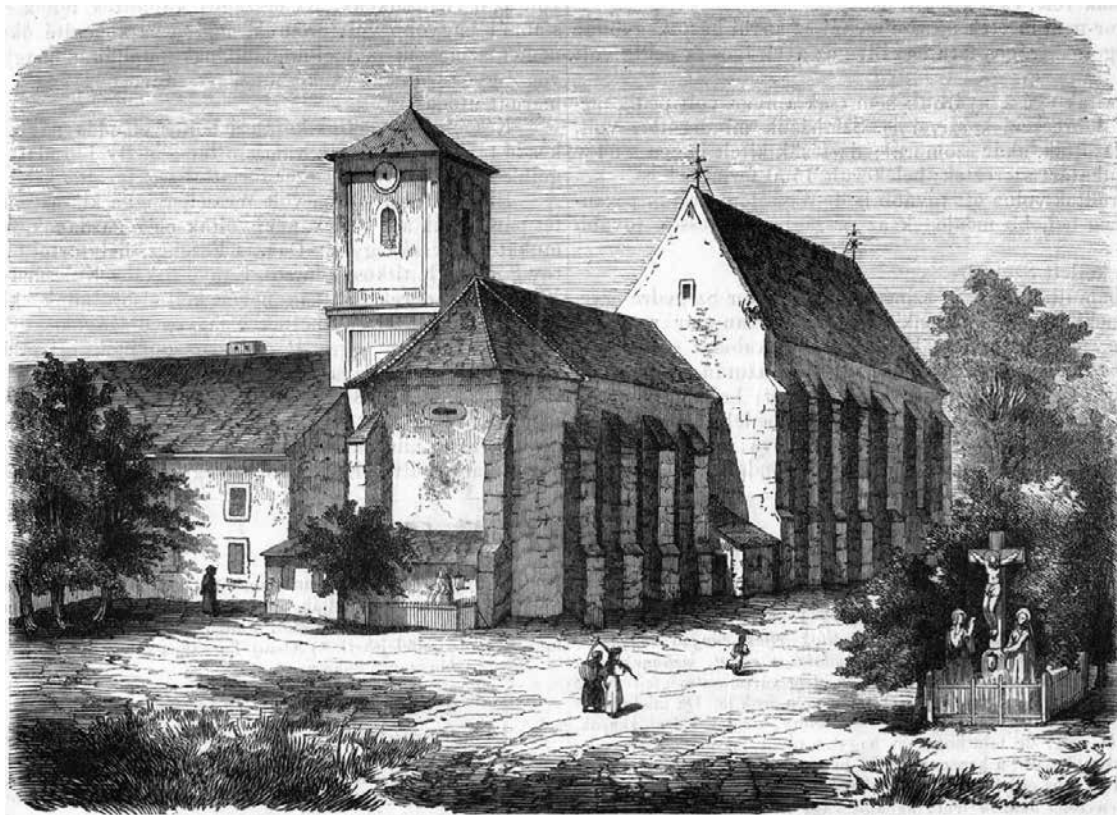
2 Détszty Mihály klasszika-filológus és építész (1922–2008). Lásd BARDOLY István: Détszty Mihály publikációinak bibliográfiája. *Ars Hungarica*, 20. 1992. 79–84. 570; KOPPÁNY Tibor: Détszty Mihály 70 éves. *Ars Hungarica*, 20. 1992. 77–79; KOPPÁNY Tibor: Détszty Mihály nyolcvan éves. In: *Détszty Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 11.) Szerk. BARDOLY István–HARIS Andrea. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002. 9–12; ARNÓTH Ádám: Détszty Mihály ünnepése nyugdíjba vonulása alkalmából. In: *Détszty Mihály nyolcvanadik születésnapjára 2002* (ld. 2. j.). 13–16. Détszty teljes bibliográfiájához lásd <http://www.odrportal.hu/kereso/index.php?&stype=author&q=%22D%C3%A9tszty+Mih%C3%A1ly%22&pageNo=1&rpp=50> (letöltve: 2019. 07. 14.).

3 SZILÁGYI András: Hihetünk-e a forrásoknak? In: *Détszty Mihály nyolcvanadik születésnapjára 2002* (ld. 2. j.). 255.

4 A magyarországi műemlékvédelem archív irattárának Bardoly István által elvégzett földolgozása és közzététele teszi ezt lehetővé. Az évek óta elzárt iratanyaghoz való hozzáférés lehetőségéért Bakó Zsuzsanna tervtárvezetőnek és Gyimesi Károlynak tartozom köszönettel. Bardoly István Jász-Nagykun-Szolnok megyére vonatkozó adatait az interneten is hozzáférhető összeállításból vesszük. Lásd Bardoly István: Segédlet a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága (1872–1881), a Műemlékek Országos Bizottsága (1881–1949), MUMOK Műemléki Alosztály – Építészeti Tanács Titkárság Műemléki Csoport (1950–1955), Országos Építészügyi Hivatal Műemléki Csoport (1955), Várgondnokság, Országos Műemléki Felügyelőség, Országos Műemlékvédelmi Hivatal iratanyagának kutatásához.

5 HORLER Miklós: Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922). In: *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 9.) Szerk. BARDOLY István–HARIS Andrea. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996. 84.

6 Bartakovics Béla (1791–1873) rövid rosznyói püspökségét követően, 1850-ben foglalta el az egri érseki széket. 1853-ban a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagjává választotta.

1. Jászberény, ferences templom
Vasárnapi Ujság, 1857. március 15.

sára átjött az esztergomiból az egri főegyházmegyébe, hogy mint említettük, a jól jövedelmező törökszentmiklósi plébániát elfoglalja. Ő ekkor már számos tudományos szervezeti tagsága mellett a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja is volt. A település, ahova elkerült, az egri főegyházmegyének az Alföldre, a Körös–Berettyó-vidék északi széléig lenyúló Kemeji Főesperességében fekszik. Mindössze négyéves ott-tartózkodása alatt a helybeli műemlékekhez kapcsolódó tevékenységéről egyelőre csak közvetett ismereteink vannak. Ezeket az események időrendi sorrendjében idézzük föl.⁷

Ipolyi – mindenekelőtt a fővároshoz kapcsolódó – intenzív tudományos és közéleti tevékenységét innen is folytatta. Ezt az egyidejűleg megjelent írásai, valamint az egykorú pesti tudományos élet eddig feldolgozott eseményei egyaránt tükrözik.⁸ Bizonyára ismerte a jászberényi ferences templomnak azt a rövid ismertetését is, amely 1857-ben a *Vasárnapi Ujság*-ban jelent meg (1. kép). Törökszentmiklósi parókiája feltehetően a mai plébániaépület helyén, abban a házban volt, amelyet a környéken birtokos Almásy család 1800 körül építtetett a régi templom mellé.⁹ Káplánjáról, a későbbi egri kanonok Debreczeni (Zágoni) Jánosról azt

7 Az adatok összegyűjtésében nyújtott segítségért Szász Zoltánnak, az Egri Főegyházmegyei Könyvtár munkatársának, valamint Urbán Mártának, az Egri Érseki Levéltár munkatársának tartozom köszönettel.

8 A közgyűjteményekben őrzött hagyatékának, illetve levelezésének eddig csak a rendezése történt meg, az anyag teljes feldolgozására még nem került sor. Ehhez lásd PROKOPP Gyula: A primási levél-

tár Ipolyi-gyűjteménye. *Levéltári Szemle*, 29. 1979. 585–652. Ismerjük továbbá Ipolyinak a Toldy Ferenchez Törökszentmiklósról címzett levelét. Ehhez lásd BARDOLY István: „Kellő személyzettel és némi hatalommal”. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez III. *Műemlékvédelem*, 56. 2012. 59–60. 43–45. Jegyzet.

9 TÓTH Sándor: *Vázlatok Törökszentmiklós múltjából*. Törökszentmiklós, Törökszentmiklós Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1957.

írják, hogy együtt töltött törökszentmiklósi éveikben Ipolyi tiltakozása ellenére annak érdekében, hogy plébánosának tudományos munkásságát segítse: „A lelkipásztorkodás összes ágát ő vezette.”¹⁰ Így Ipolyinak volt lehetősége arra is, hogy 1862-ben Henszlmann Imre és Kubinyi Ferenc társaságában a corvinák ügyében Isztambulba utazzon.¹¹

Nagyívű, európai kitekintésű, remekbe szabott és máig érvényes megállapításokat tartalmazó cikke 1861-ben jelent meg a nyírségi mázastégla-templomokról. Tanulmányában környezetéből, Jász-Nagykun-Szolnok megyéből csak futólag említi meg a kürti (Tiszakürt), a várkonyi (Tiszavárkony) és a püspöki (Tiszapüspöki) középkori eredetű templomokat,¹² de még futólag sem a Törökszentmiklós közvetlen környezetében, a 18–19. századi források leírásaival és térképi ábrázolásaival bizonyíthatóan, akkoriban még nagy számban álló középkori téglatemplomok rommaradványait.¹³ Már egri kanonikként 1863-ban, Egerben az Orlandini-házban¹⁴ bérelt lakást. Oda hívta össze az Orvosok és Természetvizsgálók 1878. évi nagygyűlését, ahol a régészeti szakosztály húsz tagja jelent meg. Közöttük volt Balássy Ferenc,¹⁵ aki még Ipolyi előtt 1849-ben, a törökszentmiklósi plébánián káplánként működött. Valamivel később, 1868-ban elsőként ő írta le és jelentette meg a Törökszentmiklóshoz közeli Fegyverneken 1470 körül épült templom tornyának utóbb „nagy karriert befutó” romját. Balássy Ferenc törökszentmiklósi esperes-plébánosként tartott fenn levelezést a bécsi központú osztrák birodalmi műemlékvédelemről különváló első hivatalos magyarországi szervezettel, az 1872-ben létrehozott Műemlékek Ideiglenes Bizottságával (MIB) (1872–1881) a

2. Miliesz Béla és Tariczky Endre portréja a tiszaújvárosi Kis Pál Múzeumban (A szerző felvétele, 2017)

fegyverneki toronyrom ügyében. Nem lehetetlen, hogy a rom rajzát Ipolyi kérésére vagy biztatására küldte meg 1872-ben a MIB-nek, aminek folyományaként 1873-ban Schulek Frigyes bizottsági építész küldték a helyszínre. Nem sokkal később Haas Mihály¹⁶ írta le a jászákóhalmai plébániatemplom középkori eredetű részét. Ilyen életrajzi párhuzamokkal joggal föltételezhetjük, hogy további kutatásokkal kettejük személyes kapcsolatára érdekes részletek kerülhetnek még napvilágra.

Bardoly István „Rómer-mutatója”¹⁷ szerint a jegyzőkönyvek negyvenkét kötetében Jász-Nagykun-Szolnok megyére összesen tizenhárom említést találunk. Ki-

10 Debreczeni 1861-ben Ipolyi káplánja volt Törökszentmiklóson. Annak ellenére, hogy 1863-ban elhelyezték onnan, kapcsolatuk ezt követően sem szakadt meg. KONCZHÁZI KONCZ Ákos: *Egri egyházmegyei papok az irodalmi téren*. Eger, Érseki Lyceumi Nyomda, 1892. 62: „Debreczeni egri tartózkodása alatt majd mindennap érintkezett Ipolyi, Tárkányi és Szvorényival”.

11 Erről legutóbb lásd MIKÓ Árpád: Egy archeológus a művészettörténetben: Rómer Flóris és a Corvina könyvtár, I. In: *Archaeologia és műtörténet. Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulóján*. Szerk. TKERNY Terézia–MIKÓ Árpád. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 173.

12 IPOLYI Arnold: Magyar téglaeépítészeti műemlékek. *Archaeologiai Közlemények*, 2. 1861. 140: „Lehet ugyan – mint már szinte akkor megjegyeztem –, hogy ezen egyházak egy részének vakolata nem csak belül, de kívülről is már eredetileg alfresco ki volt festve. Egyesekről legalább, mint a kürti, várkonyi, püspöki egyházakról felhozott nyomok tanúsítják, ez kétségtelennek látszik. Ily befestés ha nem is műépítészeti, de még is műízletes kinézetet kölcsönözhetett a más-kép csupasz falaknak...”

13 MEZEY Alice: Középkori épülettöredékek és „elenyészett” épületek nyomában Jász-Nagykun-Szolnok megyében. In: *Művészettörténeti*

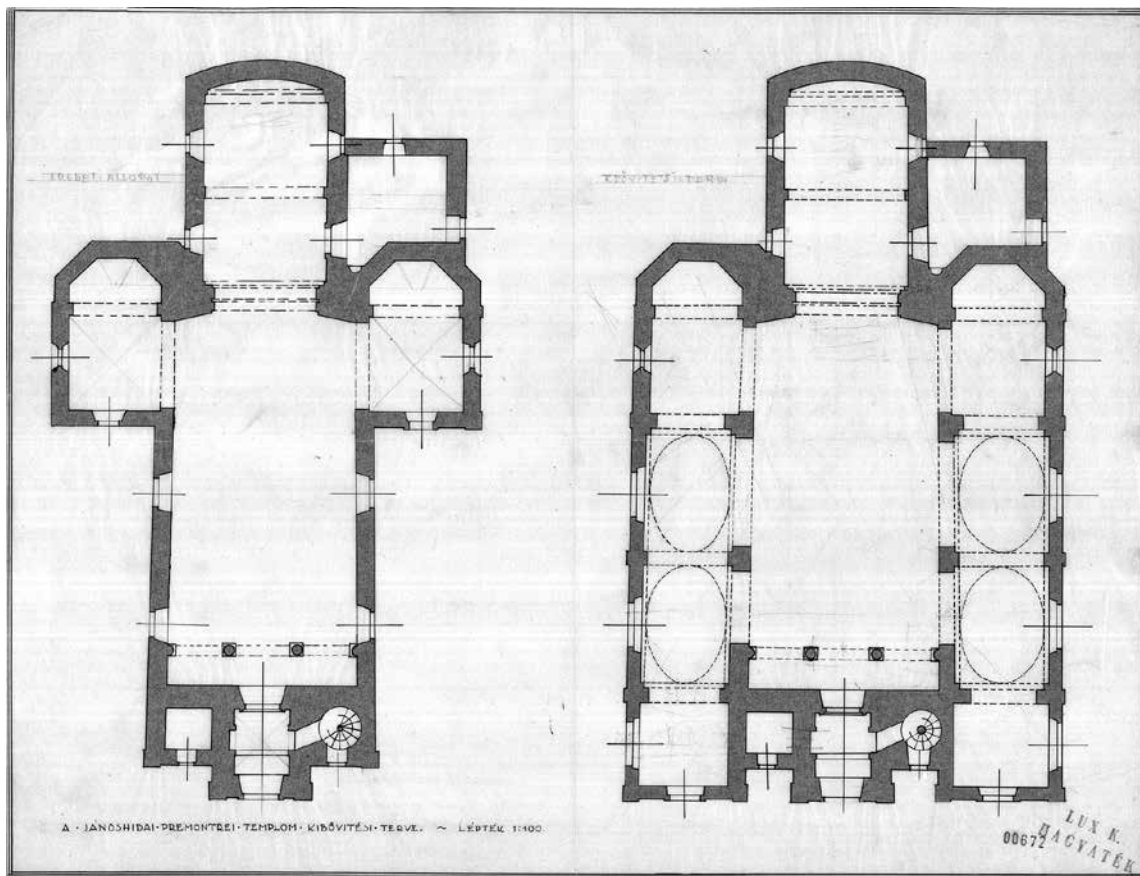
tanulmányok Tóth Sándor emlékére. (Thesaurus Mediaevalis, series A 01.) Szerk. TAKÁCS Imre. Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2019. 151–172.

14 Lakása a mai Tárkányi Béla utca 10. számú műemléképületben volt.

15 Balássy Ferenc (1821, Bethlenfalva, Udvarhelyszék – 1896, Maklár), 1867-ben a Magyar Történelmi Társulat választmányi tagja. Részt vett a társulat kirándulásain. 1872-ben az MTA levelező tagja. Az egri egyházmegye *schematizmusai* szerint gyöngyösi és bánhorváti működését követően, az 1860-as években Felnémeteren plébános, az 1870-es években Törökszentmiklóson esperes-plébános, 1883-tól haláláig Makláron plébános. 1895-ben tiszteletbeli egri kanonoknak is megválasztották.

16 Haas Mihály (1810–1866) szatmári püspök, a bécsi műemléki szervezetnek, a Kaiserliche und Königliche Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale-nak írt jelentésében a barokk átépítés után sekrestyének használt középkori templom akkor kereszthajóként működő szentélyét fölismerte. Közli: HENSZLMANN Imre: Évi jelentés a magyarországi műemlékek ideiglenes bizottságának 1873-ki munkálkodásáról. *Archaeologiai Értesítő*, 8. 1874. 19.

17 Rómer Flóris (1815–1882) a nálánál nyolc évvel fiatalabb Ipolyi biztatására kezdett el műemlékekkel foglalkozni. Életük végéig szoros

3. Lux Kálmán: A jánoshidai volt premontrei prépostsági templom bővítési terve. Alaprajzok. Budapest, 1942
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, ltsz. R 00728

emelve a műemlékekre vonatkozó jegyzőkönyvi utalásokat, ezek a következők: a jánoshidai volt premontrei prépostsági templom, Jászapáti plébániatemploma, Szolnokon a városi piaci emlékoszlop, a tiszaburai és a tiszakürti református templom; a többi település jobbára ősrégészeti leletekkel szerepel. A teljes archív irattári anyag pontos időrendjének elemzésétől – amikor majd

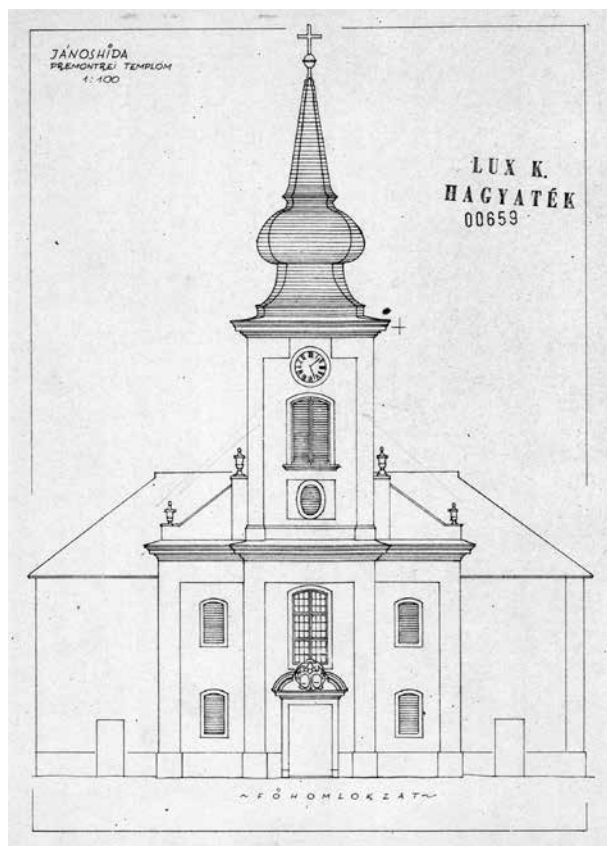
hozzáférhetővé válik – témánkra nézve további fontos összefüggések és információk várhatók.

Ipolyi Arnold megyebeli tartózkodásának időszakában szövődött, tudományos alapokon álló, személyes kapcsolatai közül Balássy Ferencen kívül Tariczky Endre¹⁸ tiszafüredi plébánossal (2. kép) való kapcsolata mutatható még ki, aki a Tiszafüred-vidéki Régészeti Egylet egyik

munkatársi és baráti kapcsolatban voltak. Rómer eredetileg negyvenhat kötetes, rajzokkal illusztrált, kéziratos jegyzőkönyveit négy elkallódott kötet (25., 28., 41. és 43.) kivételével most a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (a továbbiakban: MÉM MDK) tudományos irattára őrzi. Három dunántúli megyére vonatkozóan nyomtatásban megjelent: *Rómer Flóris jegyzőkönyvei. Somogy, Veszprém és Zala megye* (1861). (Forráskiadványok, 2.) S. a. r. VALTER Ilona, VELLADICS Márta. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1999. Jegyzőkönyveinek mutatóját maga Rómer készítette el, ennek digitalizálását is az Ünnepeketnek köszönhetjük: BARDOLY István: Segédlet Rómer Flóris úti feljegyzéseinek (ún.

jegyzőkönyveinek) kutatásához. Kézirat. A Jegyzőkönyvek 14., 25., 26., 27., 39. és 44. kötetében területünkéről tizenkét helység szerepel: Fegyvernek, Jászapáti, Jánoshida, Jászszenandrás, Karcag, Kengyel, Nagyrév, Szolnok, Tiszabura, Tiszainoka, Tiszakürt és Tószeg.

- 18 Tariczky Endre (1818–1912) műtárggyűjteményével és könyvtárával megalapozta a Tiszafüredi Múzeum gyűjteményét. A róla elnevezett Tariczky Alapítvány ma is működik, rendszeres kiadványa kezdetben a „Tiszafüredi Tanulmányok” volt, melynek folytatásaként jelennek meg a Tiszafüredi Füzetek. MOHÁCSI Miklós: *Tiszafüred vázlatos története az ősidőktől a rendszerváltásig*. (Tiszafüredi Füzetek, 9.) Tiszafüred, Tariczky Alapítvány, 2009.

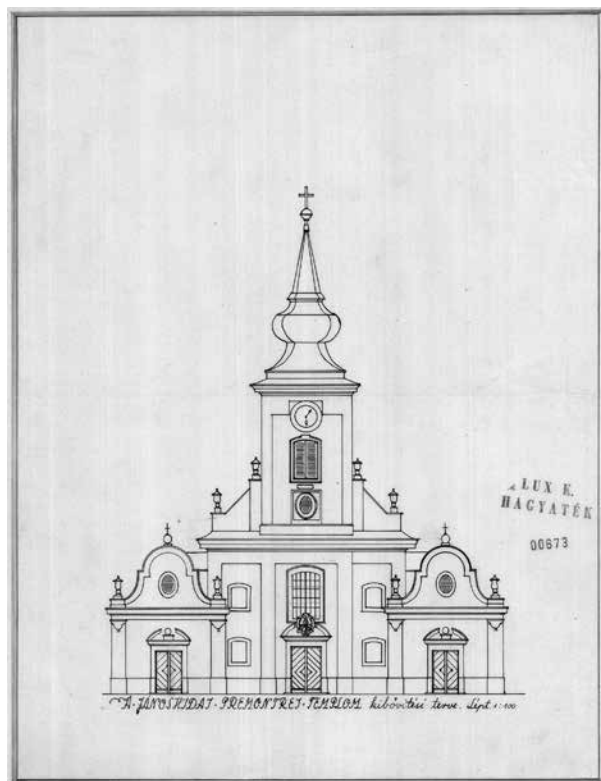

4. Lux Kálmán: A jánoshidai volt premontrei prépostsági templom bővítési terve. Nyugati homlokzat. Budapest, 1942
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, ltsz. R 00659

alapítója volt.¹⁹ Az 1876-ban Budapesten megrendezett 8. Ősrégészeti és Embertani Kongresszuson²⁰ kettejük gyűjteményének darabjait közös vitrinben állították ki, s ezek a Hampel József által készített katalógusba is bekerültek.²¹ Jóllehet ez nem műemléki vonatkozású esemény, de megemlíti, hogy a kongresszus résztvevőinek egy csoportja a Szolnoktól délkeletre fekvő Tószeg környékén feltárt bronzkori leletek helyszínét is meglátogatta, s a kiállításban több vitrin tartalmazta az ott előkerült és azóta világhírré szert tett leleteket.

19 ORBÁNNÉ SZEGŐ ÁGNES: A Tiszafüredi Múzeum és Könyvtáregylet története 1877–1949. (Tiszafüredi Füzetek, 7.) Tiszafüred, Tariczky Alapítvány, 2005.

20 A kongresszusról legutóbb részletesen: PROHÁSZKA PÉTER: Rómer Flóris és a VIII. Ősrégészeti és Embertani Kongresszus. In: *Archaeologia és műtörténet* 2015 (ld. 11. j.). 77–102.

5. Lux Kálmán: A jánoshidai volt premontrei prépostsági templom bővítési terve. Nyugati homlokzat. Budapest, 1942
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, ltsz. R 00673

Tariczky Endre kortársa és a tiszafüredi múzeumban utódja, Milesz Béla²² múzeumörként gondozta a tiszafüredi gyűjteményt.

A Kunszentmártonban 1877-től működő Archeológiai Társulatnak, „melynek célja az úgynevezett Tisza-zugot régészeti tekintetben kikutatni, szakkönyvtárat állítani 's a történelmi s régészeti tudományokat népszerűsíteni”, egyik alapító tagja Szél Farkas ügyvéd volt.²³ Ő hívja föl a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) (1881–1949) figyelmét az akkor Csongrád megye területén fekvő ecsegi, illetve a ma is odatartozó fábián-

21 JOSEPH HAMPÉL: *Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de province et des collections particulières de la Hongrie*. Budapest, Franklin-Társulat, 1876. 83. jegyzet.

22 Milesz Béla (1844–1912) tanító, lapszerkesztő.

23 Szél Farkas (1844–1909) jogász, író, költő, történész, könyvgyűjtő, régész. Lásd Soós István: Rómer Flóris a Magyar Történelmi Társulat alapító tagja. In: *Archaeologia és műtörténet* 2015 (ld. 11. j.). 120.

6. MOB-irat az ecsegi és a fábiánsebestyéni templomromok ügyében Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tudományos Irattár, MOB-iratok 1906/506

sebestyéni romra. A MOB 1872. évi rendkívüli ülésének jegyzőkönyvében olvashatunk arról, hogy Szél Farkas az emlékek leírásához további tíz törzsisévet kér. Végül Hild Viktort (1855–1929), a hírneves pesti építészfamília leszármazottját kell még megemlíteni. A középkori

templomok alaprajzait is ábrázoló régészeti feltárásai helyszínrajzainak – a műemlékvédelem szempontjából való feldolgozása esetén – lehetnek még hozadékaik.²⁴

A MIB, majd annak egy évtizedes fennállása után, a műemléki törvény elfogadását követően a MOB²⁵ a 20. század közepéig, gyakorlatilag a háború utáni újrakezdésig működött. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei műemléki feladatokban – a MOB irányításával és megbízásából – a Műegyetem (Magyar Királyi József Műegyetem, Középkori Építészeti Tanszék) építész tanárainak és hallgatóinak közreműködése érhető tetten. Például 1877-ben Steindl Imre²⁶ láttamozta Zobel Lajos²⁷ másodéves építészhallgatónak a jászberényi ferences templomról készített felmérési rajzát. Csányi Károly²⁸ 1943-ban tizenegy műemlék harminc fénymásolt felmérési lapját küldte meg a MOB rajztára számára. A MOB megbízásából készült felmérési lapok elszámolási listájában a megyéből Tiszasüly három, Fegyvernek két lappal (Fegyvernek Sándor, Kecskés Ferenc, Tőkés Tibor György másodéves építészhallgatók szignóival) szerepelt.²⁹ A Lux-hagyaték³⁰ összesen huszonhét jánoshidai rajza közül egy 1926-os felmérés, továbbá négy 1942-es keltezésű átépítési tervlap említendő. Utóbbiak az épület 13. századi falainak jelentős mértékű bontásával járó kibővítési tervéhez tartozó felmérési rajzok és vázlattervek. A kibővítés megvalósítását a MOB értékmegőrző alapú szakmai iránymutatásain és döntésein túl, minden bizonnyal a háborús körülmények akadályozták meg (3–5. kép).³¹

AMOB 1949. évi megszüntetését követően és az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) (1957–1992) 1957. évi³²

24 Hild Viktor (1875–1929) Hild János dédunokája és Hild József unokája. Jászág-központú, de a megye más területeire is kiterjedő régészeti munkásságát Stanczik Ilona régész dolgozta fel: STANCZIK Ilona: *Szolnok megyei régészeti adatok. Hild Viktor jegyzeteiből.* Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1975.

25 A MOB megalakulását megelőző átmeneti időszakban a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága működött. A névváltoztatáson túl jelentős belső átalakítás nem történt, de a hatáskört 1881-től törvény szabályozta.

26 Steindl Imre (1839–1902) műegyetemi tanár. Építészhallgatóival nyári gyakorlataikon műemléki felméréseket készíttetett, a jászberényi ferences templom alaprajza is ennek nyomán készült. A kolostor és temploma a 19. század folyamán rendkívül rossz állapotban volt, de a folyamatos állagvédelmi munkák során műemlékvédelmi jelenlétéről egyelőre nincs tudomásunk.

27 A Steindl-tanítvány: Zobel Lajos (1854–1926) műépítész.

28 Csányi Károly (1873–1955), ebben az időszakban a műegyetem nyilvános, rendes tanára.

29 Ennek előzménye, hogy Szmracsányi Lajos egri érsek elküldte a MOB-nak Baranyi András plébános költségvetését a templom állagbiztosítására. MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 1936/568. CSÁNYI Károly–Lux Géza: A M. Kir. József Nádor Műegyetem Közép-

kori Építészeti Tanszékének közleményei. *Technika*, 23. 1943. 255–258.

30 Az ún. Lux-hagyaték: Lux Kálmán (1880–1961) műegyetemi tanár és fia, Lux Géza (1910–1945) műegyetemi adjunktus hagyatéka a MÉM MDK tervtárában található. A műemlék-helyreállítási tervekben Lux Géza korai haláláig gyakran dolgoztak együtt.

31 A jánoshidaihoz hasonló körülmények befolyásolták a szintén a csornai anyaapátságához tartozó türjei premontrei prépostsági templom két háború között zajló restaurálását. Ott Lux Kálmán tervei szerint a templom nyugati részének restaurálása a MOB instrukciói szerint módosított terv szerint el is készült.

32 Utóbb hírtett, hogy az országos hatáskörű intézmény névválasztását, azaz a szavak által képviselt fogalomtartalmakat nagyon gondosan mérlegelték. A döntéskor a műemlék szó tárgyra utaló mivolta, a felügyelőség szónak pedig a vele kapcsolatos teendők tudományos megalapozottságának és érvényre juttatásának igénye volt az érv. A szervezet felépítése száz év tapasztalata alapján pontosan leképezte az intézmény feladatainak és tevékenységének sokrétűségét. Az új intézmény elődei korábbi országos hatáskörét megtartotta, ami az ügyet képviselő alkalmazottak számára egyfelől munkájuk országos áttekintésének lehetőségét, másfelől az együttműködő és folyamatos konzultációkkal az összefüggések felderítésének lehetőségét biztosította.

MÚZEUMOK ÉS MŰEMLÉKEK ORSZÁGOS KÖZPONTJA

Múzeológiai OSZTÁLY.

7.474 szám. Érk. 19. 51. 865

A beadvány száma és kelte:
 Előirat: 9.968/1950.
 Utóirat:

Lássa:
 Kiadványozás (jóváhagyás) előtt:
 Kiadványozás (jóváhagyás) után:
 Elküldés előtt (letisztázás és aláírás után):
 Elküldés után (irattárba helyezés előtt):
 Vissza a műemlékosoporthoz

Tárgy:
 Az ecsegi templomzugban tervezett
 Csatorlási utasítás: ásatások helyszínrajzának megküldése.
 db eredeti helyszínrajzzal.

Elintézés:
 dr. Bereczki Imre
 Dávaványa.
 Az ecsegi templomzug faluhelyén
 tervezett ásatásokhoz készített két
 helyszínrajzot kéréséhez képest vissza-
 küldöm.

1950 Ecsegi templomrom

7. Hivatalos levél a MUMOK fejlécével az ecsegi templomrom ügyében
 Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tudományos Irattár,
 OMF-iratok 1958/12/2

megalakulását megelőzően egy újabb átmeneti időszak mutatható ki.³³ A majd egy évtizedes átmeneti időszak Jász-Nagykun-Szolnok megyével kapcsolatban keletkezett irataiból kiderül, hogy a kiemelkedő jelentőséggel csak elvétve bíró, viszonylag kisszámú itteni műemlékekkel való intézkedéseikben nem egy előadónak, hanem a munkatársak nagy részének jutott valamiféle szerep, s ez országosan is így volt. Nyomon kísérhetők a helyszínről érkező jelzések és az azokat követő intézkedések, függetlenül attól, hogy az adott helyszíneken ennek maradt volna látható nyoma. Minden esetben működött a százéves célkitűzés: a felfedezés, a kutatás és a megőrzés. Az iratok tanulsága szerint az emlékek valós, a velük hivatalból foglalkozó szakemberek által jól ismert értékeiknek megfelelő figyelmet kaptak, s az intézkedéseket a megőrzendő vagy feltárandó értékektől független, egyéb szempontok még nem befolyásolták. A MOB-hoz és az OMF-hez

érkező megkeresések, a műemléképületekben működő közintézményektől, az építési hatóságoktól, de legnagyobb számban az egyházaktól, plébánosoktól és lelkészektől érkeztek. Műemlék-ügyben a MOB és utóbb az OMF is, számos esetben a Magyar Nemzeti Múzeummal közösen, illetve egymással egyeztetve intézkedtek. Egyelőre úgy tűnik, hogy az OMF közvetlen kapcsolata a Jász-Nagykun-Szolnok megyében 1965-ben – az országban utolsóként – megalapított megyei múzeummal csupán társadalmi szinten, a Műemléki Albizottságok országos hálózatának helyi albizottságán³⁴ keresztül érvényesült.

Az időszak általánosságban is értékelhető jellemzésére egy, a hivatali adminisztrációban nyomon követhető történet iratfolyamának bemutatása kínálkozik. Az ecsegi templomrommal kapcsolatos igen tanulságos levelezés 1916-ban kezdődött,³⁵ és az 1960-as évekig elhúzódott. Részletes ismertetésére itt nincs mód, de

33 A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja (MUMOK) Műemléki Alosztály megalakulásától – Építészeti Tanács Titkárság Műemléki Csoport (1950–1955), Országos Építésügyi Hivatal Műemléki Csoport (1955) – a Várgondnokság megszüntetéséig (1957) terjedő időszak.

34 A megyei, illetve a nagyobb, több műemléket számláló városokban alakult műemléki albizottságok az 1960-as évek közepétől az 1990-es évek végéig, a műemlékvédelem társadalmi kapcsolatainak biztosítása céljából, igen eredményesen működtek országsszerte.

35 Szél Farkassal kapcsolatban lásd a 23. jegyzetet.

8. Az ecségi templomrom helye
(Pálóczi Horváth András felvétele, 1987)

összefoglalóan megállapítható, hogy megmentése és megőrzése érdekében az üggyel, pontosabban a rommal foglalkozó szakemberek és civilek széles köre működött közre egészen az 1960-as évekig. Az akkor még Csongrád megyéhez tartozó területen álló rom fennmaradása érdekében a megye főispánja a helyi Történeti és Régészeti Egyesülettel közösen, még 1916-ban levelet írt a MOB-nak. Néhány levélváltást követően a

bizottság jelezte: „A fenntartandó műemlékek jegyzékének tervezetébe bevezettetett.” Ám úgy esett, hogy a jegyzék tervezetébe bevették ugyan, de magába a Forster-jegyzékbe már nem került bele.³⁶ Gyányi Károly helybeli lelkész egy-egy, a rommal kapcsolatos levelet³⁷ 1950-ben Tombor Ilona, 1951-ben Zádor Anna művészettörténész láttamozta,³⁸ majd 1954-ben és 1955-ben Entz Géza művészettörténész foglalkozott vele.³⁹

36 *Magyarország műemlékei*. Szerk. báró FORSTER Gyula. Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1905. A jegyzékben Jász-Nagykun-Szolnok megyéből mindössze öt objektum szerepel: Gerecse Péter falképjegyzékében Tisza-Kürth ev. ref. tpl. falképei és Tiszapüspökin Krackertől egy Szt. Márton-vászonkép, továbbá a jászberényi ferencesek templomának alaprajza és két rom, a fegyverneki és a tiszaderzsi rom felmérési rajza szerepel.

37 Gyányi Károly lelkész a rom régészeti feltárását egy új templom fölépítéséhez, építőanyag nyerése céljából kezdeményezte: „Az utód gyülekezet igényt tart az ásátás során előkerülő harangra, a márványkő törmelésekre, a burkolatok anyagára és az ép téglákra is az új templom építéséhez.” A levelezés a MOB és a MUMOK időszak váltásakor töretlenül folyt, végül a középkori rom építőanyagának az új templom építéséhez való felhasználásához az engedélyt 1951-ben a MUMOK tagadta meg. „Régi épületmaradványok feltárása mindenkor csak gyakorlott szakember állandó irányítása mellett történhet, mert egyébként a leletek helyes tudományos értékelése és megmentése nem biztosítható [...] az engedélyt a 13/1949. sz. törvényerejű rendeletben biztosított jogomnál fogva nem adom meg. Egyébként is megengedhetetlennek tartom, középkori, kétségtelen művelődés- és helytörténeti értékkel bíró épületmaradvány és romok lebontását, anyaguk

felhasználását vagy beépítését [...]” Entz Géza további információk beszerzése céljából levélben megkereste Csorváson Tömöri Lajos ref. lelkészt, akinek válaszlévléből idézünk: „A következő eredményre jutottunk: A templom belsejében a nyugati főbejárat közelében ástunk. ½ m mélységig lehullott szétszórta téglátörmelék az idők folyamán beszakadt boltozat felismerhető részeivel. Utána következő 1 m mélységig feltételezhető szél hordta lösz és kiöntéses üledék téglamentesen. Alatta, mert már időnk nem volt, meg nem állapított mélységig zsíros hamuval kevert igen laza porhanyós könnyen lapátolható réteg. – A templom belsejének alapburkolatát nem leltük még meg az általunk elért 1 ½ – 2 m mélységben... A kitermelt rétegekben téglán kívül márgát, mészt és márványkő töredéket találtunk...”. „A [...] városi tanyától nem több mint 1 km-re feküdt e k. b. 35 lépés (30–35 m. hosszú, 12–15 m. széles, félkör apszisú, a földtől 30–60 cm. magas, széles falazatú rom. Nagy széles égett téglájú alapépítménye emlékeztetett engem arra a ferencendi romtemplom fundamentumra, amelyet (?) József akkori gyulai múzeumigazgató Gyulán az Egreskertben kiásott s ő Ferences kol. templomnak ítél, pár évvel ezelőtt.”

38 Tombor Ilona (1908–1997) művészettörténész. Zádor Anna (1904–1995) művészettörténész.

39 Entz Géza (1913–1993) művészettörténész.

Kádár Zoltán⁴⁰ föltehetően Entz Géza fölkérésére utazott el a helyszíni megbeszélésre Debrecenből. Jelentését egy gépelt oldalban küldte meg az OMF-nek, melyből kiderül, hogy 1934-ben Vargha László és Györffy Lajos már feltárták a romot, és felmérést is készítettek róla.⁴¹ Ezután 1958-ban, egy helyszíni szemle időpontjának egyeztetése kapcsán találkozunk vele ismét. Az egyeztetés az OMF-et képviselő Entz Géza és a túrkevei múzeum között folyt. Az utolsó iratból tudomást szerezhetünk arról is, hogy az OMF kétezer forintot biztosított a templomrom állagvédelmére, azonban úgy tűnik, hogy erre sajnos nem került sor (8. kép).

Détshy Mihály az OMF 1957. évi megalakulását követően – az intézmény egyfajta alapító tagjaként – az északkelet-magyarországi megyék, így Borsod-Abaúj-Zemplén, illetve Heves mellett Jász-Nagykun-Szolnok megye műemlék-felügyelői posztját töltötte be.⁴² Az OMF Bardoly István által rendszerezett és felügyelt archív irattárának dokumentumaiból lényegében az derül ki, hogy elsőként a megyének azok az emlékei kerültek Détshy látókörébe, amelyeknek a szakirodalomban már voltak előzményei. Újabb helyszíni szemlékről és addig még nem ismert emlékekkel kapcsolatos intézkedésekről 1957-ben, Entz Géza osztályvezetősége alatt értesülünk, például, amikor Sallay Marianne, a Tudományos Osztály művészettörténésze Tiszaburán helyszínel. Jelentésében leírta, hogy a református templomban „Sedlmayr János jelentése szerint középkori falkép nyomokat találtak 1955-ben”. Az ügy folytatásaként Entz Géza hivatalos levélben a következőket írta: „A vakolatleverésnek a Felügyelőség szakembere jelenlétében kell történnie az esetleges várható középkori falképek megőrzése érdekében. [...] Ennek eredményeként az Alföld egyik legjelentősebb középkori falusi gótikus temploma állagát és műemléki értékeit lehetne biztosítani.” Az OMF az Állami Egyházügyi Hivatallal folytatott tárgyalásainak eredményeképpen a református templom helyreállítására huszonötezer forintot irányozott elő.

Détshy Mihálynak az egyetlen Szolnok megyei műemlékre vonatkozó publikációja a tiszasülyi gótikus plébániatemplomról jelent meg.⁴³ A templom bemutatását Ipolyi Arnoldra, Szőnyi Ottóra, Szmezsányi Miklósa és ifjabb Lux Gézára való hivatkozásokkal kezdte.⁴⁴ A megye máig egyik legjelentősebb műemlékéről, a korábban már említett, kibővítéstől megmenekült jánoshidai templomról az intézményes magyarországi műemlékvédelem 1973–1974. évi munkáit bemutató kötetben azt olvashatjuk: „A volt premontrei prépostság templomának helyreállítása 1974-ben fejeződött be a kőfaragó- és műkőmunkákkal, valamint a környezet tereprendezésével. A munkák befejeztével egy eddig ismeretlen, nagy értékű, finom részleteivel is újat adó román kori emlékekkel gazdagodott a középkori emlékekben oly szegény Alföld, de egész műemlékállományunk is.”⁴⁵ A munkát Détshy Mihály felügyelte, s az épület jelentőségét fölismerve, minden bizonnyal ő mozgósította az OMF tudományos apparátusát és szakembergárdáját a kutatási és helyreállítási munkákhoz. Az iratanyagból kiderül az is, hogy a kutatás és helyreállítás eredményességéhez nem kis mértékben járult hozzá Sebestyén Albert, a templom plébánosa (6–7. kép).

Az 1970-es évek irataiban többségében a jászberényi műemlékekkel kapcsolatos intézkedések szerepelnek. Ennek hátterében a város védett épületeinek viszonylagosan nagy számán túl Détshy Mihálynak egy itteni személyes kapcsolata állhat. Az OMF-et képviselő megyei műemlék-felügyelő Détshyt, valamint Sáros András mérnököt, ahogy az levélváltásaikból kiderül, szoros szakmai és baráti kapcsolat fűzte össze.⁴⁶ Détshy, nyugdíjba vonulásának évében, 1982-ben a kenderesi templom megkezdett kutatását felügyelte.⁴⁷ A jócskán elhúzódo munkát ezt megelőzően, 1972–1973-ban Selmeczi László, a Damjanich János Múzeum régésze, utóbb igazgatója végezte. Noha az iratokból mindez nem derül ki, Selmeczi minden bizonnyal konzultált szakmai főnökével, Kaposvári Gyulával (1916–1998) is,⁴⁸

40 Kádár Zoltán (1915–2003) művészettörténész, archeológus.

41 Jelentéséből kiderül, hogy „dr. Entz Géza osztályvezető, dr. Geguss Imréné múzeumvezető, Györffy Lajos tanár és két újságíró társaságában” vizsgálták meg a romot. Az említett fölmérések hollétéről még nincsenek ismereteink.

42 KOPPÁNY 2002 (ld. 2. j.). 9.

43 DÉTSHY Mihály: Műemlékek Szolnok megyében X. A tiszasülyi gótikus plébániatemplom. *Jászkunság*, 19. 1973. 111–117.

44 DÉTSHY 1973 (ld. 43. j.). 117. 2. 3. jegyzet.

45 Az 1960-ban Kozák Károly régész által kutatott, Dragonits Tamás építész (Városepítési Tudományos és Tervező Intézet) által tervezett, Dümmerling Ödön és Sedlmayr János építész, Őrsi Károly kertterve-

ző és Sczitovszki György kőfaragó közreműködésével folyt helyreállításról lásd *Magyar Műemlékvédelem*, 8. 1977. 370–371, 386. 12. jegyzet.

46 A jászberényi illetékességű Sáros András mérnök az 1970-es években „virágzó” MAB-ok (Műemléki Albizottságok) Jász-Nagykun-Szolnok megyei elnöke, oszlopos tagja volt.

47 KORMOS László: Ősi falak nyomában. (A kenderesi református templom története) *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve*, 2. 1987. 11: „A negyedik feltáró munka Kolláth József lelkipásztorsága alatt volt 1982-ben a Műemlékvédelmi Felügyelőség főmérnökének, Détshy Mihálynak irányítása alatt.”

48 Kaposvári Gyula (1916–1998) a szolnoki városi múzeum, majd a megyei múzeumi hálózat megszervezője és igazgatója volt.

aki az országos megyei múzeumi hálózaton belül utolsóként megalakult szolnoki intézményt igazgatta. Erre utalnak az igazgató nyugdíjba vonulását követő tizedik évben megjelent, *Szolnok megye műemlékei* című kötetben foglaltak.⁴⁹ Az addig elsősorban régészettel és művelődésszervezési munkákkal foglalkozó igazgatót a műemlékvédelmi téma nem érte váratlanul, még kevésbé fölkészületlenül. Kaposvári a tartalmát és szerkesztését tekintve egyaránt igen jó minőségben – térképpel, helynév- és mesternévmutatóval – készült kötet egyik legfontosabb szerzője és társszerkesztője is volt egyben.

Jász-Nagykun-Szolnok megye műemlékvédelmi múltjának kutatása közben néhány fontos téma továbbra is teljes homályban maradt. Közülük megemlítendő például, hogy a 19–20. században épült kastély- és kúria-állomány gyér volta természetesen semmiképpen nem írható a tatár, török és rác hordák számlájára. Pusztulás-

történetük a műemléki archív iratanyagokban is teljesen dokumentálatlannak tűnik. Kastélyainak és kúriáinak feldolgozásáról a *Kastélylexikon* Csongrád megyével összevont hetedik–nyolcadik kötetének második részéből tájékozódhatunk. Megtudható belőle, hogy a jelenleg még álló százkilenc kastéllyal szemben a teljes állomány nagyjából másfélszerezését, száznegyvennyolc kastélyt és kúriát bontottak le – főként a 20. század második felében. Ezekről a lexikonban közölt archív fényképek alapján nívós épületekről szinte semmit nem tudunk. Az viszont bizonyos, hogy néhány kivételtől eltekintve valamennyit az 1950-es évektől az 1980-as évekig tartó időszakban pusztították el; de még az 1990-es években is előfordultak bontások.⁵⁰ További forrásfeltárásokkal a Városépítési Tervező Iroda és elődintézményeinek településrendezési tervei, valamint a népi építészeti emlékekre vonatkozó források még értékesíthető adatokkal szolgálhatnak.⁵¹

49 *Szolnok megye műemlékei*. Szerk. Kaposvári Gyula–Rédei István. Szolnok, Szolnok Megyei Tanács VB. Építési és Vízügyi Osztály, 1988.

50 VIRÁG Zsolt: *Magyar kastélylexikon 7–8. Jász-Nagykun-Szolnok megye kastélyai és kúriái*. Budapest, Fo-Rom Invest, 2005. 149–226.

51 A településrendezési tervek ügyében Détsy Mihály a Debrecenben székelő építésügyi hatóságokkal volt kapcsolatban. A népi építészeti emlékek védelme ügyében Détsy Mihály személyesen nem, de kollégái bevonásával néhány szél-, vízi- és szárazmalom védelme érdekében intézkedett.

Möller István és az esztergomi főszékesegyház

Hild József 1867. március 6-i halálát követően a lipótvárosi plébániatemplom építését július 6-án Ybl Miklósrá bízta. Már ez idő tájt mutatkoztak a pesti templomon azok a műszaki hiányosságok és kivitelezési problémák, amelyek a kupola 1868. január 22-i tragikus beomlásához¹ és a rosszul épített falak ezt követő részleges viszszaépítéséhez vezettek. Talán e problémáknak már a tragédiát megelőző felismerése vezetett arra, hogy Hild elhunytát követően az esztergomi bazilika építését is felülvizsgálják, és talán ennek köszönhető, hogy a műszaki vizsgálatot végző bizottságban Friedrich von Schmidt és – Scitovszky János érsek 1866. október 19-i halálát követően 1867. január 20-án esztergomi érsekké kinevezett és május 16-án székét ünnepélyesen elfoglaló Simor János építész – Lippert József mellett Ybl is helyet kapott. 1867. szeptember 1-jén Bécsben kelt, a vizsgálat eredményeiről szóló jelentés az alkalmazott „etelsbergi kő” időjárással szembeni csekély ellenállásában, bizonyos épületrészek tetőzetének és vízelvezetésének hiányosságai folytán adódó beázások miatti nedvesedésben, a falak nem megfelelő szellőztethetőségében és a homlokzati főpárkányok esetleges csúszásában látta a fő problémákat. Az épülőfélben lévő előcsarnokot egyenesen veszélyesnek minősítették, javaslatokat adva annak szerkezetileg alkalmasabb befejezésére.

A kupola és a Hild által épített tetőzet műszakilag többé-kevésbé alkalmasnak bizonyult a jelentés szerint.²

E rövid előzményt azért érdemes megemlíteni, mert Möller István építésznek (később műegyetemi tanárnak) az esztergomi Nagyboldogasszony- és Szent Adalbert-főszékesegyházon kifejtett tevékenysége is – megbízója, Vaszary Kolos bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek körütekintését dicsérendő – először műszaki felülvizsgálatra terjedt ki. Möller ez ügyben 1910. június 24-én báró Forster Gyulával, a Műemlékek Országos Bizottságának (MOB) elnökével ment először Esztergomba.³ A feljegyzésekből, jelentésekből nem derül ki, hogy az érsek és az esztergomi születésű Forster között (aki az esztergomi érsek jogi tanácsadója is volt) milyen korábbi egyeztetésekre került sor, sem az, hogy a MOB elnöke miért Möllert választotta a feladat végrehajtására.⁴ Az mind Möllernek az érsektől származó megbízásaiból, mind később Lux Kálmán várhegyi tevékenységéből és Lepold Antal kanonok, főszékesegyházi plébános tudományos munkásságából világosan látszik, hogy a magyar műemlékvédelem intézményét és a római katolikus egyházat (esetünkben az esztergomi érsekséget) szoros, egymás – elsősorban kulturális, műemlékvédelmi, művészeti – tevékenységét támogató szálak fűzték össze, céljaikban azonosultak. Ehhez hozzájárultak a művé-

1 KEMÉNY Mária: *Szent István-bazilika – Építészet, város, történelem*. Budapest, Terc Kiadó, 2010. 71–87.

2 Esztergomi Prímási Levéltár (továbbiakban: EPL) Simor iratok Categoria H. Nr. 5941/1880.

3 Möller 1890-ben, gróf Khuen Antal halála után lett a MOB második építész (Schulek Frigyes bizottsági építész mellett), 1894-ig töltötte be ezt a posztot. 1902-től egészen haláláig volt a bizottság tagja. Báró FORSTER Gyula: *A műemlékek védelme a magyar kormány visszaállítása óta. 1867–1902*. In: *Magyarország műemlékei*, I. Szerk. Uő. Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1905. 8–10; A Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága és a Műemlé-

kek Országos Bizottsága tisztségviselői és tagjai (1872–1949). Összeáll. GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY Katalin. In: *A magyar műemlékvédelem korszakai* (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 9.) Szerk. BAR-DOLY István–HARIS Andrea. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996. 267–276.

4 Forster Gyula édesapja, Forster János (1810–1891) az esztergomi érsekség jószágigazgatója volt. Kopácsy József veszprémi püspökként 1831-ben nevezte ki gazdasági írnokává, majd Kopácsyt Esztergomba követte, amikor elfoglalta a hercegprímási széket, később Scitovszky János érseket szolgálta. Lásd SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, III. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1894. 657–658.

1. „A kupola tetején végzett vasbeton erősítő munkák”
Hollenzer László fényképsorozata (25. felvétel), 1913
Esztergomi Prímási Levéltár, Fényképtár, no. 3119

szeti, archeológiai kérdésekben jártas vagy legalábbis azokra fogékony, e tekintetben is nagy műveltségű érsekek és közvetlen környezetük, tanácsadók, akik a műemlékek megőrzése, a szakemberek véleménye iránt nyitottak és elfogadók voltak.⁵

Möller főszékesegyházon végzett – eddig meglehetősen hézagosan ismert – tevékenységéről a MÉM MDK Tudományos Irattárában őrzött naplói, jegyzetei, a Tervtárban lévő rajzai⁶ és a Prímási Levéltár gyűjteményében lévő hivatalos iratok és tervek tájékoztatnak. Első jelentését három nappal első látogatását követően, 1910.

június 27-én készítette.⁷ Az állapotfelvétel során a bazilika tervei nem álltak rendelkezésre, továbbá a bejárásra szükséges idő sem mutatkozott elégségesnek. Möller jól átgondolt terv szerint építtetnek tartotta a bazilikát, amelynek állapota nem ad okot aggodalomra. A kövek nem voltak kifagyásnak kitéve. A keresztház északi és déli homlokzati falain függőleges repedések mutatkoznak, amelyek nem a kupola nyomása miatt, hanem alapozási okokból keletkeztek, szemrevételezés alapján feltételezte, hogy az alapok nem egyforma mélységben készültek, és felhívta a figyelmet, hogy ezt alapfeltárás tudná pontosítani. Az altemplom a keresztház keleti része alattig terjed, így itt az alapozás mély, míg nyugaton az alapok megsüllyedtek. A repedések beálltak, tovább nem terjednek. Régi repedések a nyugati homlokzaton és másutt is előfordulnak. A tetőknél az esővíz, az alapoknál a talajvíz a falakba jut. Az altemplom északi és déli folyosói túlnyúlnak az alapokon, ezért boltozataik átáztak. Délen ugyanitt felszíni forrás is látszik, amely áztatja az alapokat. A szellőztetés hiányának káros következményeire hívja fel a figyelmet a templomban és altemplomban: „izzadóvíz” jelentkezik a falakon. A műszaki karbantartás évtizedes hiányának és fölösleges javítások (például az oszlopok „portlandcementtel történő bevakolása, mely különben még bajt is okozott”) nyomaira hívja fel a figyelmet. A kupola legfelső felmagasításánál utólagos falkötővasakat jegyez le, amelyek előnytelen helyzetűek, ezért a falakat meggyengítették. Kéri az érseket, hogy a régi székesegyházból fennmaradt kőfaragványok összegyűjtését és méltó elhelyezését, bemutatását múzeumi keretek között szorgalmazza.

A jelentés azért is különösen fontos, mert előrevetíti Möller számos építészeti, műszaki beavatkozását a főszékesegyházon, továbbá olyan problémákra is felhívja a figyelmet, amelyek további, bizonyos esetekben ma is meglévő (vagy ismét jelentkező) gondot jelentenek.

„A templom nem részesült kellő műszaki gondozásban” – írja Möller naplójában idézett jelentésében.⁸ Simor János érsek haláláig, 1891-ig volt biztosítva az épület

5 Az esztergomi példához lásd MAROSI Ernő–BARDOLY István–MARÓJA Csilla: Lepold Antal levelezése az esztergomi vár feltárájáról 1934–1938. *Enigma*, 25. 2018. 96. sz.; további példa a katolikus egyház és műemlékvédelem intézménye törekvéseinek egymást erősítő viszonyára: BARDOLY István: Régi dal – érseki köszönet a Műemlékek Országos Bizottságának Kalocsáról 1909-ben, avagy egy restaurálás elfeledett születésnapja. *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 419–421.

6 A 2016 tavasza óta dobozokban először a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ Táncsics utcai székházából intézményen belül a költözését váró, majd három év után jelenleg, immár a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM MDK) állományában fo-

lyamatban lévő kicsomagolását követően ismét kutathatóvá váló anyagnak Bardoly István által gondozott tudományos irattári részét az ünnepelt jóvoltából és segítőkész közreműködésétől kísérve 2011-ben (akkor még a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalban) sikerült megismernem, amiért ezúton is múlhatatlan hálámat fejezem ki.

7 EPL Ecclesiasticum, 4612/1910. [6141/1910.]: Möller István jelentése Forster Gyulának a főszékesegyház állapotáról. 1910. július 1-jén Forster Gyula jelentést tett az érseknek, mellékletként másolatban küldte meg Möller jelentését. Möller naplójában kivonatoltan közli: MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, ltsz. K 117.

8 MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, ltsz. K 117.

rendszeres műszaki felülvizsgálata, amint azt Lippert József 1891. március 5-én Bécsben kelt kérvényéből tudjuk, aki hercegprímási építési minőségében negyedévente vizsgálta a bazilika minden részletét, és tett erről jelentést.⁹ Vaszary érsek Möller figyelmeztetését megfontolva 1911. január 1-jén megbízást adott az építésznek a főszékesegyház műszaki felügyeletére.¹⁰

Első teendői ebben a minőségében a hajó és szentély fölött cseréppel, mindenütt máshol vörösrézrel fedett tetőkre szólították. Naplójában gondosan lejegyezte a héjalás hibáit, korábbi „szakavatatlan” javításait és az ezekből adódó problémákat, javaslatokat is megfogalmazva. Így például azt, hogy a tetőcserepek közül a vakolatdarabok a csatornákat betöltik, amelyek kimozdultak, és a csapadék a falakat áztatja, vagy hogy az előcsarnok vas tetőszerkezetét gyengének ítélte, ezért idővel a főtartók közé „erősítő szerkezet teendő”. A tetőjavítási munkák során a külső kupola-körüljáró és a déli toronyhoz vezető külső összekötő terasz vízbehatolás elleni védelméről 1912 során gondoskodott.

1911 nyarán fiaival, Károllyal és Istvánnal a főszékesegyház felmérését kezdte meg, és az az évi munkaprogram megállapításán és költségvetés elkészítésén dolgozott.¹¹ Az 1913. év végére elkészült, 1:50 léptékű felmérése azért is különösen jelentős, mivel 2017-ig e felmérések szolgáltak alapjául (kisebb hibái ellenére, és éppen ezek miatt állandó felhasználását lekövethezően) a főszékesegyház építészeti beavatkozásainak, javításainak.

1911 októberében arról ad hírt, hogy az alapot a nyugati oldalon kiásatta, megfelelőnek találta, süllyedésre utaló nyomot nem látott.¹² Ezzel összefüggésben a belső kupolahéjon végzett megfigyelései alapján annak és a keresztház végfalainak deformációját földrengésnek tulajdonította, és elrendelte a kupolahéj bolthátának ma is látható vasbeton bordákkal és gyűrűkkel való megerősítését (1–2. kép).

Ez évben még egy fontos, a liturgikus enteriört érintő megbízást kapott a káptalantól: a Kiss György szobrász által a keresztház északi oldalán lévő Szent István király oltárra készítendő, három kassai vértanút ábrázoló szobor számára az oltár építészeti átalakítását. Kiss Györgynek nem ez volt az első jelentősebb mun-

2. „A boltozott kupola tetején a földrengés elleni biztosítás végett készült vasbeton erősítések”
Hollenzer László fényképsorozata (26. felvétel), 1913
Esztergomi Prímási Levéltár, Fényképtár, no. 3120

kája a bazilikán. 1894-ben a Pietro Bonanni által négy évtizeddel korábban emelt Szent Márton-mellékoltár oltárépítményére a predellát és annak bronz domborműveit készítette, továbbá *Boldog Kinga*-, *Szent Márton*- és *Szent Jolánta*-márványszobrokat faragta. 1897-ben a Jézus Szíve-mellékoltárt és szobrait készítette. 1901-ben az ő vasbordákkal erősített horganyöntvény szobraira cserélték le Marco Casagrande 1840-es évek első felében készült és a főszékesegyház dunai homlokzatának attikájára felállított, monumentális, puha kőanyaga miatt erősen pusztuló, súlyával az épületszerkezetet veszélyeztető *Szent István*-, *László*- és *Religio*-szobrát.¹³ 1909-ben az előcsarnok kapujának két oldalára *Telegdi Csanád esztergomi érsek* és *Nagy Lajos király* szobrát faragta Maszlaghy

9 EPL Simor iratok Categoria H. Nr. 1650/1891.

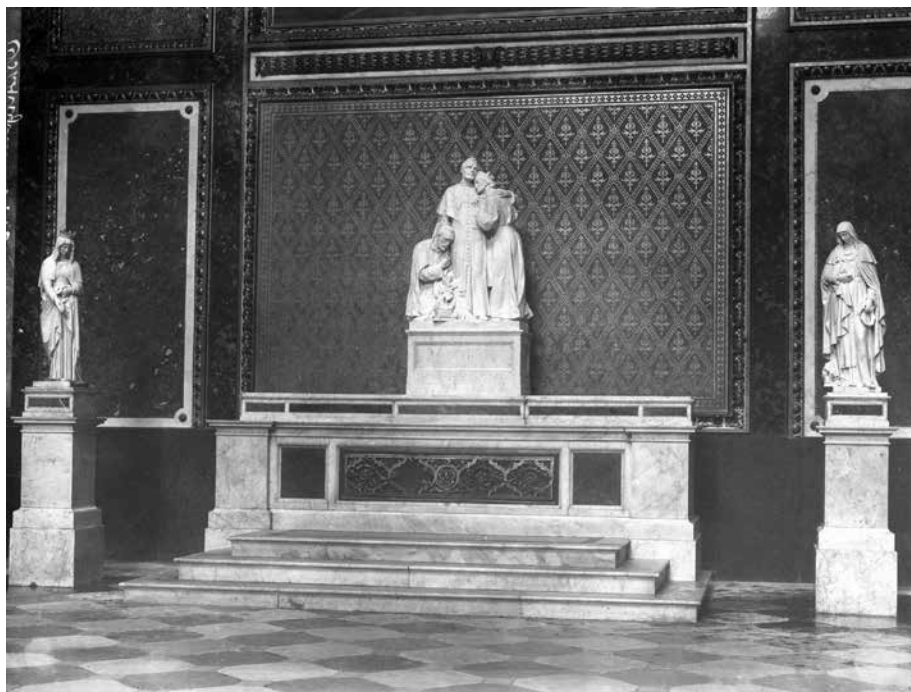
10 MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, ltsz. K 117. – az 1910–1911. évek adatai innen származnak.

11 MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, ltsz. K 119.

12 MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, ltsz. K 118.

13 Casagrande esztergomi attikaszobrainak készítéséről lásd SZERDA-

HELYI Márk: *Külföldi szobrászok munkássága Magyarországon a 19. század első felében. Áttekintés a hazai szobrászat 1800-tól 1855-ig terjedő időszakáról, különös tekintettel a bécsi művészek szerepére*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE, 2009. 198–202. Casagrande evangélista szobrai már korábban pusztulásnak indultak és eltávolításra kerültek. Szobrainak bizonyos töredékei évtizedeken keresztül a bazilika kiállításán voltak láthatók. Szent László, valamint Szent Péter és Pál

3. „Szt. István-oltár az 1913. évben beállított kassai vértanúk szobrával”
Hollenzer László fényképsorozata (9. felvétel), 1913
Esztergomi Prímási Levéltár, Fényképtár, no. 3103

Ferenc és Pór Antal kanonokok megbízásából.¹⁴ A minden bizonnyal a kassai vértanúk – már Pázmány Péter kezdeményezésére megindult – 1905-ben történt boldoggá avatása miatt végzett oltárátalakítás Möller és Kiss közös munkájaként 1913-ban már készen állt (3. kép).¹⁵

Möller István alapján ez idő tájt készült további munka a főszékesegyház altemplomának, északon és

délen a homlokzati falak síkján kifelé túlnyúló kriptafolyosói és ezek előtereit átázás elleni védelmének biztosítása volt. Möller ezt a főfalak mentén „föld alá helyezett légszárító csatornák” készítésével az említett altemplomi helyiségek padlóinak betonburkolatával és boltozataik szigetelésével érte el (4. kép). 1912. december 31-én kelt jelentése alapján a déli oldali altemplomi

feje, további vélhetően Casagrandéhoz köthető szobortörredékek (angyalalakok – esetleg a Vallás allegorikus alakja kísérőfiguráinak, illetve Szent Máté attribútumának – fejei) a főszékesegyház előcsarnokának lépcsője alatti altemplomi helyiségben vannak, csak úgy, mint Kiss György 1975 után eltávolított homlokzati horganyöntvény szobrainak maradványai. Innen került Casagrande Szent István-feje a 2012-ben kialakított új kiállításra. Három nagy méretű fejtörredéke a prímási palota kertjének Duna felőli kerítésének falába, az északnyugati saroknál került beépítésre. Az Erzsébet park később került feltöltésre, így korábban e – jelenleg a talaj fölött lévő – fejek két-három méteres magasságban díszítették a kőfalat.

14 Két további, a bazilikához kapcsolódó munkája: a két említett kanonok megrendelésére 1906-ban készített, a szentélylépcső előtt álló bronz kandeláber Szent István, Imre és László alakjaival, valamint a Pór Antal 1905-ös megbízásából készített *Patrona Hungariae*-szobor a főszékesegyház előtti téren.

15 A Pietro Bonanni által 1854–1856 között készített eredeti oltárról ar-

chív ábrázolást, fényképet nem ismerünk. Az oltár mellett posztamenten álló *Szent Erzsébet*- és *Szent Margit*-szobrok minden bizonnyal erről kerültek áthelyezésre jelenlegi helyükre. A két Árpád-házi női szobornak esetében Pietro Bonanni szerzőségét illetően az utóbbi időben kétely merült fel. Lásd Ildikó KONTSEK: *Rebirth of the basilica*. In: *Az Esztergomi Bazilika/Die Kathedrale zu Esztergom/The Basilica of Esztergom*. Szerk. Margit BEKE. Strasbourg, Editions du Signe–Esztergom-Budapesti Főegyházmegye, 2011. 87. 118, 120. kép. A két szobron szignót nem fedeztem fel. A szobrok késő klasszicista stílusa, megformálása és kivitele egyezik a főoltár bizonyosan Pietro Bonanninak tulajdonítható férfiszenteket ábrázoló szobraival (a szobrok feliratai ugyanakkor eltérnek, de ez nem jelent számottevő különbséget). Testtartásuk, részleteik (például a ruhák gondosan és gazdagon omló redővetései, gyűrődő drapériája vagy az alakokat kiegészítő tárgyak – mint a korona, koponya, kard, könyv, virág – már-már kedélyes alkalmazása, vagy a kezek, arcok, szemek formálása) azonos művészt sejtetnek.

4. „A déli külső kriptá vakolatlan falakkal, nyitott sírhelyekkel a nedvesség behatása ellen már megvédett állapotban ábrázolva” Hollenzer László fényképsorozata (4. felvétel), 1913 Esztergomi Prímási Levéltár, Fényképtár, no. 3098

5. „Középső oszlopcsarnok a kriptában” Hollenzer László fényképsorozata (2. felvétel), 1913 Esztergomi Prímási Levéltár, Fényképtár, no. 3096

helyiségben feltörő karsztvízforrás „további felfakadása meg lett szüntetve” (hogyan is, erre vonatkozó adatunk nincs).¹⁶

Az altemplom oszlopcsarnokában károsító hatású korábbi beavatkozásként jegyezte le az oszlopok és kövek portlandcementes vakolattal végzett bevakolását.¹⁷ Erről az állapotról tájékoztat Hollenzer László ekkor készült fényképe (5. kép). E vakolat eltávolítása minden bizonyossággal Möller javaslatára, ebben az időben történt, az egymagukban álló oszlopok vízszintes vájtatólása ezt követően szűnt meg. Szintén ő hívta fel a figyelmet a hajó és szentély ablakai melletti lapos tetős tetőteraszok

(„udvarok”) közrefogó falainak pusztuló vakolatára, és javasolta azok teljes felületű eltávolítását. Ekkor alakult ki a falak jelenleg is meglévő vakolatlan állapota (6. kép).

Az előcsarnok alatti altemplomi terek beáztak, mert az előcsarnok burkolatának tartósi vörösmész-kő lapjai között a víz beszivárgott. Vizsgálatai alapján az előcsarnok alapját téglából épültnek írta le.

Hollenzer László harminckilenc felvételből álló fotósorozatot készített a főszékesegyházról, Möller munkáival összefüggésben, hiszen számos felvételén a kivitelezés befejeztét közvetlenül követő állapot látszik és dokumentatív képfeliratai is erről tanúskodnak.¹⁸ Ezek

16 Möller jelentésének kivonatát egy, 2011–2012-ben még az Esztergomi Főszékesegyház Bazilika Gondnokságának irattárában lévő, a bazilika vízelvezetéséhez adatokat szolgáltató, 1965-ben összeállított akta őrizte (EPL XXVI. kategória 334/1912. sz. iratra hivatkozva). Ugyanebben az aktában egy ismeretlen szerzőségű, 1965-ben kelt feljegyzés arról tájékoztatott, hogy a Bakócz-kápolna alatti altemplomi teremben lévő, karsztvíz táplálta medencében egy kanonok korábban vakgötteket tenyészített, ám ez a medence később (talán Möller beavatkozását követően?) kiszáradt, és betömték. Az időközben gyakorlatilag megszüntetett, a bazilika épületének műszaki felügyeletét is ellátó „gondnokság” irattárát

2017-ben már nem találtam a főszékesegyházban korábbi helyén.

17 A kupoladob oszlopainak károsító hatású portlandcementes vakolását is említi: MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, ltsz. K 124.

18 Az üvegnegatívok egy része a MÉM MDK Fotótárában található (ltsz. 5012N–5013N, 5015N, 5017N–5027N, 5029N–5038N, 5040N–5049N). A Prímási Levéltár Fényképgyűjteményében őrzött (korábban nem azonosított) pozitívsorozatot Möller szignálta, a képaláírások is feltehetően tőle származnak. Ez – pontosabban a sorozat kilencedik felvételének (lásd 3. kép) képfelirata – alapján a soro-

6. „A délkeleti felső udvar nyugoti nézete. A falak rendezésének munka közötti felvétele”
Hollenzer László fényképsorozata (18. felvétel), 1913
Esztergomi Prímási Levéltár, Fényképtár, no. 3112

tehát az 1911–1913 között végzett, az elmaradt műszaki gondozás hiányából fakadó, „elodázhatatlan” beavatkozást igénylő feladatokról készültek.¹⁹

Möller esztergomi jegyzetfüzeteiben Priol Alajos neve 1911-től folyamatosan felbukkan. 1911 szeptemberétől Priolt munkavezetőként alkalmazta a bazilika kivitelezési munkái során.²⁰

A konkrét tennivalókra vonatkozó napló és jegyzetfüzeti bejegyzések 1912 után megritkultak ugyan, de Möller még 1933-ban és a következő, halála évében is

részt vett „a bazilika restaurációjának folytatásában”. Ezek a munkák csakúgy, mint az 1910-es évekbeliek, elsősorban az állagmegővésre vonatkoztak: kőcserékre (például a lábzatokon és a toronyteraszok ballusztereinél), kőkonzerválásra és javításra, pótlásra, korrodált vasszerkezetek cseréjére, homlokzati köfelületek, attikafalak lefedésének, alapfalak nedvesség elleni védelmének biztosítására, padlóburkolatok, vakolatok, nyílászáró szerkezetek, falkötő vasak javítására, kiegészítésére, az előcsarnok-mennyezet vasbeton megerősítésének tervezésére és hasonló feladatokra.²¹ Különösebben látványos vagy jelentősebb belsőépítészeti beavatkozás (az említett Szent István-oltáron, amelyben csak közreműködőként vett részt és az eltávolított vakolatú – többnyire félreeső területeken lévő – falfelületeken kívül) nem köthető az építész nevéhez.

„Az esztergomi Bazilika restaurálása folyik, Möller István műegyetemi rendes tanár vezetése mellett. Megtekintettük ezt a nagyszerű munkát, melyet a hírneves magyar restaurátor oly nagy odaadással, oly páratlan szakértelemmel és csodálatos szeretettel végez, [...] a legraffináltabban kigondolt eszközökkel, bár az anyagiak hihetetlenül kis mértékben állnak a kitűnő professzor rendelkezésére. Érdemes látnivalók vannak itt a 100 éves épületen, olyanok is, melyekről ma is tanulhatunk. Például a nagy kupola tetőzete egyszerűségében meglepő lapos falkötő-vasakból készült, mely faanyag nélkül hordja a rézborítást. Itt csinálta az első vasbeton-szerkezetet Möller István 40 [sic!] évvel ezelőtt a nagy kupola összefogására, akkor, mikor még Magyarországon a vasbeton-konstrukciónak hírért sem ismerték. [...] Elárulhatjuk, hogy a kitűnő professzornak teljesen egyéni, saját találmányú receptjei vannak minden habarcs- és betonkeverésre és hogy ezek mily kitűnően válnak be, mutatja a 40 [sic!] évvel ezelőtt ennek alapján végzett restaurálás. [...] Nem is tudják a szakemberek sem, mi csoda kincsek, nagyszerű építési mesterfogások vannak itt, melyeket fenntart, dédelget szerető restaurátorunk, a 70 évvel is fiatalos fürgeséggel a lépcsőket járó nagy magyar értékünk, Möller István műegyetemi tanár” – méltatta 1929-ben az *Építő Ipar – Építő Művészet* című hetilap Möller főszékesegyházon végzett tevékenységét.²²

zat korábban 1912-esnek gondolt keletkezési ideje pontosítható, az minden bizonnyal 1913-ban keletkezett. Lásd Hollenzer László (1870–?) *műemléki fotográfus emlékkiállítása*. Szerk. PLANK Ibolya. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség, 1990. 19. 37. Kat. 100, 103.

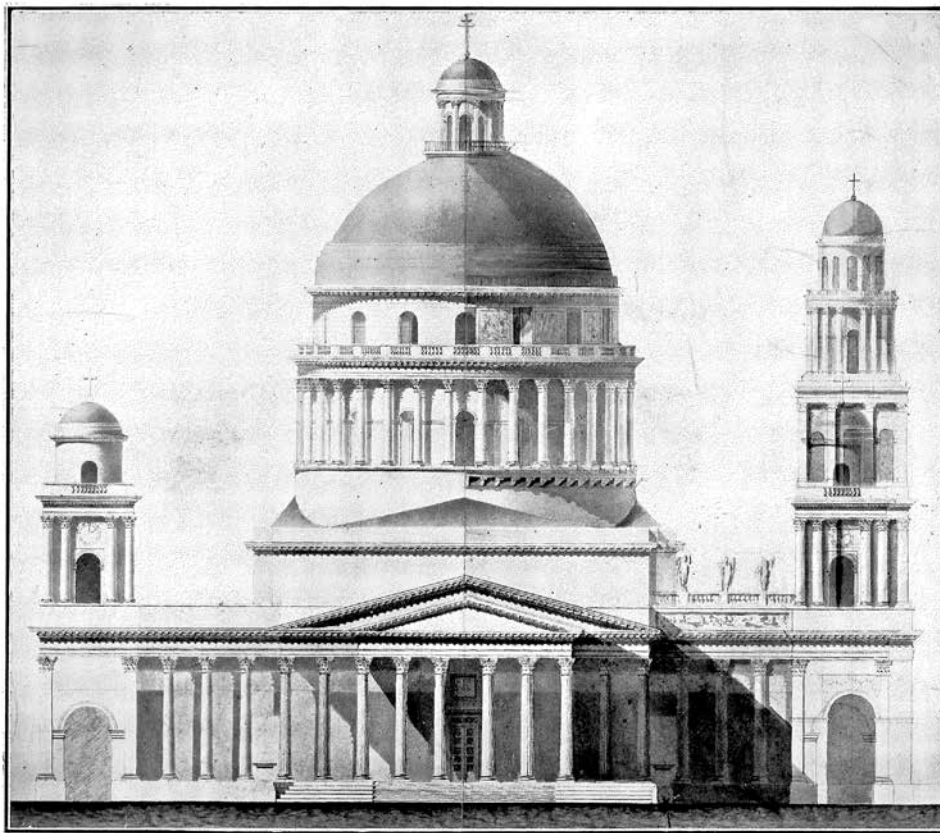
19. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, ltsz. K 124.

20. Priol Alajos és Möller István kapcsolata nem Esztergomra korlátozódott. A pallér a pécsi ókeresztény sírkamrák feltárásában is közreműködött munkavezetőként Szőnyi Ottó és Möller mellett

1913-ban és 1922-ben. GÁBOR Olivér: *Sopianae késő antik (északi) temetőjének épületei és falfestményei*, I. Doktori disszertáció. Pécs, PTE, 2008. 39.

21. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, ltsz. K 118, K 131, K 342.

22. *Építő Ipar – Építő Művészet*, 53. 1929. 108; az 1929-ben kezdett helyreállításról: Nagy munkával végzik a Bazilika restaurálását. *Esztergom és Vidéke*, 50. 1929. 70. sz. 2.

7. Valószínűleg Packh János főhomlokzati tervéről készült fotóreprodukció a homlokzat kialakításának két különböző változatával Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, Itsz. K. 134. (Az eredeti tervlap valószínűleg megsemmisült.)

Ezeknek a „csupán” állagvédelmi és szerkezetmegerősítési feladatoknak a megtervezéséhez Möller meg akarta érteni a 19. századi főszékesegyház épületét (bár „fő profilja” a középkori építészet volt), ezért mindent megtett, hogy elmélyüljön a 19. századi bazilika építéstörténetében. Tanulmányozta Kühnel Pál, Packh János, Pietro Nobile, Hild József, Feigler Gusztáv és Lippert József bazilikaterveit, az épülőfélben lévő főszékesegyházról készült korabeli ábrázolásokat.²³ A bazilikában

lévő jelentősebb műalkotásokra vonatkozó adatokat gyűjtött. De még a 19. század hercegprímásainak tevékenységéről is készített jegyzeteket.²⁴

A 19. századi bazilikával való foglalkozás lehetőséget teremtett Möller számára, hogy a középkori Szent Adalbert-székesegyház történetét is elmélyültebben kutassa.²⁵ Ismerte Mathes Jánosnak a Várhegy középkori maradványairól szóló alpművét,²⁶ és fordítást jegyzetelt Széless György kanonok 1761-es munkájából is.²⁷ Tanul-

23 MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, Itsz. K 122, K 124.

24 MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, Itsz. K 118.

25 MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, Itsz. K 127, K 128, K 129, K 131, K 132, K 133.

26 Joannes Nep. MATHES: *Veteris Arcis Strigoniensis monumentorum ibidem erutorum alarumque antiquitatum lythographicis tabulis ornata descriptio*. Strigonium, 1827.

27 MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, Itsz. K 124; Széless Georgius: *Rudera Ecclesiarum Unius Cathedralis S. Adalberti M. Alterius Collegiatae Ecclesiae Divi Stephani Prothomartiris in arce Strigoniensi existentia descripta*. Strigonii 1765. Kézirat. EPL Archivum Ecclesiasticum Vetus nr. 1344. (Kiadva: Széless György: *Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház. Széless György 1761. évi leírása a Szent Adalbert-székesegyház és a Szent István-templom romjairól*. A latin szöveget átírta és ford. WAIGAND József és ROMHÁNYI Beatrix. A bevezetést

mányozta a Várhegyről készült, ekkor a főszékesegyház „mintatermében” őrzött maketteket.²⁸ A Bakócz-kápolna néhány faragványáról, a bazilikában és a Várhegyen lévő középkori kőfaragványokról manuálékát készített, ezeket jegyzetekkel látta el.²⁹ Lepold Antallal valószínűleg élénk kapcsolatot ápolott. E kutatásai során kerülhetett birtokába egy szerző és dátum megjelölése nélküli kefelevonat, amely százkét oldalt tartalmaz két műből, és amelynek kézírásos korrektúráját talán Möller készítette.³⁰ Az egyik az esztergomi érsekekről, az érsekség Nagyszombatba történő átköltözésének időszakáról és Esztergomba visszatelepüléséről szóló történeti jellegű munka, amely elszórt leírásokat és említéseket tartalmaz esztergomi és nagyszombati templomokról, a másik Széless kanonok 18. századi műve egy részének fordítása.³¹ Elképzelhető, hogy ezekhez a tudományos, történeti munkákhoz készült az az irattári hagyatékában lévő ötvenkét klisélenyomat, amelyek 12. századi kőfaragványok, 19. századi tervlapok és metszetek, a Várhegy és a tervezett érsekségi székhely makettjei, valamint Möller felmérése fotóinak reprodukciója.³² A főszékesegyház archív tervanyagáról készült lenyomatok azért is érdemelnek külön figyelmet, mivel ezek többsége a MÉM MDK

Tervtárában őrzött, a Prímási Levéltár Tervtárában lévő 19. századi tervsorozatokkal kapcsolatban lévő, azokat kiegészítő tervlapok még sértetlen állapotú darabjairól, továbbá mára megsemmisült, vagy ismeretlen helyen lévő tervekről készültek (7. kép).³³

Möllert követően a főszékesegyház állagmegóvását, helyreállítását vagy bármilyen további építészeti beavatkozását tervező vagy e feladatokban közreműködő építészek (Csonka Pál, Váczy-Hübschl Antal, Dragonits Tamás, Sedlmayr Jánosné, Erdei Ferenc és a többiek) ilyen elmélyült, teoretikus, az épület megértését és megismerését célzó kutatásokat már nem végeztek – amelynek jóval rövidebb működésük az oka, viszont ennek elmaradása nyomot hagyott a bazilikán. Möllernek az esztergomi főszékesegyházon kifejtett, gondos és alapos tanulmányokkal előkészített tevékenysége követendő példát állít minden további állagmegóvási, helyreállítási, restauratori beavatkozás tervezéséhez és kivitelezéséhez, hogy a második világháború utáni évtizedek során készült több, a műemléki érték érvényesülését zavaró, az építészeti és művészeti minőség nagyszerűségét csorbító, sokszor esetleges jellegű beavatkozások sora Magyarország főtemplomán megszűnhessen.

és a jegyzeteket írta MAROSI Ernő és HORVÁTH István. Esztergom, Kultsár István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány, 1998.)

- 28 MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, Itsz. K 124.
- 29 MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, Itsz. K 341. A faragványok jelentős részének azonosítása a manuálék alapján nehézkes. A témához lásd Havasi Krisztina: Möller István rajzai pilisszentkereszti kőfaragványokról. *Műemlékvédelem*, 54. 2010. 179–188; az esztergomi faragványokról készült rajzokkal Havasi Krisztina *Möller István és Esztergom, Pilisszentkereszt, Eger: építészettörténeti vizsgálatok és kőfaragványok* című előadása foglalkozott [A műemlékvédő Möller István (1860–1934) konferencia. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal–ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága–BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék. 2010. április 19.]
- 30 MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, Itsz. K 334.
- 31 *Az Esztergom érsekeinek székhelye* című iratcsomó két részből áll. Első részének címe: *Az ország primásainak, Esztergom érsekeinek székhelye Nagyszombatban a mohácsi vész után, 1543-tól 1820. évig*. (35 oldal az iratcsomó végén: 20–49.). Folytatása, amely „előző közlemény”-ként utal a nagyszombati részre, 19 oldalas terjedelemben tekinti át a Rudnay Sándor érsekségétől Simor János haláláig terjedő időszakot (az iratcsomó elején: 1–19). Mindkét fejezet nélkülözi a hivatkozásokat. Ehhez 34 oldalban társul a második rész, amely Széless György műve részletének (3. fejezet 6. §–7. fejezet 3. §) fordítása (az irat közepén). Ezt az iratot korábban Möllernek tulajdonítottuk, de szempontrendszere korántsem építészeti, építészeti megközelítést mutat, így korábbi feltételezésünket sem tarthatjuk fenn. Sem a történeti áttekintést, sem Széless művének (1998 előtti) fordítását nem ismerem publikálva. Forster Gyula 1928-as tájékoztatása, miszerint Möller „az építészeti arányokról írt tanulmányát az esztergomi várban létezett régi bazilikáról megjelenendő

ismertetésben fogja közzétenni” (FORSTER Gyula: *A Magyar Tudományos Akadémia és a műemlékek védelme*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1928. 29), ismereteim szerint szintén nem készült el publikált formában, talán csak előadás keretében ismertette. Lásd ehhez: FEHÉR Krisztina–HALMOS Balázs: A középkori építészeti szerkesztési módszerei a hazai szakirodalom tükrében. *Építészeti Tudomány*, 43. 2015. 241.

- 32 MÉM MDK, Tudományos Irattár, Möller István-hagyaték, Itsz. K 134.
- 33 MÉM MDK Tervtár, Itsz. R 46486, R 46489, R 46490, R 46491 és egy leltári szám nélküli, szignálatlan (Packh Jánosnak tulajdonítható) és keltezetlen (1832 augusztusára datálható) tervlap a főszékesegyház belső nézetéről kelet felé, még kupola nélkül. Ismeretlen helyen lévő vagy megsemmisült, valószínűleg Packh által készített terv a főhomlokzat kialakításának két lehetséges változatával (7. kép), továbbá egy főhomlokzati és egy dunai homlokzati tervlap, amelyek talán Hild Józsefhez köthetők, akinek a bazilikáról fennmaradt terveinek csekély száma (különösen az itt kifejtett tevékenysége mértékében) zavarba ejtő. „A tervek egy része, más, a bazilika építésére vonatkozó rajzokkal együtt valószínűleg Möller István (1860–1934) építész műtermébe kerül a bazilika 1913–1916 között végzett megerősítési munkák tervezésekor. [...] Házukban lévő műtermük rajzait a családi lakóépületének Ingatlankezelő Vállalat [által végzett] tatarozásakor használták fel a falfödém közeinek kitömésére. Ezt véletlenül fedezte fel Kelényi György művészettörténész és Bodor Imre archeológus-tervátor mentette meg az Országos Műemlékvédelmi Hivatal tervtárába.” HORVÁTH Alice: Az esztergomi bazilika helye a 19. századi európai építészeten. In: *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis III. Emlékkönyv az esztergomi bazilika felszentelésének 150. évfordulója alkalmából*. Szerk. BEKE Margit. Budapest, Szent István Társulat, 2006. 34. 1. j.

Gerő László vártipológiai rendszere

A száztíz éve, 1909-ben született és 1995-ben elhunyt Gerő László építész (1. kép) nem csupán a 20. századi magyarországi műemlékvédelem egyik legjelentősebb egyénisége volt,¹ akinek többek között a török hódoltság korának ostromai és az azt követő bontások során elpusztult középkori budai királyi palota 1945 után feltárt maradványainak bemutatását² köszönhetjük, de ő tekinthető a hazai tudományos igényű várkutatás megalapítójának is.

Nem véletlen, hogy az általa kidolgozott vártipológiai rendszer bemutatása és elemzése a tíz éve, 2009-ben Mátrafüreden megrendezett 11. Nemzetközi Castrum Bene konferencia nyitó előadásának keretében várkutatói munkássága méltatására is kiváló lehetőséget nyújtott, jól illeszkedve a rendezvény központi tematikájához: Terminológia és tipológia a várkutatásban.³ Érdekes ezen, eredetileg németül elhangzott előadás átdolgozott szövegét most magyar nyelven is közreadni,

nem csupán a jeles építész műveinek kutatástörténeti jelentősége miatt, de azért is, mivel nagyhatású elméletével itthon még ma is gyakran találkozunk – s nem csupán a népszerűsítő munkákban.⁴

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a második világháború időszakáig nem született Magyarországon rendszeres, átfogó igényű építészettörténeti-művészettörténeti összefoglalás a középkor és a korai újkor erődítéseiről, s a témával a történészek is alig foglalkoztak. Nem került sor az egyes régiók várainak történeti-topográfiai feldolgozására sem, sőt a legtöbb építményről még megbízható alaprajzi felmérés sem állt rendelkezésre.⁵

Addig a várak régészeti kutatására is csupán néhány esetben nyílt lehetőség⁶ – majd épp a budai várpalotában 1946-tól, Gerevich László vezetésével végzett első nagyléptékű ásatások⁷ tették lehetővé Gerő László számára, hogy közvetlen kapcsolatba kerüljön

1 Műemlékvédő tevékenységére és szakirodalmi munkásságára lásd HORLER Miklós: Gerő László 85 éves, illetve BARDOLY István: Gerő László irodalmi munkássága (1989–1993). In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok.* (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 6.) Szerk. PÁMER Nóra. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1994. 11–16 és 25–26; továbbá Dr. Gerő László Herder-díjas építész. Kiállítási katalógus. Szerk. Juan CABELLO–SEDLMAIR János. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1994. Legutóbb: BARDOLY István: Gerő László szakirodalmi munkássága. *Műemlékvédelem*, 53. 2009. 350–354.

2 GERŐ László: *A helyreállított budai vár.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1980.

3 A konferencia előadásait tartalmazó tanulmánykötet még csak az interneten érhető el: http://castrumbene.hu/wp/wp-content/uploads/2018/12/Castrum_Bene_11.pdf (letöltve: 2019. 03. 15.). Gerő László nyitotta meg egyébként 1989-ben ugyanitt az első nemzetközi várkutató konferenciát, s mint az állandó szervezőbizottságának első elnöke, 1994-ben még a negyedik, Visegrádon tartott rendezvényen is részt vett.

4 A 2009. évi előadás magyar nyelvű kivonata: FELD István: Gerő László magyarországi tipológiai rendszere. *Castrum*, 10. 2009. 2. sz.

11–14. Lásd továbbá FELD István: Gerő László és a magyar várkutatás. *Műemlékvédelem*, 53. 2009. 354–358.

5 Minderről mindaddig az egyetlen tudománytörténeti összefoglalás: CSORBA Csaba: A magyarországi várkutatás története. *Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, 23. 1974. 289–310; lásd továbbá FELD István: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: *Castrum Bene* 1989. Szerk. HORVÁTH László. Gyöngyös, Mátra Múzeum, 1990. 8–9.

6 Itt elsősorban a Visegrádon, Esztergomban és Egerben végzett, nem minden vonatkozásban szakszerű munkákat lehet megemlíteni, melyekről annak idején átfogó közlemények sem születtek. Lásd ezekre újabban IVÁN László: Régészeti kutatások és műemléki helyreállítások a visegrádi fellegrvárban. In: *A visegrádi fellegrvár.* (Visegrád Régészeti Monográfiái, 6.) Szerk. BUZÁS Gergely. Visegrád, Magyar Nemzeti Múzeum, 2006. 26–46; NAGY Emese: *Az esztergomi királyi palota. Az 1934–1969. között végzett régészeti ásatások eredményei.* Budapest–Esztergom, Magyar Nemzeti Múzeum–Esztergomi Vármúzeum, 2018. 13–45.

7 Lásd erre GEREVICH László: *A budai vár feltárása.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.

a várkutatással. Mint a feltárt középkori épületmaradványok helyreállításával megbízott építész, tájékozódni kívánt a várépítészetről, s mivel nem talált megfelelő szakmunkákat, maga vállalkozott egy „várkönyv” megírására.

A várakkal kapcsolatos nézeteit már a budai vár helyreállításáról 1951-ben megjelent első könyve mellékletében összefoglalta,⁸ majd 1955-ben jelent meg fő műve, a *Magyarországi várépítészet* című kötet.⁹ A könyv – az alcíme szerint csupán „Vázlat a magyar várépítés fejeteiből” – a szerző megfogalmazása szerint az első hazai kísérlet volt az ország várainak egységes szempontok szerint történő rendezésére, azok jellegzetes korszakainak, fejlődési szakaszainak egymástól való elhatárolására, az egyes korszakok jellegzetes vártípusainak meghatározására és konkrét példákkal való szemléltetésére.

Gerő László ebben a művében alapvetően a magyarországi várak fejlődéstörténetét kívánta felvázolni, ugyanakkor fontos célja volt az is, hogy felhívja a figyelmet az akkor még különösen elhanyagolt, romos hazai várépítményekre. Téziseit később, először 1968-ban,¹⁰ majd 1975-ben¹¹ további szakkönyvekben és – részben külföldön megjelent – szakközleményekben, illetve számos tudományos népszerűsítő munkában szinte változatlanul megismételte.¹²

Az általa kidolgozott tipológia alapvetően saját szellemi termékének tekinthető, közvetlen hazai vagy külföldi kutatási előzmények alig fedezhetők fel rendszerében. Ugyanakkor az is tény, hogy elmélete a nemzetközi várkutatásban érdemi visszhangot még saját korában sem váltott ki, miközben hosszú évtizedekre meghatározta

a témával foglalkozó magyarországi kutatást és a szakirodalmat.¹³

Kindulópontként feltétlenül ki kell emelnünk, hogy Gerő László a várakat minden korszak vonatkozásában elsősorban katonai objektumoknak tekintette. E vonatkozásban tehát historizáló álláspontot foglalt el, az újkor fogalmi rendszerét vetítette vissza a korábbi századokra.¹⁴ Úgy vélte továbbá, hogy a védekezés mikéntje mindig a támadás mindenkor eszközeinek és módszereinek felelt meg, s alapvetően ezek kölcsönhatása határozta meg az erősségek fejlődését. Álláspontja szerint a hadviselés és a védelem módszereinek változása, tehát a támadás és a védekezés fejlődése, majd ennek következtében a várak formái változásainak véleménye szerint feltűnően egységes vonásai csak széles európai keretek között vizsgálhatók. Bár nem tudott meghatározni nemzeti jellegzetességeket, azt azonban megfigyelte, hogy bizonyos védelmi rendszerek az egyes régiókban gyakran jelentős késéssel kerültek alkalmazásra.

A számára elérhető korabeli német, francia, olasz és orosz várépítészeti szakirodalom tanulmányozása alapján az a meggyőződés alakult ki benne, hogy az erősségek stílusok alapján történő korhatározása nem fogadható el. A legtöbb vár szerinte ugyanis kifejezett funkcionális épület volt, általában minden műrészlet nélkül – ugyanakkor mégis esztétikai értéket képviselve –, s így az általános stílusfejlődés nem vonatkoztatható az amúgy is állandóan átépített építményekre.

Emellett sem a földrajzi helyzeten alapuló tipológiát (magaslati vár, sziklavár, síkvidéki vár, vízivár), sem a funkcionális csoportosítást (királyi vár, lovagvár, nemesi vár, határvár) nem tartotta megfelelő fejlődéstörté-

8 Gerő László: A magyarországi várak történeti fejlődésének vázlata. In: Uő: *A budai vár helyreállítása*. Budapest, Közoktatásügyi Kiadó-vállalat, 1951. 196–216.

9 Gerő László: *Magyarországi várépítészet. Vázlat a magyar várépítés fejeteiről*. Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955. E munkában egy európai áttekintés után a saját tipológiai rendszerét az egyes fejezetekben válogatott magyarországi példákkal mutatja be, elsősorban az országos műemléki gyűjtemények dokumentációs anyagára támaszkodva. A munka függelékében kétszázhárom várépítményt sorol fel az ország mai területéről.

10 Gerő László: *Magyar várak*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1968. A kötet felépítése megfelel az első munkájának. Egy kissé rövidített általános összefoglalás után a magyarországi várakat – itt már fényképeket sem találunk az utódállamok területén fekvő erősségekről – ugyancsak tipológiájának megfelelő csoportosításban tárgyalja, miközben azokról az erősségekről, ahol 1955 és 1965 között műemlékvédelmi beavatkozásokra került sor, jóval részletesebben szól, többek között új rekonstrukciós rajzokkal szemléltetve egykori formájukat. Emellett itt a műemlékvédelem kérdéseinek is önálló fejezetet szentel.

11 *Várépítészetünk*. Szerk. Gerő László. Budapest, Műszaki Könyvkiadó,

1975. Ez a könyv már tulajdonképpen egy tanulmánykötet, amelyben huszonkilenc, régészeti módszerekkel kutatott és helyreállított várról találunk egy-egy rövid összefoglalást az illetékes régész, művészettörténész vagy építész-kutató tollából. Mintegy ezek bevezetőjeként olvasható a szerkesztő téziseinek összefoglalása, aki egy-egy további fejezetet is jegyez a feltáratlan erősségekről, a bástyás erődítésekéről és a műemlékvédelem kérdéseiről. Mindezt két alapvető tanulmány, Fügedi Erik történeti áttekintése és Nováki Gyulának a korai föld-fa erősségekről készített összefoglalása egészíti ki.

12 Köteteiben gyakran találhatók hosszú szövegrészek, amelyeket módosítás nélkül vett át korábbi munkáiból, emiatt a következőkben nem hivatkozunk minden esetben pontos oldalszámokra. Vár témájú közleményeinek bibliográfiájára lásd az első jegyzetben idézett munkákat. Itt csak az *IBI Bulletin* 28., 29. és 33. évfolyamaiban megjelent német nyelvű összefoglalásait emeljük ki.

13 Lásd erre FELD 1990 (*ld.* 5. j.).

14 Lásd e jelenségre: ENGEL Pál: Vár és hatalom. Az uralom területi-alapjai a középkori Magyarországon, I. *Világosság*, 25. 1984. 288; illetve a tanulmány újabb kiadása: Uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Vál. és szerk. Csukovits Enikő. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 165.

neti kritériumnak, ahogy az építmények anyagát sem. Hangsúlyozta ugyanis, hogy a föld és a fa mint építőanyag nemcsak a korai időszakban, de még a korai újkor erőépítészetében is meghatározó szerepet játszott.

Fontos célkitűzése volt a korábbi várkutatásban elterjedt téves elképzelések korrigálása, a terminológia tökéletesítése, s nem utolsósorban az, hogy egységes kutatási irányelveket javasoljon a jövőbeli kutatások számára. Mindezekkel a kérdésekkel ma is szembetalálja magát a kutató, bár talán kevesebb optimizmussal, mint nagy elődje.

Gerő László – nem kevés szakmai öntudattal – tulajdonképpen egy általános, nem csupán Magyarország vonatkozásban érvényes tipológiai rendszert kívánt kidolgozni. Ennek alapjai azonban túlzottan hazai tapasztalataiban gyökereztek. Ugyanakkor tudatában volt annak is – különös tekintettel a várak fejlődésével kapcsolatos még nyitott kérdésekre –, hogy csupán az első lépések megtételére és mintegy úttörőként a további kutatások előkészítésére vállalkozhatott.

Első várkönyvében már egy nagyvonalú, emiatt nem mindig következetes áttekintést adott az európai várépítészetről – természetesen az adott korszak ismeretanyagának megfelelően.¹⁵ Fontos megállapítása, hogy az ókor hatalmas erődtítményeiben már a középkori vár szinte összes építészeti elemét, köztük az oldalazó védelemre alkalmas tornyokat is megtaláljuk. Kritikával illetve a várkutatás irodalmában gyakori, leegyszerűsített lezármazási elméleteket, de az antik erősségek és a keleti várépítészet hatását a középkori Nyugat- és Közép-Európára nem mindig tudta meggyőzően értékelni.

Tipológiája szerint az európai várak fejlődéstörténetének az elején az ún. földvárak álltak, amelyek későbbi műveiben már „torony nélküli védőövek” megnevezéssel szerepelnek (2. kép).¹⁶ Gerő azonban e fogalmon számos, igencsak különböző építménytípust értett, az őskori erődtítmésektől a fa-föld szerkezetű sáncok alkotta középkori várakig. Meglepő módon ebben a csoportban találjuk a Római Birodalom táborépületeit is, amelyek hatását a középkori várépítészetre egyébként kétség-

1. Gerő László (1909–1995)
(Mihalik Tamás felvétele, 1990-es évek)

be vonta. A valóban fa-föld anyagú védővonallal emelt erősségek topográfiai gyűjtése és régészeti kutatása azonban az ő időszakában még alig kezdődött meg, szerkezetük is szinte teljesen ismeretlennek számított, így érdemi megállapításokat nem fogalmazhatott meg róluk.¹⁷ Ez vonatkozik az ugyanebbe a csoportba – bár nem mindig következetesen – besorolt, általában fatornyokkal rendelkező földhalomvárakra, azaz *mottékra*¹⁸

15 Ennek során mintegy tucatnyi európai összefoglaló munkát használt fel, aminek kapcsán utalni kell arra, hogy egyes megfogalmazásai és a szöveg irodalomból vett idézetei természetesen a Rákosi-korszak ideológiai elvárásaival magyarázhatóak.

16 GERŐ 1968 (ld. 10. j.). 13; Várépítészetünk 1975 (ld. 11. j.). 15–18.

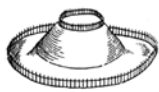
17 Ugyanakkor épp Gerő László biztosított harmadik várkönyvében lehetőséget Nováki Gyula számára a „földvárak” kérdésnek első modern összegzésére: Nováki Gyula: Várépítészetünk kezdetei. In: Várépítészetünk 1975 (ld. 11. j.). 45–61. A kérdéskör legújabb monografikus összefoglalása: MORDOVIN Maxim: A várszerkezet kialakulása a közép-

kori Magyarországon, Csehországon és Lengyelországon a 10–12. században. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia, 5.) Szerk. MAJOR Balázs–TÜRK Attila. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Régészeti Tanszék, 2016. Lásd továbbá WOLF Mária: A borsodi földvár. Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei, 10.) Budapest–Miskolc–Szeged, 2019.

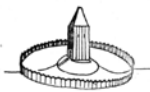
18 A kérdéskörrel összefoglalóan: FELD István: A motték kérdése Magyarországon. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értésítője*, 31. 2017. 217–245.

Földvár (pogányvár): Földből kiásott árokkal és belső gáttal, esetleg cölöp-sorral erősített hely

Földhalom-vár (mota, Motte, mounds): Gyűrű-vár, szélesebb árokkal és a kiásott föld kúp alakban való felhalmozásával. Az árok külső peremén és sokszor a földhalom peremén palánk

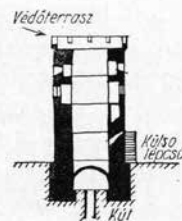
Toronyvár (torre, Purgstall): Természetes vagy mesterséges halmon emelt torony, a környék megfigyelésére. Kezdetben fából

2. „Korai erősségek” sematikus ábrázolásai
GERŐ László: *Magyarországi várépítéset. Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről.* Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955. 104.

is, amelyek álláspontja szerint talán az európai középkori vár fejlődésének kezdeteit képviselték volna még a Kr. u. első évezred végén.

Kőépítéssel Gerő csak később számolt, s tény, hogy a Kárpát-medence vonatkozásában ma is úgy véli a kutatás, hogy a 11. században többségükben az uralkodó által építtetett hatalmas, földdel töltött faserkezet védte *sáncvárok* valóban megelőzték a nagyobb kőépítmények elterjedését.¹⁹ Rendszerének következő fejlődési fokozatát a kőből épített lakótornyok alkották (3. kép). Munkáiból azonban nem derül ki egyértelműen, hogy itt csak egy tipológiai, avagy egyszersmind kronológiai szempontból is jelentőséggel bíró épülettípusra gondol. Nyugat-Európa vonatkozásában mindenesetre 1000 körül már egy átmenetet tételezett fel a faépületektől a kőépítkezésig. Ott ekkor a hatalmas lakótornyok képviselték volna magát a „feudális magánvárat”, arról azonban nem értesülünk, hogy ezek körül léteztek-e további külső erődtípusok. Közép- és Kelet-Európát tekintve azonban már az új építészeti formák későbbi elterjedését tételezte fel.

A lakótorony értelmezése szerint egy nagy méretű, tizenöt-húsz méteres oldalhosszúságú, legalább négyszintes épület, felül a várúr lakásával, alul az őrség te-reivel és a raktárakkal, a földszinten kúttal. Ennek talán legszebb magyarországi példáját a visegrádi királyi vár 13. század közepén emelt ún. Salamon-tornyában talál-

Lakótorony (keep, Wohnturm): Nagy alapterületű torony, 15–20 m oldalhosszakkal, négy- vagy sokszögű, esetleg köralaprajzú, rendkívül vastag falakkal. Négy vagy több emelettel, többnyire síkfödémekkel: csak a legalsó emelet boltozott. Pincéjében kút, földszintjén raktárak, első emeletén őrség és bejárat a külső lépcsőkről. Felső emeletén falfülkékkel bővített lakások. Belső összeköttetés csigalépcsővel. A vár tulajdonosának lakóhelye

3. A lakótorony sematikus ábrázolása
GERŐ László: *Magyarországi várépítéset. Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről.* Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955. 118.

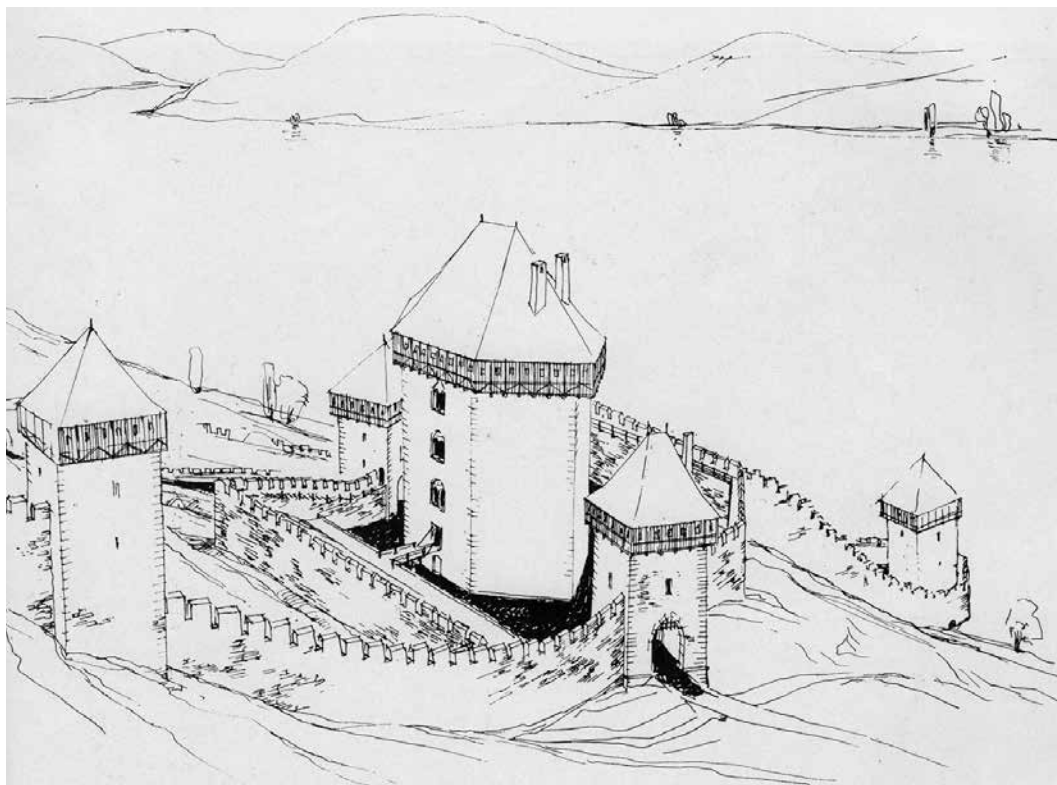
ta meg (4. kép). Erről a hazai viszonylatban is páratlan emlékről azonban már tudjuk, hogy kezdettől fogva az ún. Alsóvár falrendszerének közepén emelkedett.²⁰

Ha azonban meghatározását szó szerint vesszük, azok a csupán nyolc-tíz méter oldalhosszúságú (vagy átmérőjű) tornyok, amelyek kifejezetten jellemzőek a Kárpát-medencében az utóbbi évtizedekben régészeti módszerekkel kutatott, 1200 elé csak ritkán keltezett magánvárakra, nem is lennének lakótoronyoknak tekinthetők. Tézisét azonban maga sem képviselte következetesen, s ez még inkább jellemző az újabb szakirodalomra. A kutatás szinte minden – sokszor csupán falcsonkjában ránk maradt – toronyépítményt lakótoronynak nevez, általában különösebb indoklás nélkül. Ugyanakkor a sokkal általánosabb „toronyvár” fogalom még kevésbé terjedt el a magyarországi szakirodalomban.²¹

19 Érdemes itt azonban megemlíteni, hogy Gerő nem osztotta azt a korábban széles körben elterjedt véleményt, miszerint Magyarországon 1241 előtt nem számolhatunk kővárakkal. Az újabb kutatási eredményekre lásd István FELD: *Die Burgen des Königreiches Ungarn im 11–12. Jahrhundert. Château Gaillard*, 25. 2012. 159–169. A „sáncvár” fogalmára: Uő: *Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása* In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon.* Szerk. BENKŐ Elek–KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, MTA Régészeti Intézete, 2010. 496.

20 GERŐ 1968 (ld. 10. j.). 37–39. A visegrádi torony legújabb feldolgozása, a terminológiai kérdések elemzésével: BOZÓKI Lajos: *Visegrád, Alsó- és Felsővár.* (Lapidarium Hungaricum, 8.) Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2012. 22–27.

21 Gerő egyébként – bár utalt a királyi birtokok 1200 körüli eladományozására – kifejezetten nem foglalkozott magánvárakkal. A terminológiára lásd FELD István: *A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében, I. Századok*, 148. 2014. 374–379.

4. Sedlmayr János: A visegrádi Alsóvár lakótornyának rekonstrukciós rajza
Gerő László: *Magyar várak*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1968. 39.

Itt kell utalnunk arra, hogy milyen veszélyeket rejt magában a régészeti adatokat nélkülöző tipológia alkalmazása. Gerő első munkáiban a hatalmas sárospataki Vörös-tornyot egy, a 13. században emelt, majd a 16–17. században alaposan átépített lakótornyként értelmezte, s még a feltételezett korai épület rekonstrukciós keresztmetszetét is elkészítette. A későbbi épületrégészeti kutatás azonban egyértelműen bizonyította, hogy itt egy, az 1530-as évek közepén emelt, nagyrészt eredeti formáját őrző reneszánsz építményről van szó.²²

Úgy tűnik, a jeles építész tulajdonképp bizonyos méretű időrendi párhuzamosságot tételezett fel az egykori Magyar Királyság területe vonatkozásában a lakótornyok és a tipológiai rendszerének harmadik fejlődési lépcsőjeként meghatározott ún. belsőtornyos várak között. Az utóbbiak szerint alapvetően keleti

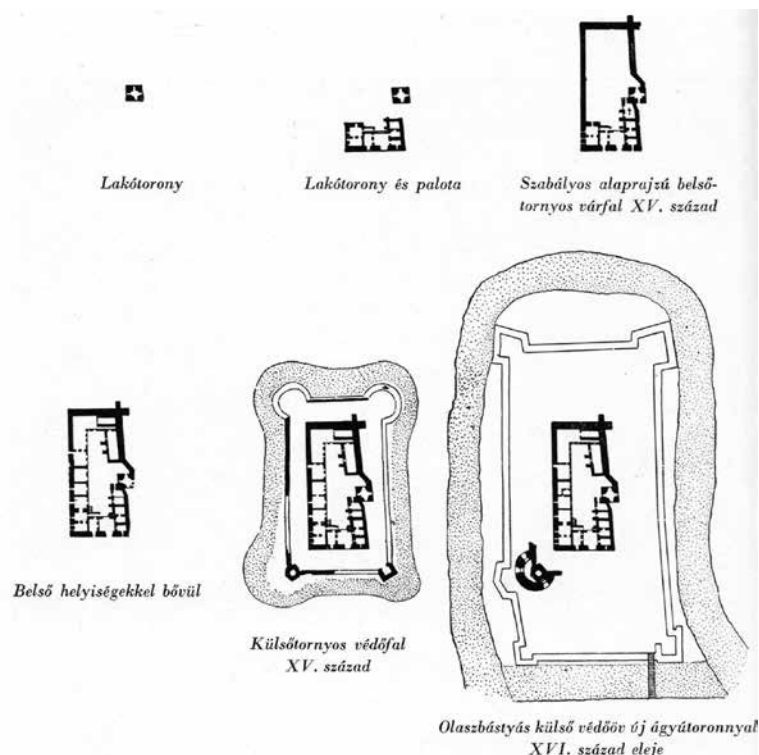
eredetű, de a 12. század végétől nyugat-európai közvetítéssel elterjedt új építészeti formát képviseltek volna – miközben másutt a szerző már az ezt követő újabb tipológiai csoportot hozta kapcsolatba a keresztes hadjáratokkal.²³

Mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy Gerő László valójában sohasem fogalmazta meg közvetlenül azt a tézist, miszerint egy vár építéstörténete mindenütt a lakótoronnyal kezdődött volna. Az ideális várfejlődést általában mégis úgy képzelte el, hogy az először megépült lakótornyot később különböző épületekkel (lakóépítményekkel, palotával, kápolnával, raktárakkal, felvonóhid-as-farkasvermes kaputoronnyal) egészítették ki, és az egész együttest – beleértve a váruddart is – pártázatos, védőfolyosós fallal (netán falszorossal, zwingerral) vették körül.

22 Gerő 1955 (ld. 9. j.). 124. A toronyra újabban lásd FELD István–SZÉKÉR György: A sárospataki Vörös-torony építéstörténetének vázla-

ta. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára 1994 (ld. 1. j.). 169–196.

23 Gerő 1955 (ld. 9. j.). 49.

5. Gyula várának tipológiai alapon feltételezett, tévesnek bizonyult fejlődése
 GERŐ László: *Magyarországi várépítéset. Vázlat a magyar várépítés fejzeiteiről*. Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955. 226.

Emellett konkrét esetekben is gyakran abból indult ki, hogy egy adott vár „fejlődéstörténetének” elején egy torony állt. Erre jó példa a gyulai vár, ahol azonban az ásatások és a falkutatás eredményei egyáltalában nem igazolták feltevéseit – a torony egyidősnek bizonyult az első várfallal (5. kép).²⁴ Ezt a tipológiai értelmezési módszert azonban számos követője – különösen az 1960–1970-es években – átvette, amelyre példaként a Balaton-felvidéki Csobánc vára említhető meg. Az itt végzett régészeti kutatások eredményei ugyanakkor azt bizonyították, hogy az erősség saroktornya nem az építkezések első, hanem egyik utolsó szakaszában, a 16. század elején épült meg, utólag csatlakoztatva a vár övezőfalához.²⁵

Megállapítható, hogy az utóbbi évtizedek régészeti kutatásai és vártopográfiai gyűjtései alapján nem határozható meg a Kárpát-medence területén egy önálló, a „belsőtoronyos várakat” időben megelőző, egyedülálló lakótoronyok alkotta épülettípus, miközben aligha tagadható, hogy egy központi, torony formájú épület az ismert 13. századi várak egy igen fontos, széles körben elterjedt alkotóelemének tekinthető.

A toronyok Gerő László egész tipológiai rendszerében kitüntetett szerepet töltöttek be, ami egyébként a teljes korabeli európai várkutatásra is jellemző.²⁶ A lakótoronyok helyett szerinte az újonnan emelt számos „belsőtoronyos” vár legfontosabb, legjobban védhető (vagy éppen legjobban veszélyeztetett) pontján már kisebb

24 GERŐ 1955 (*Id. 9. j.*): 225–230. Az újabb kutatásokra lásd FELD István: A gyulai vár a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. KOLLÁR Tibor. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2000. 257–280.

25 KOPPÁNY Tibor–SÁGI Károly: *Csobánc*. Budapest, Pannonia Kiadó, 1965, illetve HEGVI Dóra–KOPPÁNY András–RAINER Pál: *Kutatások*

Csobánc várában. *Castrum*, 16. 2013. 1–2. sz. 29–64.

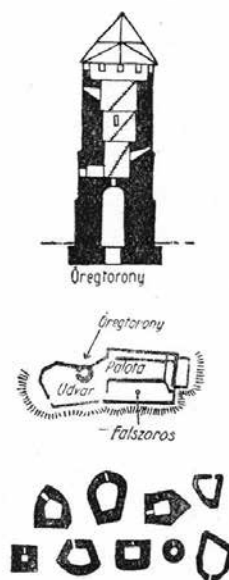
26 Jó példa erre a cseh várkutatás, lásd Tomáš DUDÍK: Grundlinien des königlichen Burgenbaues in Böhmen. In: *Burgenbau im 13. Jahrhundert*. (Forschungen zu Burgen und Schlösser, 7.) Hg. von Georg Ulrich GROSS-MANN. München–Berlin, Deutscher Kunstverlag, 2002. 209–220.

méretű, vékonyabb falú, egyszerűbb felépítménnyel rendelkező tornyokat építettek, melyek nem voltak alkalmasak a várúr lakótereinek befogadására, miközben egy ostrom esetén jól betölthették az utolsó menedékhely funkcióját. Ezen tornyok megnevezésére az öregtorony fogalmát használta, ahol azonban a jelző nem az épület korára, hanem méretére, jelentőségére utal (6. kép).²⁷

Ami a tornyok helyzetét illeti, Gerő számára csupán egyetlen szempont volt fontos, mégpedig az, hogy a lakótorony, öregtorony, a kaputorony vagy további fal-torony ezen harmadik fejlődési fokozata erősségeiben még kivétel nélkül az övezőfalon belül helyezkedett el, tehát nem ugrott ki a várfal síkjára. Így ezek – ahogy természetesen az általa feltételezett egyedülálló lakó-tornokok sem – nem biztosították az oldalazó védelem lehetőségét, és csupán passzív védekezésre voltak alkalmasak. Természetesen tisztában lehetett azzal, hogy mindez nem volt minden esetben egyértelműen igazolható, az egyes objektumokkal, kivételekkel azonban nem foglalkozott.²⁸

A tárgyalt tipológiai rendszer szerzője számára a várak további elemei már nem bírtak a tornyokhoz hasonló jelentőséggel. Bár a „belsőtornyos várakat” két csoportba osztotta – így külön tárgyalta a szabályos (általában négyzetes) és a szabálytalan alaprajzú erősségeket –, e megkülönböztetést külön nem indokolta.²⁹ Kifejezett alaprajzi típusokat ugyanakkor tudatosan nem kívánt meghatározni, kiemelve, hogy a várak formája és védelmi elemeinek elhelyezkedése mindig az adott terepviszonyoktól függött, az azok nyújtotta természetes védelmet igyekeztek építők a lehető legjobban kihasználni. Ugyanakkor jellegzetes tendenciaként említette, hogy az erősségek kiépítése, bővítése során gyakran több, egymástól független egység kialakítására törekedtek, annak érdekében, hogy a behatoló támadót újra és újra fel tudják tartóztatni. Véleménye szerint az utóbbival függött össze az a jelenség is, hogy a vármag megközelítését szolgáló felvezető út gyakran egyre kisebb és magasabb futó köröket alkotva ún. csigavonalas formát mutatott (7. kép).³⁰

Az utóbbi fejtegetések jól jelzik a várak egyoldalú, hadászati építményként történő értékelésének veszélyeit. Gerő munkáiban nem – vagy csupán mellékesen

Öregtorony (Donjon, Hauptturm, Bergfried, Berchfrit): A vár magja általában a többi vár-építménytől független, szabadon álló erős és magas torony, cca 10 m átmérővel, kör- vagy négyzetalaprappal, 25–27 m magassággal, a támadási oldallal ellenkező oldalon első emelet magasságban kis bejárati ajtóval, földszintjén nyílás nélkül. Lakóhelyiségek nincsenek benne. A védők utolsó menedékhelye. Esetleg a toronyőrség szálláshelye is

6. Az öregtorony sematikus ábrázolása

GERŐ László: *Magyarországi várépítéset. Vázlat a magyar várépítésfejezeteiről.* Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955. 244.

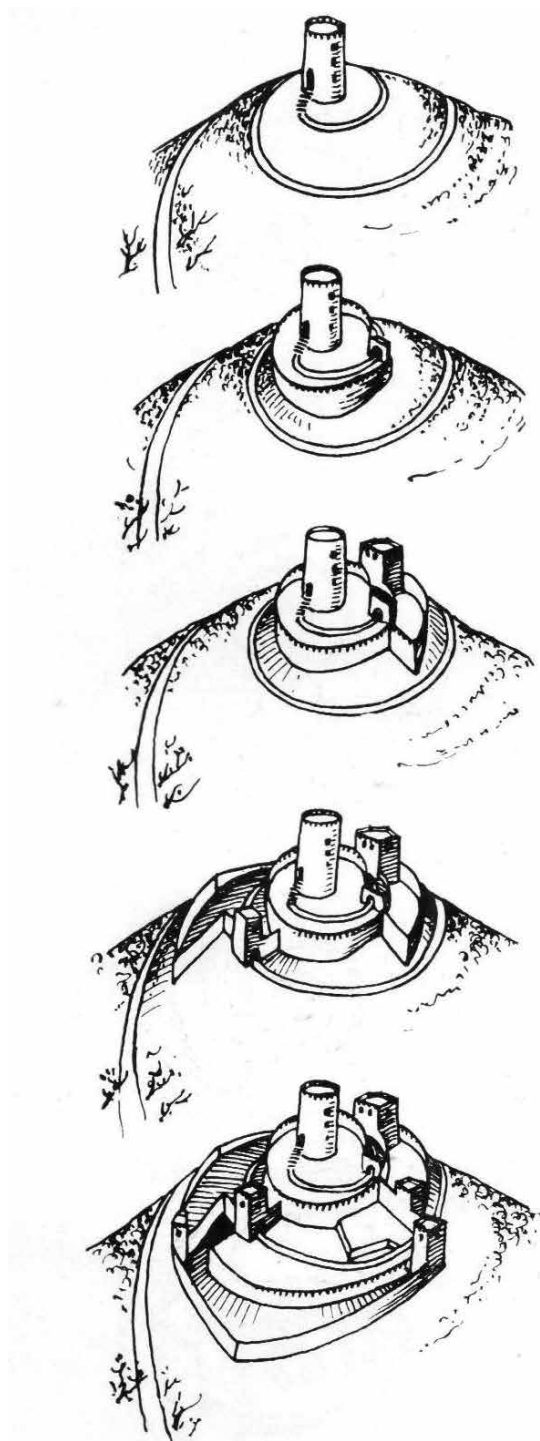
– esik szó ezek hatalmi központként, királyi vagy nemesi rezidenciaként, s így lakóhelyként vagy akár birtokközpontként betöltött szerepéről. De az időrendi vagy a szociológiai kérdéseknek sem szentelt különösebb figyelmet. Számára egyáltalában nem bírt jelentőséggel,

27 GERŐ 1955 (ld. 9. j.). 138. A megnevezés forrása: Könyvöki József: *A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1905. 180–194.

28 Így többek között a visegrádi Felsővár ötszögű „főtornyával” – lásd erre: Bozókai 2012 (ld. 20. j.). 19–22.

29 Az első csoportba tartozna véleménye szerint a tatái királyi vár, amelynek esetében azonban felvethető, hogy itt már bizonyos mértékben oldalazásra alkalmas tornyokat találunk! Lásd erre legújabbban: GILLICH Olivér: A tatái vár építéstörténete. *Castrum*, 22. 2019. 1–2. sz. 53–78.

30 GERŐ 1968 (ld. 10. j.). 73–74.

7. Egy vár „csigavonalas” fejlődésének sémája
GERŐ László: *Magyar várak*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1968. 74.

hogy egy erősséget az uralkodó vagy egy arisztokrata emeltetett, illetve birtokolt. S bár részletesen foglalkozott a várkapuk védelmével, a védőpártázatok és a lőrészek tipológiájával, sőt kronológiájával, kísérletet sem tett például arra, hogy meghatározza a kaputornyok alkalmazásának kezdetét a királyi vagy magánvárakban. Mindez azzal magyarázható, hogy az általa „belsőtoronyos” jelzővel, megnevezéssel illetett építmények egy használatuk idejét és szerepüket tekintve túlzottan nagy és heterogén csoportot alkotnak, bármilyen jól meghatározható belső kronológiai vagy társadalmi tagolódás nélkül.

A történeti megközelítésű várkutatás újabb eredményei alapján ma már közismert, hogy a 13. századtól a 15. századig a középkori Magyar Királyság területén különösen nagy számban épültek várak, amelyek ugyan az említett ismérvek alapján besorolhatóak Gerő tipológiájának „belsőtoronyos” erősségei közé, de közöttük az építészeti forma, az általuk képviselt reprezentáció mikéntje, s nem utolsósorban a funkció és a kronológia vonatkozásában olyan lényeges különbségek állapíthatók meg, amelyek aligha írhatók le ezzel a tipológiai fogalommal. Példaként említhető, hogy a nógrádi Salgó hegycsúcson emelkedő, viszonylag alaposan kutatott, toronyvárként értelmezhető nemesi vára aligha sorolható ugyanabba a tipológiai csoportba, mint Diósgyőr középudvar körül emelkedő, négy épületszárny alkotta királyi vára. Az 1300 körüli időszak várépítészete semmiképp sem tárgyalható együtt a 14. század második felének erődítményeivel.³¹

Gerő László tipológiájának következő fejlődési lépését a „külső tornyos várak” alkotják, amelyek Nyugat-Európában már az 1200-as évektől, Magyarországon azonban elsősorban csak a 15. században épültek volna. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk az ezen megnevezés alatt tárgyalt épületeket, egyértelművé válik számunkra, hogy ide alapvetően a városfalak kerül-

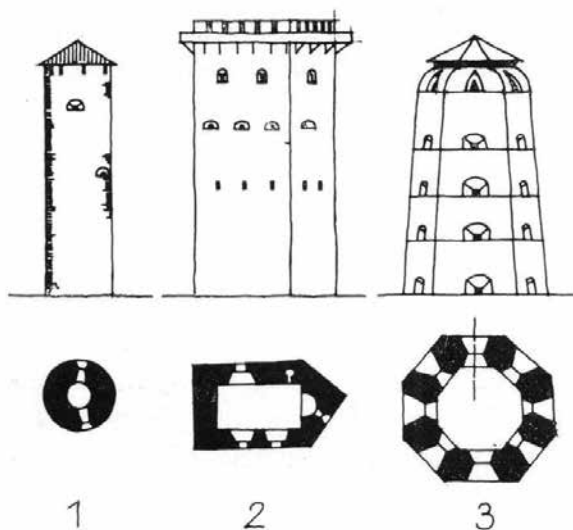
31 Salgóra lásd FELD István–BALOGH–LÁSZLÓ Emese–TÓTH Balázs: Régészeti kutatások a salgói várban. *Archaeologiai Értesítő*, 138. 2013. 239–264; Diósgyőrről összefoglalóan: NOVÁKI Gyula–SÁRKÖZY Sebestyén–FELD István: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei, 5.) Budapest–Miskolc, Castrum Bene Egyesület–Herman Ottó Múzeum, 2007. 77–79. Ezzel kapcsolatban megjegyzésre érdemes, hogy Gerő egyrészt Salgó várának korai felmérését tévesen értelmezte, másrészt nem vette figyelembe, hogy Diósgyőr – bár pontosan nem ismert korú – „külsőtornyos” falgyűrűvel rendelkezett. A középkori várépítészetre átfogóan lásd még FELD István: Várak és erődítmények a középkori Magyarországon. In: *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Főszerk. HERMANN Róbert, szerk. VESZPRÉMY László. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2017. 567–400.

8. Gerő László: A pécsi Püspökvár barbakanja
Dr. Gerő László Herder-díjas építész. Kiállítási katalógus. Szerk. Juan CABELLO–SEDLMAJR János. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1994.

tek besorolásra. A szerző ennek természetesen a tudatában volt, de úgy vélte, hogy építészeti szempontból nem indokolt különbséget tenni vár és város között – funkcionális kérdésekkel (vagy az erősségek méretével) itt sem foglalkozott.

Álláspontja szerint a „külső tornyok” jelentősége abban áll, hogy alkalmazói már felismerték az oldalazás jelentőségét a védelemben. A (vár)falak síkja elé ugró négyzetes vagy (fél)köríves tornyok ugyanis lehetővé tették a védők számára, hogy az ostromlókat oldalirányból is támadni tudják. Ilyen, az oldalazásra alkalmas „külső” tornyokkal azonban már a 13. századtól

9. A toronyformák sematikus ábrázolása. 1. őregtorony, 2. lakótorony, 3. ágyútorony.

GERŐ László: *Magyar várak*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1968. 20.

emeltek a Kárpát-medencében városfalakat – erre a legjobb példa Sopron erődítésrendszere³² –, miközben tény, hogy itt számos királyi és magánvárban valóban csak a késő középkorban épültek falszorosok oldalazásra alkalmas tornyokkal vagy épp *barbakánnak* nevezett kapu-elővédművek (8. kép). Egy toronyépület elhelyezkedése tehát e vonatkozásban sem tekinthető kronológiai szempontból feltétlenül meghatározónak, miközben Gerő tipológiájával itt mégis a védelmi építéssel fejlődésének egy fontos szempontjára hívta fel a figyelmet.

Rendszerének kidolgozása során azonban nem sikerült következetesen eljárnia a tűzfegyverek elterjedésével kapcsolatba hozott erődítéselemek, a *rondella* és az *ágyútorony* megítélése során (9. kép).³³ Ezeket először mint a „külső” tornyok egy különleges, kései formáját tárgyalta, majd mint előzményeit a következő, ötödik tipológiai csoportjának, az olaszbastyákkal épített váraknak, amelyeket ma már inkább erődöknek nevezünk. Ez szorosan összefügg a magyarországi késő középkori-kora újkori védelmi építészet máig megoldatlan kro-

32 Erről legutóbb: HOLL Imre: Sopron városfalai – egy kutatási téma fejezetei. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk. Kovács Gyöngyi–MIKLÓS Zsuzsa. Budapest, Históriaantik Könyvesház, 2006. 149–162; továbbá: Sopron. *Magyar várostörténeti atlasz*, I. Összeáll. JANKÓ Ferenc–KÜ-

CSÁN József–SZENDE Katalin. Sopron, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Soproni Múzeuma, 2010.

33 GERŐ 1955 (ld. 9. j.). 65, 314–330; GERŐ 1968 (ld. 10. j.). 221–237.

nológiai kérdéseivel.³⁴ Mindenesetre úgy tűnik, hogy a „külső” tornyokkal rendelkező vár mint önálló tipológiai forma, ugyancsak törölhető a várépítészet történetéből.

Az olaszbástyás védelmi rendszerek értékelése – köszönhetően a Magyar Királyság területén a 16–17. században működő külföldi hadmérnökök tevékenységéről rendelkezésre álló, gazdag levéltári anyagnak, valamint a téma jelentős szakirodalmának – Gerő tipológiai rendszerének már jóval kevésbé vitatható része. Itt különösen ki kell emelni rajzait, amelyek igen látványosan jelenítik meg a kora újkori védelmi építészet elemeinek fejlődését. Az újabb kutatás azonban itt is számos kérdést pontosított, amelyek közül itt csak az ún. ó- és újolasz rendszer megkülönböztetésére utalhatunk.³⁵

Áttekintésünkben természetesen nem térhettünk ki Gerő László várkutatói tevékenységének minden egyes szegmensére. Azonban már az eddigiek alapján is megfogalmazható a kérdés, hogy helyes volt-e a jeles építész

kiindulópontja, lehetséges-e az összes várépítményt – akár Európa, akár csak Közép-Európa vonatkozásában – „egységes szempontok szerint” rendezni, azaz tárgyalni? A feladat mindenesetre jóval bonyolultabb, mint azt a tipológiai rendszer kidolgozója munkája kezdetén vélte – itt csak a forma és a funkció a feltételezettnél jóval szorosabb kapcsolatára utalhatunk.

Összefoglalásként megállapítható, hogy bár az európai (vagy a magyarországi) várépítészet fejlődésének korszakairól közel hetven éve kidolgozott tipológiája ma már aligha alkalmazható, Gerő László érdemei a modern közép-európai várkutatás egyik megalapítójaként aligha vonhatók kétségbe. Ő valóban előkészítette az utat a következő várkutató-generációk számára, akiknek feladata, hogy főképp az utóbbi fél évszázad intenzív régészeti kutatásai eredményeire támaszkodva meghatározzák a várépítészet történeti szempontból is releváns korszakait, s ezen belül a tipológia mint kutatási módszer valódi lehetőségeit.

34 Lásd erre FELD István: Ágyúvédőművek a 16. század első felének erődítményépítészetében. *Studia Agriensia*, 27. 2008. 7–28.

35 DOMOKOS György: Késő reneszánsz erődépítészeti Itáliában és Ma-

gyarországon. In: *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba*. Kiállítási katalógus. Szerk. Buzás Gergely–OROSZ Krisztina–VASÁROS Zolt. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009. 131–157.

Az Országos Műemléki Felügyelőség emlékezete

Ajánlás Bardoly Istvánnak

Kedves István! Nehezen hittem el, hogy 2019-ben nyugdíjba megy. Még nagyon jól emlékszem rá, amikor először belépett a hivatalba. Akkor már nem volt szokásban az új kollégák körülvétele az irodákban, nekem Magát Détshy Mihály mutatta be. Azóta is igen kedves munkatársnak tartom, aki mindig segítőkész volt velünk. Arra is emlékszem, hogy négy-öt évvel ezelőtt, amikor még a Műemlékvédelem szerkesztője volt, egyszer megkérdezte tőlem, nem írnék-e valamit az Országos Műemléki Felügyelőségről, amit az egykori dolgozók nagy nosztalgiával emlegetnek, de a fiatalok már nem ismernek. Én akkor egyéb elfoglaltságaim miatt a cikk megírását nem vállaltam, de most itt az alkalom, hogy valamit törleszthessek.

A tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé egy harmincöt éves intézmény alapos elemzését, ezért csak arra szorítkozom, hogy az OMF-ről őrzött saját emlékeimet másokkal is megosszam. Előre is elnézést kérek a kollégáktól, akiknek a nevét nem említem, hiszen ez alatt a hosszú idő alatt olyan sok kedves munkatárssal dolgozhattam együtt, akiknek a felsorolása önmagában betöltené a rendelkezésre álló terjedelmet.

1959. januárban léptem be a Dísz tér 5.-ben az akkor még gyerekcipőben járó Felügyelőségre, a Kivitelezési Osztály első munkatársaként. Ezt a tisztséget akkor ketten töltöttük be Ágostházy Lászlóval.

Az Országos Műemléki Felügyelőség 1957-ben alakult meg a 13/1949 sz. műemléki törvény alapján. Területileg az egész országot lefedte, Budapest kivételével. A főváros műemlékeinek gondozásával a Budapesti Műemléki Felügyelőség foglalkozott a Fővárosi Tanács VIII. Városrendezési Építési Főosztályának keretén belül.

Köztudott, hogy a magyar műemlékvédelemmel foglalkozó szervezetek megalakulása még a 19. század végére nyúlik vissza, amikor 1881-ben megszületett az első műemléki törvény, és vele egy évben a Műemlékek Országos Bizottsága. A MOB – a történelmi helyzetekből adódó kisebb megszakításokkal – 1949-ig működött. Ekkor helyét rövid időre a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja vette át, majd az ötvenes években több országos hivatalban is folyt csekély műemlékvédelmi tevékenység. E zavaros időszak rendezésének igénye vezetett végül az Országos Műemléki Felügyelőség megalakulásához.¹

A Felügyelőség kezdeti időszakát három, igen nagy tudású, nemzetközileg is elismert szakember – Dercsényi Dezső, Entz Géza és Gerő László – kimagasló tevékenysége határozta meg (1. kép).

Az ötvenes évektől a műemlékvédelem az Építésügyi Minisztérium Város- és Községrendezési Főosztályához tartozott, önálló osztályként Dercsényi Dezső vezetésével. Ő már a háború előtti időktől részt vett az új műemléki törvény és a szervezett műemlékvédelem kidolgozásában. Bábáskodott az OMF megszületésénél, és annak működési feltételeit és fejlődését minisztériumi szinten a továbbiakban is igen aktívan támogatta. Később vezette is a Felügyelőséget.

A hivatalvezetés természetesen nem az előbb említettek közül került ki. Az igazgató Gólya József szabolcsi kőművesmester volt, 1957 elejéig a Kispesti Pártbizottság titkára, aki rossz forradalmi élményei miatt „menekült” egy békésebb területre. Főmérnökünk Párkányi Mihály építész volt. Az intézetben folyó szakmai munka kialakítása, a kiváló munkaszellem megteremtése azonban nem hozzájuk, hanem a fenti nagy elődök-

¹ DERCSENYI Dezső: *Mai magyar műemlékvédelem*. Felelős szerk. LÓNYAI Mária. Budapest, Magvető Kiadó, 1980. 13–33.

1. Csoportkép az 1970-es évekből
Középen ülnek (balról jobbra): Gerő László, Dercsényi Dezső, Entz Géza, Szakál Ernő

höz köthető. Ők különböző szakterületeken dolgoztak, de abban évek óta egyetértettek, hogy a korszerű műemlékvédelem csak tudományosan megalapozott lehet, és abban is, hogy az operatív műemlékvédelemnek is ebben az intézményben van a helye. Ezek szellemében 1959-ben – a Gazdasági Osztály mellett – három: a Tudományos, a Tervezési és a Kivitelezési Osztály működött.

Az Entz Géza által vezetett Tudományos Osztály feladata volt a kezdeti feltárási munkák mellett az ország megyéinek tudományos szakfelügyelete is. Entz Géza maga is rendszeresen látogatta a helyszíni kutatásokat, tudásával segítve a lelkes, de még elég gyakorlattal nem rendelkező fiatal kollégákat. Az osztályhoz tartozott még a MOB korszakából átmentett Fotótár és Könyvtár, a Dobos Lajos vezetésével kialakulóban lévő fotólabor és az igen nagy elismerésnek örvendő soproni Kőszobrász Restaurátor Részleg Szakál Ernő vezetésével.²

A Tervezési Osztályt Gerő László vezette. Az ott dolgozó építészek látták el két-két megýenként a területi

felügyeleti munkát, ekkor még kevés számú helyreálítási terv készítése mellett. Az osztály döntően fiatalos munkatársait, akárcsak a Tudományos Osztály művészettörténészeit, már ekkor egybekovácsolta nagy lelkesedésük és elkötelezettségük.

A Kivitelezési Osztály 1959-ben még a Várgondnoksághoz tartozott, bár már attól eltérő feladatkörrel. A legenda szerint: kezdetben volt Áspán Laci bácsi, pécsi kisvállalkozó, akinek volt egy teherautója, pár erre alkalmas embere, és Gerő Lászlóval járták a bajban lévő emlékeket, elvégezve a legszükségesebb állagmegőrző munkákat. Ez a legenda szinte teljesen igaz, de nagyon rövid ideig tarthatott. Hamarosan újabb helyi kivitelező részlegek is létesültek, ahol már frissen végzett építész kollégáink is dolgoztak. 1959-ben az ország területén négy építésvezetőség volt. Kettőt rövid ideig Ágostházy, kettőt én koordináltam és felügyeltem. Létezett ezenfelül egy szakipari műhely Budapesten, a Tárnok utcában, az akkor még romos épületekben. 1960-ban alakult meg az önálló Kivitelezési Osztály Heincz László osztályvezetővel, aki a 22-es Építőipari Vállalattól érke-

2 Szakál Ernő: *Kőfaragók műhelyitkai*. Felelős kiadó és szerk. Lázár Lenke. Budapest, Magyar Köszövetség, 2007. 9–11.

2. Néhányan a Tervezési Osztály tagjai közül az 1960-as években

zett hozzánk. Új munkatársakat is hozott, így a feladatok és a szemlélet is erősen megváltozott.

1961-ben a Párt- és Hivatalvezetőség fegyelmi vizsgálatot kezdeményezett egyes középvezetők ellen. Azt, hogy valójában mi volt az oka, nem tudom. Lehet, hogy a régi munkahelyén állítólag „kinyírós” Heincznek nevezett új pártvezetőségi tag indította el, lehet, hogy még közel volt 1956, és a Pártbizottságnak kellett valamiféle éberséget felmutatnia. Arra emlékszem, hogy egy páran mi is, akik vádolva semmivel sem voltunk, igen kellemetlen kihallgatásokat éltünk át. Az eredmény az lett, hogy Ágostházy László kilépett, és további munkáját a VÁTI Műemléki Osztályán folytatta. Párkányi Mihály fegyelmi intéssel szintén eltávozott a hivatalból. Gerő Lászlót leváltották a Tervezési Osztály éléről. Ez időtől kezdve műemléki szaktanácsadóként volt jelen az OMF-ben, és szerkesztette az 1957-ben a MÉSZ Műemléki Bizottsága által alapított *Műemlékvédelem* című lapot, amely mai napig a műemlékvédelmi szakma leg-rangosabb élő folyóirata.

Ezekben az években került sor az ország korábban jegyzékbe vett műemlékeinek helyszíni lejárására. A felügyeleti minisztérium – az akkori szokásoknak megfelelően – elrendelte egy hosszú távra szóló helyreállítási

koncepció készítését. Ez volt az ún. „távlati terv”. Ehhez végig kellett vizsgálni az összes védett épület műemléki értékét és műszaki állapotát. A felmérés 1959-től három éven át tartott. Egy-egy munkacsoport egy művészettörténészből vagy régészből, egy építészből és egy fotósból állt. Mivel ez időben az OMF összesen két gépkocsival rendelkezett, magánautó pedig nem létezett, mentünk a helyszínen kölcsönként járművel, vonattal, motorbiciklivel és – ahol szükség volt rá – gyalog. Persze, amint az lenni szokott, a „távlati tervből” nem lett semmi. De így is igen nagy haszna volt a munkának. Először is ténylegesen megismertük a védendő műemlékállományt, másodsor a kollégák megismerték egymást, és ekkor alakultak ki az igen jó, szinte baráti munkakapcsolatok, melyek az OMF belső életére később is nagyon jellemzőek voltak. Végül igen sokat tanultunk a magyarországi emlékek építészeti stílusáról és egyes korok formanyelvéről. Kívánnám, hogy ma is így indulhassanak azok a fiatal szakemberek, akik életükön át a magyar műemlékek védelmével akarnak foglalkozni.

Az 1960-as évek első fele volt az ideje az OMF végleges szervezeti kialakulásának (2. kép). Gólya elvtárs, majd Heincz László is eltávozott az intézményből. Igazgatóként Merényi Ferenc, a Római Magyar Akadémia

hazatérő főnöke került hozzánk, a Kivitelezési Osztály vezetője – rövid időre – Román András lett.

1962-ben szétvált a tervezési és felügyeleti munka. Horler Miklós vezetésével megalakult az önálló Tervezési Osztály. Ide kerültem én is, régi vágyaim szerint, Sedlmayr János mellé munkatársként.

Miután én végig az OMF operatív részlegéhez tartoztam, a műemlék-felügyeleti munkáról nem túl sokat tudok. Tudom, hogy minden megyében külön felügyelő látta el a szakhatósági teendőket. Ezenkívül ők koordináltak a helyi tanácsokkal, intézményekkel és egyházakkal való kapcsolatban. Tudom, hogy segítségükre voltak a műemléki albizottságok, a helyi szakemberekből és szimpatizánsokból szerveződött társadalmi egyesületek. Tudom, hogy ez a felállás nagyjából az OMF megszűnéséig működött.

Ennél sokkal jobban ismertem a Tudományos Osztály belső fejlődését, mivel az ő kutatási munkájuk szervezésen kapcsolódott az épülettervezéshez. Egyre szaporodtak a jelentősebb műemlék-helyreállítási munkák, és ennek megfelelően bővült a Tudományos Osztályon a kutatásokat végző szakemberek száma. Először a kezdetől itt dolgozó Kozák Károly társaiként kerültek ide új, döntően fiatal régészek. Közülük név szerint azokat említeném, akikkel több évtizeden át legtöbbet dolgoztam: Valter Ilonát, G. Sándor Máriát és M. Kozák Évát.

1963-ban került Dávid Ferenc művészettörténész az OMF-be, a Sopronban induló épületkutatások élére. Ezzel elsősorban az ő példája nyomán, az ő közreműködésével alakult ki az ásatások mellett a szisztematikus, nemzetközileg is elismert falkutatás. Az elméleti kutatáson és a régészeti módszerek átvételén alapuló munkát, amely az épületek számos rejtett értékét tárta föl, a mellette felnövő művészettörténészek az egész ország területén sikerrel végezték.

Az OMF-ben folyó helyreállításoknál – egyedül csak itt alkalmazva – kiváló eredményeket hozott, hogy egy-egy munka indulásakor már kialakult a kutató-tervező páros, és végül a munka befejezéséig, az utódokumentálásig és publikálásig teljes volt a munkakapcsolat. Az építésszek előzetes felméréseket készítettek a kutatások megkezdéséhez, és a feltárások idején is rendszeresen lejárta a helyszínre. Később, miután a tervezők megkapták a kutatási dokumentációkat, a tudományos partnerek is részt vettek a kivitelezési tervek alakításában, együtt vitték azokat szakmai konzultációkra, illetve tervtanácsra.

A Tudományos Osztály végül 1970–1972-ben saját Falkép- és Farestaurátor Csoporttal gazdagodott Hokkyné Sallay Marianne művészettörténész felügyelete alatt. Ebben az időszakban, 1970-ben a szűkös Dísz téri épületből átköltöztünk a Táncsics Mihály utca 1. alatti székházba. A Tervtár is átkerült a Tudományos Osztályhoz, egységbe rendezve a fotótári, könyvtári és tervtári igen jelentős értékű gyűjteményeket.

A Tervezési Osztályon még 1965-ben három építész műterem alakult Sedlmayr János, Erdei Ferenc és Kopány Tibor építésszek vezetésével. Ezt egészítették ki a szakági tervezők. Közülük Vándor András szerkesztő-tervező és Őrsi Károly kertépítész említem a sok kedves és szolgálatkész társuk mellett, mivel ők a hatvanas évek elejétől nyugdíjazásukig tagjai voltak osztályunknak. Az építész műtermekben általában két önálló tervező, két szerkesztő technikus vagy rajzoló dolgozott a műteremvezetőkön kívül.

Én a Sedlmayr-féle műterem tagja voltam 1982-ig, ezután műteremvezető, végül osztályvezető lettem. Sedlmayr Jánosnak nagy hálával tartozom. Tőle tanultam a műemléki tervezői szemléletet, a hivatás szeretetét és a kötelességtudást. A műteremben dolgozó alkotókörösség hamar elhíresült kiváló teljesítményéről és a sok munka közötti nagyszerű hangulatáról. Nem ez a fórum a helye, de jó lenne, ha alkalom adódna az egész hivatalt meghatározó számos vidám kaland és főleg a vidéki kiszállásokkal kapcsolatos anekdoták összegyűjtésére és megírására, bizonyítva, hogy jól dolgozni csak jó közérzettel lehet.

Nem szeretnék kitérni azokra az elvi és módszertani kérdésekre, amelyek a műemléktervezési munka alapját képezték ezekben az évtizedekben, hiszen ezt nálam sokkal avatottabb kollégák, sokkal magasabb szinten, sok alkalommal elvégezték. Az azonban tény, hogy munkánk alapját az 1964-ben lefektetett Velencei Kartában a műemlékek és műemléki együttesek konzerválására és restaurálására vonatkozó elvek képezték. Köztudottan a karta előkészítésében Horler Miklós osztályvezetőnk is részt vett személyesen. Ma már lehet vitatni a szabályok idejét vesztettségét, de van benne egy határozott útmutatás történeti értékeink megmentésére, és ez jó támasz ma is.³

Egy pár fontos szempontot mégis kiemelnék az általunk megtapasztalt gyakorlatból. A mi műemlékeink általában sajátos jellegűek. Viharos történelmünk következtében csak igen kevés maradt ránk eredeti állapo-

3 ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság: *Karták könyve*. Szerk. ROMÁN András. Budapest, Építészeti és Tájékoztatói Központ Kft., 2002. 16.

3. Kivitelezési értekezlet Siklóson az 1980-as évek végén

tában. Sokszor pusztultak el, sokszor építették át őket. Ezenkívül nem műtárgyak, használati funkciójuk van, amelynek ki kell elégítenie a mai társadalom igényeit. A helyreállítás célja tehát nem egyszerűen a műemlék hibáinak a kijavítása, de nem is „korhű visszaállítás”. A feladat ennél jóval összetettebb.⁴ Ahhoz, hogy dönteni lehessen a bemutatandó periódusokról és mégis a teljes egész harmóniájáról, alaposan ismerni kell az épület minden apró részletét. Ezért volt fontos szerintünk, hogy az építész maga végezze a felméréseket, és kezdettől résztvevője legyen a kutatásoknak. Majdnem minden esetben szükséges az egyes építési korok elméleti rekonstrukciójának megrajzolása. Mi azonban óvakodtunk ennek alapján hipotézisek felállításától. Alapelv volt a hitelesség tiszteletben tartása. A hitelesség legfőbb bizonyítéka az anyag eredetiségének fontossága. Ezért törekedtünk a legkisebb részletnél is, minden rendelkezésünkre álló technikai eszköz segítségével, a konzerválásra mindenhol, ahol ezt a szerkezeti, épületstatikai hibák megengedték. Nekem elfogadhatatlan még ma is a műkőből kiöntött barokk párkány vagy az építőblokkra felhordott történeti architektúra.

A többszörösen átépített műemlékek vizsgálatánál az is megállapítható volt, hogy minden egyes történeti korszakban a saját formanyelvükön és igényeik szerint alakították át az épületeket. Ezért véltük helyesnek, hogy amit mi teszünk hozzá, az szerény, de igényes és a mi építészeti stílusunk legyen. Hamisnak éreztük – a hitelesen rekonstruálható részleteken kívül – egy-egy elpusztult építési kor visszaállítását, hiszen az épület funkciója úgymint csak akkor jó, ha kielégíti a mai követelményeket.

Az 1970-es évek végére bővült a Kivitelezési Osztály is. Az ország területén hét építésvezetőség működött több csoportvezetőséggel. Ezek később kirendeltséggé alakultak át. Mi, a tervezők, rendszeresen jártunk a folyó építési munkákat művezetni, átlag háromhetenként. Ez rendkívül fontos volt. A helyreállítás alatt sokszor kerültek elő olyan részletek, amelyeket meg kellett tartani, de előfordult az is, hogy bizonyos ismeretlen, kivitelezés közben előkerült dolgok az egész terv átdolgozását vonták maguk után. A kivitelező szakmunkások a közös gondolkodásban válhattak maguk is társakká, sok esetben specialistává.

4 *A műemlékvédelem Magyarországon.* Szerk. Császár László. Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 1983. 28–29.

Véleményem szerint az 1970-es évek és a nyolcvanas évek első fele jelentette az OMF fénykorát (3. kép). Bár az építőanyagok minősége és a felhasználható választék igen gyenge volt, és anyagiakban sem bővelkedett a műemlékügy, mégis hihetetlen sok emlék feltárása, kutatása történt meg, és számos tudományos eredmény született ebben az időszakban. A körülményekhez képest igen magas volt a helyreállított műemlékek száma. Abból kiindulva, hogy én személy szerint nyugdíjazásomig mintegy harmincöt megvalósult munkának lehettem tervezője, ezt szorozva az építések számával, az eredmény akár több száz is lehet.

Nagy volt az OMF elismertsége az országban és külföldön is. Régészeink és művészettörténészeink közül sokan nyertek el magasabb tudományos fokozatot. Építészeink mintegy nyolcvan százalékban részesültek Ybl-díjban, az építészszakma akkori legrangosabb kitüntetésében. Vezetőink közül pedig sokan kaptak nemzetközi díjakat és elismeréseket.

Munkánkat egy stabil műemlékvédelmi rendszerben, nyugodt környezetben végezhattük. Bár volt az OMF-ben pártszervezet, időnként személyes konfliktusok is adódtak, de valójában a politika nem szólt bele a szakmai munkába.

Ezért téves az a felfogás, hogy az Országos Műemléki Felügyelőség valamiféle „szocialista kitalálmány” volt. Akkoriban az állam, az egyes műemlékek tulajdonosai, az egyházak és a helyi hatóságok sem gátolták, inkább elismerték és segítették munkánkat, tehát nem volt semmiféle fentről jövő diktátum.

Nehéz megfogalmazni, mi vezetett végül is az OMF felbomlásához. Lehet, hogy túl bürokratikussá és belterjessé vált. Talán az újra és újra vállalt feladatok megnevekedése folytán sokrétűsége következtében kezelhetetlenné vált. Lehet, hogy a politikai rendszerváltozás alakította át a teljes műemléki szemléletet, és az új generációk érezték elavultnak és korszerűtlennek az intézményt.

Véleményem szerint, és ebben talán nem állok egyedül, nem jó, hogy a dolgok így alakultak. Meggyőződésem, hogy elveket, módszereket, folyamatokat korszerűsíteni mindig lehet, de az egységes, tudományos alapú intézmény, megfelelő szakemberek vezetésével, amely az egyes műemléki kérdésekben a legjobb választ tudta adni, valójában pótolhatatlan.

Nagy Veronika

A műemlékvédelem egykori székháza a budai Várnegyedben

(Táncsics Mihály utca 1.)

Bardoly István 1975-ben lépte át először az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) székházának küszöbét, azóta részese az intézmény történetének és tanúja többszörös átalakulásának. Emlékszik minden pillanatra, amelyet átélt, és azokra is, amelyekről csupán olvasott, ő a magyar műemlékvédelem emlékezte.

A második világháború után a magyar műemlékvédelem országos intézményének, az Országos Műemléki Felügyelőségnek a központja az 1971-ben frissen újjáépített budai palotában, a Táncsics Mihály utca 1.-ben kapott helyet. A helyreállított barokk épület az akkori műemlékvédelmi elvek jellegzetes képviselőjeként mutatkozott be az 1972-ben Budapesten megrendezett ICOMOS-kongresszuson.¹ Az ICOMOS (Műemlékek és Műemlékhelyszínek Nemzetközi Tanácsa) 3. nemzetközi kongresszusának hazai megszervezését Magyarország kezdeményezte, mert ebben az évben ünnepelték a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságának, az intézményes magyar műemlékvédelem megalakulásának 100. évfordulóját. A találkozót témája a legnehezebb kérdések egyike volt: „Modern építészet történeti együttesekben és műemlékekben” – régi és új, múlt, jelen és jövő együttélésének lehetősége. Az e témakörbe tartozó kérdések megvitatásához, a megvalósult gyakorlat bemutatásához a környezetet a budai Várnegyed, a műemlékek és a modern építészet együttese jelentette. Vitathatatlan politikai szándékkal: hiszen a háború után az új társadalmi helyzetben működő műemlékvédelem propagandája volt a találkozó.² A kongresszust az MTA Országház utcai, frissen helyre-

állított dísztermében rendezték meg. A reprezentatív eseményekre pedig a Táncsics utcai székházban került sor. A Táncsics utcai épület 1967-től 2012-ig, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal megszűnéséig volt a magyar műemlékvédelem országos intézményének központja. Az épület azóta még a műemlékvédelem utódintézményének használatában van, de székház funkciója már régóta megszűnt.

A második világháborúban súlyosan sérült, majd hosszú időn át használaton kívül álló egykori brit nagykövetségi épületet 1967-ben vásárolta meg a magyar állam.³ Felújítása 1971-ben fejeződött be, teljes belsőépítészeti kialakítása 1978-ra készült el. Az új jogkörökkel felruházott, országos hatáskörű intézmény megnövekedett számú feladatainak ellátására alkalmas helyet kellett találni. Az OMF döntött a műemléki védelemről, feltárásokat végzett, helyreállításokat tervezett és kivitelezett, restaurálási, hatósági feladatokat látott el, gyűjteményeket tartott fenn (Könyvtár, Tervtár, Adattár, Fotótár, Negatívár, Építészeti Múzeum, Fotólabor). A kutatóknak szobák, a tervezőknek műterem kellett, a gyűjteményeknek megfelelő raktározási lehetőség, a kutatószolgálathoz hely, tárgyalótermek, a leletek számára pedig raktár és múzeumi kiállítótér (1. kép).

A később felépülő Hilton Szálló még üres telke mellett, a keskeny utcácska túloldalán látható a frissen felújított székház négyzetes udvart körbefogó, emeletes épülete. Erdei Ferenc és Havassy Pál építészek tervei nyomán az eredmény a 18. századi állapot visszaállítása volt, a barokktól egyértelműen elkülönülő, modern

1 Velence (ICOMOS-megalakítás elhatározása / Velencei Charta elfogadása, 1964), Krakó, Varsó (ICOMOS megalakulása, I. kongresszus, 1965), Oxford (II. kongresszus, 1968) után.

2 ROMÁN András: Az ICOMOS III. közgyűlése és kollokviuma. *Magyar Műemlékvédelem*, 7. 1974. 385.

3 Budapest II., Fillér u. 42. szám alatti ingatlan eladása és az I. Táncsics Mihály u. 1. szám alatti ingatlan megvásárlása. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX A 83-b 3366-3400/19643398/1964.

1. A frissen újjáépült OMF-székház a Duna felől, a Hilton Szálló megépülése előtt
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, ltsz. 99673N

kiegészítésekkel.⁴ Ettől a következetesen alkalmazott gondolattól a tervezők a dunai homlokzat esetében eltértek, a 20. századi, neobarokk terasz erősen leegyszerűsített formában való megtartásával. A tetőn nyíló ablakok is az átépítés újdonságai, mert a 20. század eleji átalakításhoz hasonlóan aszimmetrikusan, két szinten beépült a padlástér. A Táncsics utcai főhomlokzat középső részét kőkeretes, szobordíszes kapu és fölötté három díszesebb ablak emeli ki. A homlokzatarcarchitektúra a barokk elemek megőrzésével, kiegészítésével látható.⁵

Erdei Ferenc műemlékes építész volt, az OMF-nél kezdte pályafutását és haláláig ez volt a munkahelye.⁶ Első, jelentősebb munkája a veszprémi Szent György-kápolna védőépületének tervezése volt. A Táncsics utca 1. felújításának idején már túl volt a váraszóji, a felső-örsi templom és prépostsági ház helyreállításán. Részt vett több vár műemlékes tervezésében is (Szerencs, Kiszána, Várgesztes, Szigetvár). Munkáinak jellegzetessége volt, hogy – Itáliában szerzett tapasztalatai

2. A barokk palota udvarának lefedésével kialakított „lebegő földemes” aula Domanovszky Endre műemlékeket felidéző mozaikképével. Az épület helyreállításának tervezői Erdei Ferenc, Havassy Pál építészek és Lőrinczi Edit belsőépítész, 1969–1971
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár, ltsz. 99694N

alapján – az 1960–1970-es évekre jellemző konstruktivista felfogásban (a történeti faltól elkülönülő téglakiegészítésekkel) jelezte a hozzáépítéseket. Kiemelkedő munkája, a székesfehérvári Oskola utcai gótikus ház helyreállítása már az OMF-székház tapasztalatai után, 1974–1977 között készült. A jelentős középkori részleteket megőrző, a 18. század második felében átépített lakóház barokk részei vakolt homlokzattal, míg középkori kőfalai vakolat nélkül jelentek meg. A kutatás eredményeit téglakiegészítéssel jelezték. Erdei műemlék-helyreállítási során kiemelt szerep jutott a kutatásnak, az épületkutatásnak. A tervezés szakszerű megalapozása alapvető igénnyé vált. Az eredmények bekerültek a helyreállítási tervekbe. Az épületek időbeli változásának bemutatásával többnyire új műalkotás született. Merész műemlékvédelmi megoldás Székesfehérváron az Istenszemes-ház is. Presztízmunkája az OMF-székház helyreállítása lett. A barokk palotában nem kerültek elő látványos középkori részletek, a belső tereket a 19. századi és leginkább az 1922-es neobarokk átalakítás határozta meg. A korszakra általánosan jellemző módon egyértelműen az „eredeti” barokk állapot bemutatása, rekonstruálása volt a cél. Az új funkció, az akkor országos illetékességű műemlékvédelem székháza, és az ezzel járó intézményi reprezentáció meghatározta

4 HAVASSY PÁL–ERDEI FERENC: *Műleírás Budapest I. Táncsics u. 1. épület helyreállításához*. Budapest, 1968. Budapest Főváros Levéltára (BFL), Országos Műemléki Felügyelőség épületének helyreállítása (1969–71) HU BFL – XV.17.d.329–6540, 1–36.f.

5 DERCSÉNYI BALÁZS: *Barokk palota a várban*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1976.

6 SEDLMAYR JÁNOS: Erdei Ferenc építész munkássága. Kiállítás az OMVH aulájában. *Műemlékvédelmi Szemle*, 3. 1994. 2. sz. 113–126.

3. Az épület az egykori Verbőczy (a mai Táncsics) utca felől a második világháború után
Fortepan, no. 105792

az építészeti, belsőépítészeti koncepciót (2. kép). A helyreállításhoz egységes, az új funkciónak megfelelő belsőépítészeti terv készült.⁷ Lőrinczi Edit belsőépítészt itt megalkotott terei ismerősek lehetnek több, ebben az időben felújított közintézményből (Országos Széchényi Könyvtár [1983], Római Magyar Akadémia [1977], a budapesti Hilton Szálló [1984–2004], az MTA könyvtára [1988], vagy az O. Ecker Judittal közösen tervezett BME Központi Könyvtár [2001] belsőépítésze).⁸

A második világháború idején az angolok átengedték ingatlanjaikat a független Svájc intézményeinek. Ekkor a Táncsics utcai épület Carl Lutz svájci alkonzul rezidenciája lett. Több tízezer zsidó köszönhetette menekülését a diplomata rendkívüli munkájának. Carl Lutz szenvedélyes fotós is volt. Főként Budapesten készített fényképei személyes hangú dokumentumai a korszak történelmének: a sorozat a Szabadság téri Trianon-emlékművel kezdődik és az itt felállított szovjet emlékművel zárul. Számunkra még jelentősebbé váltak ezek a képek, mert az ostrom előtt és után is fényképezte a

Táncsics utcai épületet, így képei az építéstörténet kutatásának is forrásai. Az ostrom alatt a legjelentősebb kár a Táncsics utcai szárnyat érte. Az épület délnyugati fele nagy szakaszon teljesen elpusztult, ugyanakkor egészen szerencsés módon megmenekült a szobordíszes, kőkeretes kapu. A pusztulás mértékéről fénykép és felmérési rajz is tanúskodik (3. kép).⁹

Nagyon jelentős, műemlékileg, történetileg izgalmas helyen áll az épület a Mátyás-templom, a domonkos, majd jezsuita kolostor és a Régi királyi ház tágabb környezetében. A Táncsics utca a Bécsi kaputól a Mátyás-templomig vezet. Ugyanezen a vonalon haladt a középkor óta. Az utca jellegzetes rajzolatát a vár védművei és a belső városfal határozták meg, a telkek ehhez igazodtak. Déli telekszomszédja a középkori eredetű Szent Miklós domonkos kolostor volt, amelynek tornya és a templom északi fala ma is áll. Itt épült fel a terület feltárása után a Hilton Szálló épülete.

1966-ban megkezdődött a romos épület felmérése és régészeti kutatása, amelyet H. Gyürky Katalin

7 LŐRINCZI Edit–TELEKI Katalin: *Budapest I., Táncsics Mihály u. 1. OMF belsőépítészeti utódokumentáció*, I–II. Budapest, 1968. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 23642; RÉTI Mária: *Budapest I., Táncsics Mihály u. 1. KÖH belsőépítészeti leírás*. Budapest, 2002. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 38907. Utóbbi az OMF kori beépített bútorok jelölésével.

8 Lőrinczi Edit belsőépítész. Szerk. O. ECKER Judit–OLTVAI Andrea. Budapest, Magyar Építész Kamara, 2015.

9 *Budapest I., Táncsics Mihály u. 1. OMF-székház fotódokumentációja*. Budapest, 1968. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 16015.

4. A Táncsics Mihály utcai kapu
(Gaylyhoffer-Kovács Gábor felvétele, 2019)

vezetett. Az ásatás eredményeként kiderült, hogy a telken több, különböző korú középkori ház is állt.¹⁰ A középkori beépítés a telek hátsó részén, az újkori beépítéssel ellentétes részen volt, a beépítés vonala alapján a telek a Hauy-féle helyszínrajzon (1687) azonosítható. Három eltérő korú ház volt itt kúttal. Az egyik épület a 13. század első felében már állt. A délkeleti pince zárófalában azonosították a 13. századi városfal egy részét.¹¹

Középkori tulajdonlástörténetének rekonstruálásához kevés forrásra támaszkodhatunk. Az újabb kutatások szerint a korábbi helyrajztörténeti adatok nagy része nem erre a telekre vonatkozott, hanem a Fortuna utcaira.¹² Kevés forrás áll rendelkezésre, kevés telektulajdonost ismerünk. Inkább csak a királyi udvar szomszédságában lévő telkekről maradt adat. 1354-ben Lajos király erősítette meg a Szécsényi Tamás országbíró örökösei közötti egyezséget, amely szerint Tamás özvegye, Anna egy házat kapott a domonkos kolostor szomszédságában. Azonban az oklevélből nem derül ki, hogy a domonkos kolostor melyik oldalán állt ez az épület.¹³ Esetleg mégis erre a telekre gyanakodhatunk, mert a kolostor déli oldalán lévőről tudjuk, hogy Mária királynő 1383-ban Szécsi Miklós nádornak adományozta. A telken kő- és faépületek álltak.¹⁴ A telekkönyvi összeírások adatai szerint 1696-ban és még 1754-ben is két részből állt a telek, amelyet csak 1771-ben egyesítettek.¹⁵ A környékbeli házakat jobbra iparosok birtokolták. Az utca neve az 1730-as években Joseph Gasse volt, a közelében lévő Szent József-bástya után. 1774-ben Sztatini Ferenc pozsonyi tanácsnok volt az ekkor már egyesített telken álló épület tulajdonosa. 1782-ben a telekösszeírásban emeletes háza szerepel, két konyhával, nyolc kisebb és egy nagyobb szobával, azon kívül nyolc lónak való istállóval.¹⁶ 1784-ben jelentős összegre, 20 883 aranyra becsülték az épület bővítésének költségét.¹⁷ 1789-ben Sztatini Ferenc budai polgármester volt. Az erődítés állapotának felmérésére készített, bizonytalan keltezésű rajzon U alakban beépült telek látható. Az U alak udvarba nyúló szárnyai eltérő méretűek.¹⁸ Az 1805-ben készült lakásösszeírásban még mindig Sztatini Ferenc az egyemeletes ház tulajdonosa. Ekkor két tábornok lakta a házat. Az összeírás megjegyzésében szerepel, hogy a tervezett országgyűlés idején tíz személy elszálláso-

10. Lelőhely-azonosító: 52322., Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Adattár: VII.80/1969., ltsz.: 8842., KÖH 600/2663/2005. H. Gvürk Katalin: A domonkosok középkori kolostorának feltárása Budán. *Budapest Régiségei*, 24. 1976. 377–378; H. Gvürk Katalin: Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján. *Archaeologiai Értesítő*, 99. 1972. 33.

11. H. Gvürk Katalin: *Táncsics Mihály u. 1.* Budapesti Történeti Múzeum, Régészeti Adattár, ltsz. 266–77. Megjelent: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1966–1970. években. *Budapest Régiségei*, 23. 1973. 278.

12. VÉGH András: *Buda város középkori helyrajza*, I. (Monumenta Historica Budapestiensia, 15.) Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1983. 73.

13. 1354. IX. 19. VÉGH 1983 (ld. 12. j.). 268. 3.9.4.

14. Uo. 267. 3.9.3.

15. „No 225 (1696) – 229 (1754) – 163 (1771) – 192 (1786): Ain Haus in der

Juden gassen hat im gesicht 9 cl. 1 ½ sch., im Ruckhen 8 cl. an der rechten seithen 17 cl. 5 sch., und an der linckhen 17 cl. 2 sch. hat noch etwas von alten gemeüren. No 226 (1696) – 230 (1754) – 163 (1771) – 192 (1786): Ain Haus in der Juden gassen hat im gesicht 9 cl. 3 ½ sch., und im Ruckhen 8 cl. 1 ½ sch., an der rechten seithen 17 cl. 2 sch., und an der linckhen 17 cl. hat wenig von alten gemeür.” NAGY Lajos: A budai Vár topográfiaja a XVII. század végén. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 18. 1971. 111.

16. „[...] in tractu: Super., cubica: 8, culinas: 2, cameras: 1, pro lignis: 20, pro curibus: 2, stabula pro equis: 8, peritu a flor.: –, censitur a flor.: –, possunt aedificari: 10 Cubi cum accessoriis [...]” BORSOS László: Régi budai házösszeírások. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 19. 1972. 72. (l/4. melléklet).

17. Uo. II/3. Fr. v. Sztatini.

18. A budai vár és a környező város térképe. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, G I h 68/2 (1787?).

5. Szepessy Sándor felmérési rajza 1922-ben a homlokzatról. Az építész az angol nagykövetség megbízásából tervezte meg az épület átalakítását. A felmérési rajz alapján azonosítható a mára elpusztult címerkép Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, ltsz. R 10454

lására alkalmas.¹⁹ Az 1810-ben készített várostérképen az U alakú beépítés nyitott része a telek északi oldala.²⁰ Az 1824-ben készített rajz a temetőbe vezető útról Todten Gassénak nevezett utcában már négyzetes udvart körbefogó épületet mutat.²¹

A barokk palota legjellegzetesebb részlete, a díszes kőkeretes kapu, szerencsés módon átvészelte az évszázadokat (4. kép). Két oldalán az oszlopok felső részét hermák díszítik. Meztelen felsőtestű férfialakok fejük fölé emelt kézzel tartják a fölöttük csigába csavarodó, ívesen felfelé törő, majd az osztópárkány előtt hirtelen véget érő párkányokat. A volutás párkányszakaszok mindkét

oldalán fél oldalra dőlve egy-egy puttó helyezkedik el. A kaput 2000-ben restaurálták.²² Felületén sokféle javítás és kiegészítés nyomai láthatók. A többi részlethez képest a puttók szenvedték el a legtöbb károsodást. A jobb oldali az időjárás viszontagságai és elsősorban az ostrom pusztítása miatt szinte teljesen megsemmisült. A bal oldali jobb állapotban maradt meg, de ez is jelentős kiegészítésre szorult. Az elegánsan, jó arányokkal megoldott hermaszobrok tapasztalt szobrászról árulkodnak. A szobrok a középső akantuszlevelekkel díszített címerrel együtt a 18. század második felében készülhettek. Ma már nem látható a címerkép, még a

19 A földszinten öt utcai, öt udvari, az emeleten öt utcai, kilenc udvari szoba található. A földszinten három, az emeleten két konyha, a földszinten egy, az emeleten két kamra, két istálló, istállónként négy lónak, két kocsisín, három-három kocsinak. Uo. 78. (III/5. melléklet).

20 Buda és Pest várostérképe 1810-ben. (Lipszky János) Hadtörténeti Intézet és Múzeum G I h 72.

21 Situations-Plan der Festung Ofen und der Wasserstadt à la vue an-genommen. Blatt VIII. (1824) BFL Budapest térképeinek katalógusa 288.

22 Szűcs László: Budapest I. Táncsics Mihály u. 1. Az Országos Műemlék-védelmi Hivatal központi épületének kapuzatán végzett kőszobrász-restaurátori feladatok technológiai leírása. Budapest, 2000. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 47670.

6. a–b Az 1922-es átépítés után. A háború kitörésekor az egykori brit nagykövetség épülete a svájci alkonzul Carl Lutz rezidenciája volt Fortepan, no. 105765, 105755

nyomai is eltűntek, de egy 1922-ben készült homlokzatrész alapján a 19. század végétől rendelkezésre álló archív fotókon a Pejacsevich család címere azonosítható.²³ A kapu kőkeretének restaurálása során, a címer tisztításakor kiderült, hogy a korábban a címerpajzson lévő plasztika az eredeti levésett címer helyére ragasztott kiegészítés volt. Azaz a Pejacsevich-címer a barokk plasztikához teljesen hozzáigazított, másodlagos elem. Erre az átalakításra már a 19. században kerülhetett sor. Az eredeti címer feltehetően Szlatinai Ferenc címere lehetett, akit 1784-ben Franz von Szlatiniként említenek.

Bécs legjelentősebb barokk épületeiben láthatunk atlaszokkal díszített kapukat, lépcsőházakat. Inspiráló lehetett a magyar vonatkozással bíró Johann Bernhard Fischer von Erlach tervei nyomán 1712-ben épült Trautson-palota Bécsben, amelyet Mária Terézia 1760-ban a magyar testőrségnek adományozott.²⁴ A Savoyai Jenő herceg megbízásából, Johann Lucas von Hildebrandt által 1721-ben tervezett Felső Belvedere épületét is hasonló atlaszok díszítik, ezeket Lorenzo Mattielli szobrász készítette. Bécs másik jelentős 18. századi szobrászművésze, Giovanni Giuliani készítette többek közt a szintén Savoyai Jenő számára, Fischer von Erlach és Hildebrandt által tervezett bécsi palota díszlépcsőházának szobrai is. A bécsi magyar kancellária épületének közelében az épített Lichtenstein család címere kapott helyet a hercegek városi palotájának portálja fölött. A budai

hermadíszes kapu szobrainak művészi minősége nem vetekedhet a bécsi rokon emlékek színvonalával, de messze megelőzi a győri Zichy-Meskő-palota, vagy a század derekán készült sümegi püspöki palota kapujának szobrászi minőségét.

A század kilencvenes éveiben már Piret de Bihain belga (vallón) bárói családé a palota. A család apró címere ott látható a kapun. 1920-ban az épület a Hatvany-Deutsch család tulajdonába került. 1922-ben a brit nagykövetség vásárolta meg. A követség megbízásából Szepessy Sándor építész felmérési rajzokat és fényképeket készített az épületről, így a neobarokk átalakítás előtti állapotról pontosabb képünk lehet (5. kép). Az épületet ekkor a brit nagykövetség igényeinek megfelelően jelentős mérték-

23 Szepessy Sándor rajza a barokk kapuról. Budapest, 1922. MÉM MDK, Tervtár, Itsz. R 10449; Felvétel a barokk kapuról. MÉM MDK, Fotótár, Itsz. 85435N.

24 1923-tól a Testőrpalotában működött a Collegium Hungaricum. 1963-ban a magyar állam az épületet eladta, és az intézményt a Hollandstrassén lévő panelházba költöztették, melyet 1998-ban Rajk László tervei alapján újjítottak fel.

7. Az épület az ostrom után: Carl Lutz a kertben
Fortepan, no. 105789

ben átépítették (6. *a–b kép*). Ekkor épült ki a második emelet, amely az Ibolya utcai homlokzaton neobarokk, középrizalitként ható vázadíszes attikával bír. Ekkor épült a dunai homlokzat teraszos pavilonja is, melynek a mainál gazdagabb homlokzattagolásáról az ostrom utáni „romképeken” felfedezhető részletek tanúskodnak. Karakteressé tette az épületet a földszinten végig megjelenő mives ablakrácsok sora. Az ostrom során jelentős kárt szenvedett épületet a brit nagykövetség újjá kívánta építeni. Erre azonban nem került sor: az épület 1965-ben állami tulajdonba került, védetté nyilvánították, majd az új funkció megtalálása után megkezdődött a helyreállítás.

A háború súlyos károkat okozott az épületben, az sokáig tető és nyílászárók nélkül állt. A Táncsics utcai homlokzaton a kaputól jobbra lévő homlokzat csaknem teljesen elpusztult, ugyanakkor az Ibolya utcai homlokzat neobarokk átalakítása nagyrészt megmaradt. Az 1960-as évek elején az akkor már tizenöt éve romosan álló épületet a brit nagykövetség teljesen újjá akarta építeni. A tervezett átépítést az akkori műemlékvédelmi hivatal nem engedélyezte. Az angol nagykövetség így elállt szándékától (7. *kép*).

A háború pusztításaira adott válaszok Európa-szerte nagyon eltérők voltak: teljes rekonstrukció vagy modernizmus a két szélsőség. Lengyelországban vetődött fel legtragikusabb módon a régi városok, műemlékek újjászületésének kérdése. Társadalmi igényné vált az újjáépítés, akár egész városképek esetében. A németek is csatlakoztak ehhez. A minden vonatkozásában modern megoldások mellett Olaszország és Magyarország tört lándzsát. A műemlékvédelem újjáépített székháza új műemlékvédelmi programot jelenített meg. Kortárs építészeti elemek megjelenésének célja a műemlékekben a hamisság ellenében a hitelesség érzékeltetésének vágya volt, mert – az akkori elvek szerint – az arányok, a tömeg és a méretek figyelembevétele mellett az eltérő anyaghasználat és technológia nem konkurál a történeti részek esztétikai értékeivel. Az OMF-székház esetében a 18. századi, barokk állapotot visszaidéző rekonstrukció készült. Az Ibolya utcai homlokzaton így nem a neobarokk attikadíszes homlokzat, hanem archív

fotó alapján a 20. század eleji átalakítás előtti barokk állapot rekonstrukciója készült el. A neobarokk „télikeret” megtartották, de a homlokzatát díszítő elemektől megfosztották, árkádíves nyílásait beüvegezték. Ugyanakkor a jellegzetes tömeg megmaradt, megőrizték a közlekedőrendszer logikáját. A konzolsorral alátámasztott, feltehetően a barokk építési periódusban nyitott, a századfordulón beüvegezett faszerkezetes függőfolyosót nem rekonstruálták. Helyette alumíniummal burkolt vas- és üvegszerkezetes függönyfal épült, az így megnövelt tér az első emeleten körüljárható volt, egészen a 2000-es évek elejéig, az új tárgyaló megépüléséig. A barokk hagyománynak megfelelően következetes a terek, a szintek hierarchiája, amelyet a belsőépítészet, a berendezés minden részlete tükröz: a közös használatú, reprezentatív tereket márvánnyal burkolták, az irodákba egységes tervezésű irodabútorok kerültek. Mindennek megkoronázásaként az új funkcióhoz illeszkedő műalkotások készültek: a lefedett udvar északi falára Domanovszky Endre mozaikműve került, a főlépcső pihenőjének falán Thury Mária gobelinképe kapott helyet, a kertben Zákány Eszter és Orosz János alkotása látható.

A modern építészet beilleszkedése a történelmi környezetbe a műemlékvédelem örök dilemmája. A háború utáni időszakra általánosan jellemző módon az akkor közelmúltbeli neobarokk átalakítások eltávolításával a palota „eredeti”, barokk kori állapotát tárták fel és rekonstruálták a helyreállítás során. A lefedett alsó udvar és a fölötte kialakult, függönyfalakkal körbefogott, nyitott felső udvar a tetőtér ablakaival vitathatatlanul provokatív megoldást jelentett. Megértéséhez, elfogadásához csak a megismerésen keresztül vezet út. Az épületnek 2015-ben elkészültek a helyreállítási tervei. A tervezéshez építéstörténeti kutatás, értékleltár készült.²⁵ Az OMF-korszak műemlék-helyreállításainak sok vitatott eredménye között biztosan követésre méltó a kutatás felkarolása. Ennek köszönhető, hogy a történeti épületek megismerésének „műemlékes” módjai általánosan elismert és használt módszerré váltak. Ezek nélkül lehetetlen volna a megismerésen, az épület megértésén alapuló műemlék-helyreállítás.

25 Az építészeti tervek készítője Hild-Csorba Bernadett. 2002-ben építéstörténeti dokumentációja, majd 2015-ben az értékleltára is elkészült.

Előbbihez lásd Nagy Veronika: *Budapest, Táncsics Mihály u. 1. Tudományos dokumentáció*. Budapest, 2002. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 389o8.

„Nagyon fenn és nagyon lenn járt mindig”

Mednyánszky László festőművész naplójának
második szlovák kiadása

Mindössze két évvel azután, hogy megjelent Jonathan Harris könyve, melyben számbavette a „New Art History” ernyőfogalom alá terelt, a művészettörténet-írás metodológiáját megújító változásokat, melyek közül külön fejezetbe kiemelve tárgyalta a szexuális identitás vizuális reprezentációit, összekötve ezeket a „critical theory” különböző megjelenési formáival – tehát gyakorlatilag egy időben azzal, hogy a művészettörténet-írás új historiográfiai korszaka Európában is (Rosalind Krauss és az October-kör amerikai előzményeire is támaszkodva) kanonizálódott, Magyarországon megrendezésre került egy hasonló szellemű tárlat: a Magyar Nemzeti Galéria Mednyánszky-vándorkiállítása, mely aztán Pozsonyban és Bécsben is bemutatkozott. Addigra már napvilágot láttak magyar fordításban azok az elméleti alapvetések is, melyek a rendszerváltást követő évtizedben, a nyitás éveiben segítették gyors felzárkózásunkat: így is mintegy másfél-két évtizedes lemaradást kellett behozni (a New Art History három évtizedét hagyományosan 1968-tól számolják), ugyanígy a művészettelmélettel mindig szoros összefüggéseket mutató diszciplína, a kortárs filozófia, jelesül a posztstrukturáliszmus terén – a Derrida-recepció nagy hulláma nálunk a kilencvenes évek közepére esett, amikor egymás után jelennek meg a magyar fordítások. Bardoly István minden bizonnyal nem számolt azzal, hogy tudománytörténetet ír, amikor jelen sorok írójának felkérésére, sőt könyörgésére gyakorlatilag beköltözött a Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztályára, és az ott dolgozók (Hessky Orsolya, Zsákovics Ferenc etc.) másolatkészítésekben is jelentkező lelkes támogatásától, figyelmétől övezve (predigitális korban vagyunk) mintegy fél év alatt kiolvasta báró Mednyánszky László többszáz vázlatfüzetének ceruzás macskakaparással, nehezítésképp titkosírással, azaz görög betűkkel írt naplószerű lapjait. A titkosírássra homoszexualitása miatt lehetett szüksége a művésznek: saját biztonsága mellett pártfogoltjai kilétét is próbálta így óvni, s nyilván nagy múltú felvidéki arisztokrata családja úgymond becsületét is – Bardoly klasszikus műveltsége, filológusi furorja,

határtalan szorgalma nélkül ezek a feljegyzések még sokáig a grafikai osztály mappáiban pihentek volna, és továbbra is csak a Brestyánszky Ilona által a hatvanas években készített, a szexuális identitás kérdéseire és a politikai állásfoglalásra vonatkozóan megszárt, nyers kifejezéssel élve cenzúrázott naplókivonatokat ismernénk. Illetve sajnos ismerjük. Mert itt hozzá kell tenni, hogy hiába jelent meg az 500 oldalas annotált naplókiadás a kiállítás kíséretében, könyvesbolti terjesztésbe érdemben nem került, példányai feltehetően ma is ott hevernek az MNG valamelyik raktárában, épp csak a szakma tud a könyvről, a köztudatba nem került át, sokszor még a Mednyánszky-gyűjtők sem ismerik. S noha rekordsebességgel készült el az óriási munka, kis híján meg sem jelenhetett: az akkori múzeumigazgató, aki különben a kiállítás terveit, kivitelezését mindvégig támogatta, vélhetően a kissé elszállt költségvetés hatására – a kiállítás metodikájában (nem kronologikus, hanem képmotívumok, ún. „motivikus csoportok” szerinti elrendezés) és kinézetében (átlátszó falú plasztikdoboz-tárlók, sárga, szürke és lila falak) is rendhagyónak (költségesnek) számított akkor, például négykötetes, magyar, angol, német és szlovák nyelvű monumentális katalógus kísérete – az utolsó pillanatban megmakacsolta magát, s a nyomdába adás előtti záró munkaértekezleten hirtelen tudni sem akart a már betördelt naplókiadásról. Jelen sorok írója nyíltszíni krokodilkönnyekkel érte el, hogy a Bardoly-féle intenzív filológiai szakmunka tudományos eredménye végül is nyomdába kerüljön – a könyv utóéletére már nem lehetett ráhatása. Azonban nem sokkal később megjelent a Mednyánszky-naplókiadás szlovák nyelven is, és akkora siker lett, hogy szükségessé vált egy újabb, az azóta előkerült naplójegyzeteket is integráló, a Mednyánszky-levelezés egy részét is közreadó második kiadás, amelyet az Enigma folyóiratban publikált Mednyánszky-olvasókönyv (24–25. szám) folytatásából (81., 82. szám), szintén Bardoly kiolvasásai alapján kiegészítve tervez a szlovák fél a közeljövőben megjelentetni. Ez paradox módon azt jelenti, hogy

1. Bardoly István köszöntése 60. születésnapja alkalmából
(Markója Csilla felvétele, 2015)

2. Bardoly István köszöntése 60. születésnapja alkalmából
(Markója Csilla felvétele, 2015)

ha megvalósul, Szlovákiában egy 700 oldalas, a miénknél terjedelmesebb naplókiadás lesz elérhető. Az ehhez a második, tervezett kiadáshoz írt előszót itt, ebben a Bardoly Istvánt köszöntő Festschriftben a legjobb helyen adhatom közre. Bardolyt 60. születésnapja alkalmából az Enigma hasábjain, személyes hangú laudációkkal és tanulmányokkal már köszöntötték egyszer hálás kollegái – az akkori, igazi meglepetésként szervezett ajándékozás képei kísérik a jelen szöveget (1–4. kép).

Mednyánszky különutas modernsége

Egy korabeli címlapfotón valóban úgy néz, mint egy öreg kutya. A húséges, lágy, megengedő pillantás máskor inkább szúrósnak vagy gúnyosnak tűnik, amiképpen a festett háttér előtt pózolván is a laza elegancia és a nemtörődomség határán egyensúlyoz sétatbotjával, fényes-

re suvikszolt cipőjében és trehányul kitömött zsebeivel. Akár bőrkesztyűje, akár naplófüzetek voltak a zsebébe dugdosva, látszik, hogy nem sokat adott a megjelenésére, vonásait elfedi sűrű, időnként már-már ápolatlannak ható arcszőrzete, tekintete a legnyíltabb portréin is rejtve marad, nem adja magát könnyen, pedig minden gesztusa arról árulkodik, hogy az egész világon a legkevésbé a saját kinézete, vagy saját, átmenetinek tekintett személyisége érdekelte. Ez a személyiség még akkor is átütő, ha mint egy korabeli frontfelvételen, a festő szemét fekete napvédő szemüveg, testét a Sajtóhadiszállás tagjainak karszalagos egyenruhája takarja: jól ismert vázlatfüzeteinek egyikét tartó finom ujjai, a megörökített látványra összpontosító tartása még az immár valóban megöregedett, megrogyott test fedezékében is mutatják azt a csak rá jellemző, megszállott, feszült figyelmet, amit annyiszor ajándékozott leselkedő csavargói valamelyikének, a *nagy ragadozó*nak – ahogy ő az embert nevezte.

3. Tímár Árpád, Gábor Eszter, Nagy Ildikó, Bardoly István a rákosligeti ajándék-átadáson (Markója Csilla felvétele, 2015)

Ha a saját személye nem is érdekelte, annál inkább a másoké. Bár sajnálkozott sorsa felett, és amiben lehetett, segíteni is próbált rajta, de lényegében mégis egy voyeur részvétlen kíváncsiságával figyelte például a festőinasából lett tájképfestő, Katona Nándor viselkedését, akit kisebbségi komplexusa a szó szoros értelmében az örületbe kergetett. A groteszk helyzetet már Katona kortársai is felismerték. Bálint Jenő így foglalta össze a *Művészfek* című sorozatában: „Az új festőnemzedék Katonát élete utolsó évtizedében már erősen leértékelték ez, valamint patológikus rögeszméje, hogy Mednyánszky »lemásolja« az ő képeit, s hogy Mednyánszky ösztönzésére az egész világ összeküzdött ellene és művészete ellen, valósággal megmérgezte szomorú estéjének légkörét.”¹ Mednyánszky szenvedélyes megfigyelései személyekre irányulnak bár, de ezeket a pszichologizálás, az egyénre szabott lélektani elemzés feltűnő hiánya mellett bizonyos sematizmus is jellemzi. Mintha mindig mindenben rögtön a tipológia, az elvégezhető művelet, az általánosítás és absztrahálás lehetősége izgatta volna, még arról az emberről is alig olvashatunk a naplókban anekdotikus történeteket, személyes emlékeket, akinek pedig a feljegyzéseket Mednyánszky adresszálta. Pernecky Géza is szövé teszi, hogy „miként lehetséges az, hogy

4. Bardoly István, Galavics Géza, Gábor Eszter a születésnap *Enigma*-számot lapozva (Markója Csilla felvétele, 2015)

soha semmi igazán emberi jellemzést nem adott a feljegyzéseiben Mednyánszky sem Kurdiról, sem másról”.² Perneckynek az is feltűnt, „hogy a naplók olvasva azt látjuk, hogy Mednyánszky gyakran esett a korszak jellegzetes hibájába, vagyis, hogy az utcán járva a fizionómiájuk alapján próbálja osztályozni a férfiak várható reakcióit (kerek fej, hosszúkás arc, szőke haj, stb. és az ebből adódó temperamentum-különbségek), nem utolsósorban azért, hogy felbecsülhesse az esetleg kínálkozó barátság természetét, miközben annyira szenvtelen maradt, mintha csak laccímeket gyűjtött volna be egy újságkihordó számára. [...] Aztán ott van Mednyánszky közízléshez simuló látszólagos konzervativizmusa is [...]. Hogyan érte el Mednyánszky, hogy képes volt erre a kettősségre, a kifelé való alkalmazkodás és a belső következetesség, a már-már rögeszméket követő ma-

1 BÁLINT Jenő: *Művészfek*. Budapest, Amicus Kiadó, 1929. 11. A Mednyánszkyval kapcsolatos téveszme háttéréről lásd MARKÓJA Csilla: Mednyánszky árnyéka. „A paranoia az éleslátás következménye”? A Katona Nándor-történet. In: Uő: *Egy másik Mednyánszky*. Budapest, Meridián Kiadó, 2008. 74–88; továbbá: „Csak a bűnözőket szereti”. Válogatás Katona Nándor Mednyánszkyt „Jeleplező” emlék-

irataiból; „Vaspáncéllal körülzárt életében”. Katona Nándor a korabeli sajtó tükrében. *Mednyánszky-olvasókönyv*. Szerk. MARKÓJA Csilla. *Enigma*, 7. 2000. 24–25. sz. 177–194, 195–210.

2 PERNECKY Géza: Töredékes morzsák a Mednyánszky-recepcióhoz. Műnyomat a XIX. századi eklektika modorában. *Balkon*, 10. 2003. 11. sz. 17.

kacsság eme együttes csodájára? El kell fogadnunk, hogy jelentős mértékben a homoszexualitása révén – hiszen úgy hozta a sorsa, hogy olyan személyiséggé kellett fejlődnie, aki nem is élhetett más alternatívák között, mint csak egy olyan világban, ahol mindazt, ami fontos lehetett a számára, mentális szinten még maga előtt is mélyen eltitkolta.”³

A tipologizálás kényszere Mednyánszkyknál minden bizonnyal alkati kérdés is volt, de a fiziológiai és egyéb osztályozások eme kiterjesztett alkalmazása mélyen összefüggött azzal a szellemi környezettel, melyből származott, s melyben a Taine miliőelméletén nyugvó sztereotípiák, ideológiai képződmények játszották a főszerepet. Az idő sodrában és a környező népek tengerében magát egyaránt elveszettként érzékelő felvidéki magyar arisztokrácia nyelvileg és kulturálisan izolált kis szigetei megteremtették a saját bennfentes kultúrájukat, kiemelkedő, de a progresszió elképzelt vonulata felől nehezen betájolható, máig zavarba ejtő szellemi teljesítményekkel. Mednyánszky magyar nemesi családba született Felső-Magyarországon, apja, báró Mednyánszky Eduárd az 1848–1849-es szabadságharcban harcolt a Habsburgok ellen. Koraszülött volt, gyenge egészsége miatt tanulmányait magánúton végezte, 1862-ben családja végleg átköltözött a beckői várrom mellől a nagyőri kastélyba, a tehetséges fiút a környéken tájképeket készítő Thomas Ender osztrák festő oktatta 1864–1865-ben rövid ideig rajzra, aki Bécsbe visszatérve antik gipszmintákat is küldött neki. Mednyánszky 1872 és 1874 között Alexander Strähuber és Otto Seitz tanítványaként a müncheni akadémiát látogatta, majd rövid ideig Isidore Pils tanította a párizsi akadémián, de az igazán jelentős hatást 1875-ös barbizoni tartózkodása teszi rá, Odilon Redon, Paál László, Karl Bodmer társaságában. Műtermet bérel Párizsban, kapcsolatba kerül Munkácsy Mihállyal, Zichy Mihállyal, Deák-Ébner Lajossal, kiállít a tavaszi Salonon, 1877 tavaszán ismét Barbizonba megy, majd ősszel a magyar Alföldre, ahol megismerkedik Tina Blau osztrák festőnővel és részt vesz a szolnoki festőiskola megalapításában. Az év őszétől megszakításokkal Rómában bérel műtermet, Itáliában utazgat. 1881-ben utazik Bécsbe, itt kezdődik kapcsolata az osztrák Stimmungsimpressionismus, a plankenbergi iskola képviselőivel, Emil Jacob Schindlerrel, Wilhelm Bernatzikkal, Robert Russ-szal. 1882-ben a Zemplént járja Bernatzikkal, 1884-ben műtermet bérel Budapesten, és ettől kezdve minden évben szerepel Bu-

dapest fontosabb kiállítóhelyein. Tagja a Feszty Árpád körül csoportosuló társaságnak, megismerkedik Justh Zsigmond íróval. 1887-ben húga, Margit (Miri) hozzámegy a társadalomtudós-filozófus Czóbel Istvánhoz, aki a felvidéki, az iparral szemben a mezőgazdaságot preferáló nagybirtokos érdekkör, a konzervatív magyar junkermozgalom vezető ideológusa; a pánszlávellenes mozgalmakkal is szimpatizáló családi környezet Mednyánszky autonómiája dacára meghatározza a festő viszonyát a budapesti művészek és értelmiségiek között kibontakozó modernista törekvésekhez.

Báró Mednyánszky László – akit soha nem hívtak Ladislavnak – nem csupán titkos kiruccanások erejéig látogatta az „alsóbb néposztályt”. A koldusjelmez, amelyet felöltött, nem valamiféle alkalmi átváltozás kelléke volt. Egy idő után valóban úgy nézett ki, mint kedves csavargói, egy, a nagyőri kastély kertjében készült korabeli amatőr felvétel szerint immár nem ő tekint ki sóvárogva az ablakon, osztálya foglyaként, hanem mások lesik kíváncsian és megbotránkozva, mit keres a bohém báró rongyokba öltözötten a kastélyon kívül, palettájával a kezében. Mednyánszky mimikrije tökéletes: úgy fest ezen a képen, mint a saját modelljei. A szó szoros értelmében megjeleníti a származásával járó korlátok közüli kitörést: míg úri barátai bent kényelmes karszékekben finom porcelánból teát iszogatnak, ő kint a szabad levegőn, a földön ülve festeget. Ennek a kis társaságnak, a Mednyánszky nézeteit kezdetben olyannyira meghatározó Czóbel-körnek a tagjai, a festő húga, Miri, annak férje, a Párduc becenévre hallgató tudós, a közgazdaságtan és a vallásfilozófia terén egyaránt tevékeny sógor, akinek társadalompolitikai gondolatai oly nagy hatást gyakoroltak a kör másik, tüdőbajban korán elhunyt oszlopos tagjára, Justh Zsigmondra, a Súlyomra, hogy az író még nagy regényciklusának címét (*A kiválás genezise*) is tőle kölcsönzi. Justh, akinek naplói a korabeli párizsi szalonélet dokumentumai, világfi volt a szó szoros értelmében. Rövid élete nagy részét Párizsban töltötte, onnét közvetítette a legfrissebb eszméket, és kissé sznob leírásaiban a korabeli arisztokrácia és művészvilág hú korrajzát adta. Elhatalmasodó tüdőbajával párhuzamban a parasztság felemelkedését célzó reformeszméit mindinkább a valósághoz közelíti: Szenttornyán parasztszínházat hoz létre, és műveit a „nép”-nek szenteli. A szellemi kör tagja még Czóbel Minka, Czóbel István testvére, az „anarcspusztai költőboszorkány”, Justhtal és Mednyánszkyval

jó kapcsolatot ápol Pekár Gyula belletrista, politikus, közéleti személyiség, akit Mednyánszky a Neufundlandi, illetve a Hippi, Víziló becenevekkel illet, és Mednyánszky közeli barátja Malonyay Dezső, a festő első monográfusa,⁴ művészeti író, publicista, regényíró és novellista, akit Bulldognak vagy Bulinak becézett. Sokat megtudhatunk e laza baráti társaság eszméiről, beletekintve Czóbel István német nyelvű monumentális vállalkozásába, mely nagyratörően a *Kultúránk genezise* címet viseli. Már a korabeli kritika is úgy summázta ezt a nagy vállalkozást, mint a „Spencer-féle új filozófiai felfogás, az evolucionizmus következetes és rendszeres alkalmazását”.⁵ Halász Gábor 1937-ben publikált *Magyar századvég* című tanulmányának „A világnézet holdkőrosai” című fejezetében írta: „Anarcsi kúriájában szövi társadalompolitikai gondolatait a legérdekesebb különönc, Czóbel István, Czóbel Minka testvére, Justh Zsigmond jó barátja. Justh regényciklusa első kötetét neki ajánlja, mint akinek hatalmas tudománya támogatta irodalmi terveit. »Mi mindketten a jövő Magyarországnak az anyaföldben gyökerező filozófiai világnézetét, szellemét keressük. Te biológiai alapon állva, hatalmas kultúrtörténeti művekben, amelyet eddig csak néhány bizalmas embered ismer, amelyről azonban, tudom, pár év múlva, Európa fog beszélni...« A készülő műről csak hírek szivárognak ki, meglepő új eszmékről, az elit arisztokratikus kiválasztásáról, új középosztályról, a paraszt hathatósabb védelméről, a nivelláló demokrácia bírálatáról; de meg fogja-e írni valaha? Számíthat-e a legkisebb megértésre, amikor már cikkeit is sorra visszakapja a lapoktól? Visszavonul hát, éli a birtokosnak gazdálkodó, vadászó, csendes életét, de közben iszonyú rabság láncolja íróasztalához; megkísérti a lehetetlen, a nagy szintézist, amit a bölcselkedést állítólag nem szerető magyar természet talán meg sem szülhet, vallás, társadalom, erkölcs, esztétikum, szellem végső magyarázatát, emberi kultúránk kiépülésének és rendjének filozófiáját. Az uralkodó csillag, Spencer példájára, de vele szembe fordítva, biológiai alapról új idealizmus felé tapogatózva alakítja ki korszerűtlen igazságait. A magyar értetlenségtől csüggedt társaival együtt ő is fellebbez a világhoz, német nyelven írja meg élete főművét, amely öt hatalmas kötetben csak később, 1901–1907-ig jelenik meg Lipcsében (*Die Genesis unserer Kultur*), visszhangtalanul és közönyben. Európa bizony nem beszél róla. A kinti filozófia ekkorra már

túlhaladt kiindulópontjain, ha nem is az eredményein, itthon a köteles szakismertetésen kívül nem törődnek vele; egykettőre teljes feledésbe merül.”⁶ De Mednyánszky gondolkodásában már érett az a szemléleti váltás, mely a századfordulón őt a Czóbel evolucionista szemléletű, polihisztor életművében definitíve kifejezésre is jutó hagyományoktól valamelyest eltávolította. Valamelyest, írjuk, mert a „hangulat”, abban a formában, ahogy Justhnak is fontos volt, vagy, ahogy a kortárs szemlélő, Olgvai Bertalan is meghatározta, mindvégig Mednyánszky művészetének kulcsszava maradt. Még érett figurális képeiben is hangulatok esszenciális megfogalmazására törekedett. De mit értsünk hangulaton? Olgvai így válaszol: „A természet emberi érzelmeink legéltetőbb forrása. Minél inkább hatolunk be titkaiba, annál bensőbb kapcsolatot fedezünk fel saját énünk, s a természet változásai között. Az ókor antropomorf világnézete megszűnt. Helyébe az antropopátia lépett, t. i. az a felfogás, mely a természetnek lelket kölcsönöz, mely pszichikai tényeinkre *nem csupán analógiákat s szimbólumokat keres, hanem ezeket a természet erőinek nyilvánulásaival azonosítja is.*”⁷ Mednyánszky a szimbolizmust idővel kevésnek érezve szintén egyfajta erő- és energiaközpontú felfogást képviselt.

Mednyánszky számára ebben a hűvös, borzongató, mindig többre, jobbra vágyó, kielégületlen schopenhaueri önérzetben a másik ember öntudatlan ösztönös-animális megnyilatkozásai olyan felfedezést jelentettek, amelyek mellett érdemes volt a megfigyelés, a képalkotás, a rögzítés idejéig lehorgonyozni. A magának és barátainak adott állatnevek is erről a kimeríthetetlen, az embert osztályozó, antropológiai érdeklődésről tanúskodnak. Az író barát, Justh Zsigmond a „cinizmus” filozófiai értelemben vett fogalmával köti össze az antropológiai érdeklődést, *Fuimus* című kulcsregényében így jellemzi a báró Mednyánszkyról mintázott Czóbor Lipótot, alias Poldit: „A másik szoba ajtaján most egy magas, igen elhanyagolt külsejű ember lépett ki. A meghatározhatatlan életkorú – de úgy látszik, még elég fiatal férfi világoskék szemei ártatlan kifejezéssel tekintettek körül. Tompa orra, kócos, nagy szakáll, óriási homloka, amely kopasz tarkójába vészett, az antik világ bölcséire emlékeztetett. Szokratésznek is hívták, [...] a »vándor bölcs«, a kőbor festő volt a fiú, három vármegye csudája, kiről beszéltek azok, akik nem látták még soha,

4 MALONYAY Dezső: *Mednyánszky*. Budapest, Lampel R. Könyvkereskedése, 1905.

5 *Athenaeum*, 12. 1903. 277–294.

6 HALÁSZ Gábor: *Tiltakozó nemzedék. Összeíjtott tanulmányok*. Budapest, Magvető Kiadó, 1981. 147.

7 OLGVAI Bertalan: A tájképfestészet hangulata. *Művészet*, 1. 1902. 115.

akiről azonban még csudálatosabb történeteket tudtak elmondani azok, akik mindennap látták.

Az »öreg kutya« (ez is egyike volt számos csúfneveknek, amelyekkel önmagát szokta illetni) odacsúszott hátulról a két fiúhoz, s hamiskásan, sunyin rámosolyogva, lopva megérintette a vállát. – Pótkirály, ismersz még? Poldi majd minden rokonának, barátjának adott gúnynevet, amely legtöbbször kifejezte az illető egész gondolat- és érzésvilágát, alakját, benne volt e gúnynevben testestül, lelkestül, amely aztán az illetőre gyakran egy élet folyamára rászáradt.” Justh megörökítette Mednyánszky beszédét is, úgynevezett „zipszeres-tótockszás” nyelvét, azaz azt a jellegzetes, „á-zós” (a helyett hangsúlyos á-t ejtő) magyar beszédét, melyet Mikszáth Kálmán író is gyakran felhasznált korfestő célzattal. Justh szövege felbecsülhetetlen értékű forrás arra vonatkozóan, milyen nyelven is beszélt Mednyánszky a családjával: lehetett volna ez a nyelv a német is, s talán néha az is volt, de Justh, a szemtanú leírása szerint velük is magyarul beszélt, de egy kis akcentussal – ezt különben naplói is igazolják, melyek általában görög betűkkel bár, de magyarul íródtak, viszont bécsi éveiben, vagy ha német nyelvű olvasmányait jegyzetelte ki, például Blavatsky műveit, akkor magától értetődő módon használta a németet, mint a „filozófia nyelvét”. Justh így örökítette meg ezt a nehezen fordítható beszédet, Mednyánszky monológját, mely egyben lényegre törően közvetíti „pánhumán” világnézetét is: „Öregség tánít meg fiatalon látni. Én látok tisztán, nem ti. Ez á Poldi meg igazi kóbor-cigány. Illik áz egy Czoborhoz, á nagy váskező káncellár unokájához, az én idesányám egy testvérének unokájához, ki még á Czobor Lipót keresztnevét is viseli, hogy erdőt-mezőt gyálog csátángoljon be, hogy kilógjon á hüvelykujjá á cipője orrából, hogy egy inggel járja be á rokonáinak kástélyait... he, he, he, bolond világ bolond embereket szül... Az »öreg kutya« szemérmesen húzta össze a nyakán az inget, úgy összekuporodott, hogy a testéből, ruháiból alig látszott valami, amellet meg ártatlanul nézett maga elé.

– Cinizmus, fráter, cinizmus! Én se mágámnak öltözöm fel minden reggel. [...]

– Te Gábor, van kedved feljönni a sajtosokhoz?

– Mikor?

– Holnap.

– Tán holnap hajnalban, az éjszakát is ott töltjük, s csak másnap jövünk vissza. Majd meglátod, Gábor, mi-

lyen az élet másik oldala, az, amely oly igen távol esik a tietektől... Az egyszerűség világa.

És az öreg bölcs szinte végleg összeesett, feje egészen eltűnt kabátja szárnyai között, már csak az az óriási holdvilág világított ki a karosszékből a fejebúbján. [...]

Mily csudálatos lelki szövet. Mily óriási skálája az érzelmek- s gondolatoknak. Ez embert, kit meghasonlott lelke bölccsé tett, ugyanannak a lelki szenvedésnek a humora néha sárral freckelte be. Mert nem volt méltó koronkénti viselkedése, szavai, önmagához. Szavai nem egyszer határtalan cinikusak voltak, s ebben kíméletet nem ismert ő, ki más tekintetben oly gyengéd, oly finom érzésű volt.

Nagyon fenn s nagyon lenn járt mindig.”⁸

Az „emberben lakozó állat” és a „természet rejtett arca” – Mednyánszkyt az állatias ember és az antropomorfizált természet izgatta. Ebben a felcserélésben minden dolog valami mást közvetített, minden másért felelt, másnak a metaforájává vált. A hangulat mint központi fogalom gyűjtőlelcséje, médiuma volt az elenyésző transzcendenciának: az emberen a természeti lényeg, a természetben emberi vagy emberen túli vonások ütköztek ki. Nem véletlen, hogy Mednyánszky monográfusa, Kállai Ernő a sötét és felkavaró negyvenes években könyvet is írt *A természet rejtett arca* címmel. Ha a „hangulat” fogalmának le is áldozott addigra, de az animális és a humánus, az ösztönös és az individuális soha nem látott erővel feszült egymásnak. Ezzel ki is mondtuk, mi lehet az oka annak, hogy a modern művészet hazai apostola, a Bauhaus szakírója és az avantgárd nemzetközi rangú kritikus, Kállai Ernő a fasizmus előretörésének idején épp a nagy magányos, báró Mednyánszky László művészete felé fordult. Öntudatlanul is összekötötte azt, ami egyúvé tartozott, a két világháborút. „Kállai a fasizmusban jelentkező irracionálisra, sok művészhez hasonlóan, ugyancsak a ráción kívül eső szférákban kereste a választ: az ösztönök mélyének tartományába vezető utakat kereste, mintegy a szellemi értékek óvóhelyét, ahol az egyre nyilvánvalóbban közelgő világkatasztrófa átvészelvehető”⁹ – írta Forgács Éva, s kétségtelen, hogy ha ebben a Mednyánszky-tanítvány Farkas István felkérésének jelentős szerepe volt is, Kállai 1936-tól egyre sűrűbben menekült a szellemi óvóhelynek tekintett Mednyánszkyhoz. Monográfiája mindmáig megkerülhetetlen kiindulópontja a Mednyánszkyról való gondolkodásnak,

8 <http://mek.oszk.hu/05200/05269/05269.htm#3> (Letöltve: 2019. július 29.)

9 FORGÁCS ÉVA: Bevezető. In: KÁLLAI ERNŐ: *Művészet veszélyes csillagzat alatt. Válogatott cikkek, tanulmányok*. Vál. és bev. FORGÁCS ÉVA. Budapest, Corvina Kiadó, 1981. 25.

hívószavait csupán Sarkantyú Mihály 1981-ben megjelent kismonográfiája tudta a múlt században újakkal szaporítani, ám korai halála miatt a könyv csupán egy nagy volumenű kutatási terv vázlata maradt. Ha megérte volna, minden bizonnyal örömmel látta volna a 2003-as budapesti, 2004-es pozsonyi, majd azt követő bécsi Mednyánszky-retrospektív kiállítások idején, hogy a kutatás részben az általa kijelölt útvonalakon haladt tovább, hiszen ő szorgalmazta először a Czóbel-körrel mint Mednyánszky korai festészetének szellemi hátterével való foglalatosságot, ő ajánlotta összehasonlító elemzésre a vázlatrajzokat, ő hívta fel a figyelmet arra, hogy Mednyánszky művészetét hangsúlyosan az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között kellene szemlélni, és noha források hiányában ebben az irányban nem jutott messzire, feltette a festő „buddhizmusára” vonatkozó kérdést is: „Tisztázásra szorul, hogy a két és félezer éves vallás, amely a múlt század folyamán kapcsolatba, sőt kölcsönhatásba került a nyugati filozófiával és tudománnyal, milyen interpretációs lánc végén jutott el a festőhöz 1890-ben.”¹⁰ Erről az interpretációs láncról, vagyis a teozófia Mednyánszkyra gyakorolt hatásáról jóval többet tudunk azóta, de Sarkantyú többi felvetése és ötlete is igen gyümölcsözőnek bizonyult a kutatás számára. Az alapok azonban Kállaitól származnak, amiképpen a Mednyánszkyt leíró szókészlet is még mindig jórészt őrá megy vissza. Az ezredfordulón megélnéknél Mednyánszky-kutatásnak adva voltak a feladatai, az alapoktól újakezdett forráskutatás, tehát az eddig nem ismert, vagy cenzúrázva közölt naplók görög betűs eredetijeiből történő kiolvasása, a levelezések közreadása és a korabeli recepció feldolgozása, de legfőképpen az eddig alig ismert képek megismerése olyan revelációkkal is járt, amiket Kállai valószínűleg átélt már – a reprodukciók hiányában nehezen használható és máig kéziratban maradt – *œuvre-katalógus* előkészítő munkálatai és a műterem-látogatások során, de ezek a felismerések aztán hosszú időre feledésbe merültek. Kérdés persze, hogy Kállai, vagy akár Mednyánszky idején mennyivel voltak ismertebbek maguk a művek, hiszen a csavargóképek nagy része sem a mester életében, sem utána nem került a nagyközönség elé. Az utóbbi években, nem függetlenül a Magyarországon megélnéknél modernizmus-kutatástól, egyre sűrűbben merül fel a Kállai-féle monográfia egyik, Mednyánszky művészettörténeti pozíciójára vonatkozó alapkérdése.

A modernizmus narratívájáról van szó, melynek alakulása jelentős mértékben érinti a „párhuzamos történetek töredezett örökségeként bemutatandó újkori magyar művészettörténet”¹¹ periodizációját, tagolását, s így a művészettörténet-írás felfogását, paradigmáit, módszereit is.

Mednyánszky számára az az esztétikai gondolat vagy inkább premissza, amely Kállai és a modern művészek számára annyira egyértelmű és oly világosan követhető volt, mindvégig kérdés maradt. Ő nem volt benne teljesen biztos, hogy jogában áll *a valóság teljessége számára hasonlatokat* alkotni. Pedig maga is érezte, hogy a barbizoni tájfelfogástól és a staffázként kezelt figurától való távolodása merész, új utakra viheti, és ezt az urbánus-modern fordulatot egy Czóbel Istvánnak írt levele alapján 1897-ben szükségesnek is tartotta: „Amint Pesten vagyok, igyekszem, legalább rövid időre Beckóba és Nagyörre. Az illusztrációk kisegítenének, és a jó levegő remélhetőleg megint megerősítene. Nagyon kellemetlen lenne, ha rajztanárként dolgoznék. Ezen a télen új művészi érzék fejlődött ki bennem, amelynek eredményei tetszetek az embereknek és én is meg voltam elégedve velük. Figuráisan mozgalmas városi és elővárosi látképek. Minden korábbi figurális kompozíció csinált volt [erőltetett], nem voltam elégedett velük. Ez az én új és tulajdonképpen irányzatom kedvéért az év nagyobb részét egy nagyvárosban kell töltenem, mert ennek a munkának minden nap új ihletre van szüksége. Kontrasztként és pihenésként azért vidék és táj. Ezzel az irányzattal, amely váratlan és szabad perspektívaként megnyílt előttem, minden, amit eddig a figurális dolgokban figyeltem és tanulmányoztam, étellel és valóságos jelentéssel telik meg. Hiába kerestem az embereket a földeken, az erdőben vagy másutt, soha nem kaptam el őket a tevékenység közben, mindig csak stilizált sémák maradtak. Minden esetben csak szimpatikus és nyugodt staffázsok. Ezt tulajdonképpen magamban sejtenem kellett, hiszen mindig is idegenkedtem tőle, hogy teljesen vidéken éljek. A párizsi csavargók után a pesti vagabund is megteszi majd, ugyanúgy, mint a bécsi strici, csak erjedjen és meglegyen a saját megfelelő hőmérséklete. Annak is örülök, hogy ez az irány megengedi más emberek szemlélését és a pénzkeresést is lehetővé teszi.”¹² Túl azon, hogy ez az újonnan előkerült forrás megerősíti, hogy a párizsi kiállítás mindenképpen az egyik legjelentősebb cezúra, határvonal Mednyánsz-

10 SARKANTYÚ Mihály: *Mednyánszky László (1852–1919)*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1981. 40.

11 KIRÁLY Erzsébet: Sinkó Katalin (1941–2013). *Művészettörténeti Értesítő*,

63. 2014. 401–402.

12 Párizs, [1897.] július 22. (kiemelések tőlem – M. Cs.) *Enigma*, 21. 2015. 82. SZ. 100–102.

ky amúgy korszakokra nehezen tagolható művészetében, arról is világosan tanúskodik, hogy a figurális festészetet (amit élet és művészet egységének jegyében nem különített el szemlélődni kész alkata igényeitől) fontosabbnak tartotta a tájképfestésnél és a beálló fordulattal együtt a saját „tulajdonképpen irányzatának” tekintette, azaz maga is tisztában volt vele, hogy az az irány, amit vett, nem tartozik a modernitás egyetlen irányzatához sem. A levél végén található fordulat a párizsi csavargókról és a bécsi stricikről, akik helyett a pesti vagabund is megteszi majd, a festői mélyvilágba tett felfedezőutak irodalmi előképeiről, tudatos programszerűségről árulkodik, e források egyikét a Mednyánszkyt a Felvidékről Párizsba is követő festőtárs, a már említett Katona Nándor konkrétan is megadja: „Párizsba vágyódik [ti. Katona]. Öt esztendőt tölt ott. Megtanul franciául s Barbizon romantikus levegőjében összeismerkedik egész sereg később hírességgé vált, kezdő festővel. Renant hallgatja. Másfél éven át minden reggel ott van a Sorbonne előadásain, ahol Renan héber nyelven adja elő az ótestamentumot. Elhízott, nagyfejű ember volt Renan – mondja. Alig tudott mozogni. De amikor beszélni kezdett... egyszerre éteri lett... Egyszer lerajzolta. [...] Volt később is Párizsban Katona Nándor. De ez már nem az én Párizsom! – mondja. Az én Párizsom a *La vie de bohème* Párizsa volt... Behunyja a szemét. Így mondja: – Murger...”¹³

Kállai monográfiájának egyik legnagyobb vívmánya, hogy a nemzetközi avantgárd és a Bauhaus kritikusai kételyek nélkül felismerte Mednyánszky alakos festészetének nem csupán rangját, hanem szégyenlősen rejtgetett modernségét is. Ebben lehetett némi szerepe a Mednyánszky-tanítvány Wolfner fiúval, a később neves festővé érett Farkas Istvánnal való beszélgetéseknek is, aki nyilvánvalóan tudott még mutatni apja Mednyánszky-gyűjteményéből sokra tartott figurális műveket, mivel ő maga is a festő szűkebb baráti köréhez tartozott, azon kevesek közé, akik Mednyánszky valódi művészi problémáit és ambícióit első kézből ismerték. Így Mednyánszky recepciója – az életében megjelent, szintén a baráti körhöz tartozó Malonyay könyve után – a lehető legjobb kezekbe került. Már Kállai első könyvében is szerepel a magyar művészet pozíciójának az a definíciója, amely később Mednyánszky határhelyzetének, különutas modernségének felismeréséhez elvezeti:

„Igaz, hogy idegen befolyások elhomályosíthatják, megzavarhatják az eredet vonásait. Kivált ott, ahol a művészetnek nincs elég szélesen és mélyen kialakult nemzeti vagy szociális stílushagyománya. Így van ez a magyar piktúránál is, melynek stílusa inkább tájszólás, mint önálló kultúrájú nyelv. Mindamellett így is sok benne az eredeti fordulat. Életrevalósága minden fölmerülő, európai stílustörekvésből csinál valamit, ami francia, német, olasz vagy orosz sugalmazása ellenére is sajátosan magyar, és éppen ebben a sajátosságában értékes.”¹⁴ Igen árulkodó Mednyánszky művészettörténeti helyzetére nézvést, hogy szűkítve a kört Perneckzy még csak nem is a nemzetközi avantgárdhoz képest már helyi akcentussal bír, különutas magyar modernnekhez, a Nyolcakhöz méri, hanem az időben is, stílusban is értelemszerűen közelebb eső nagybányaiakhoz: „Lehet, hogy meglepő, amit mondok, de valószínűnek tartom, hogy Mednyánszkyban soha nem tudatosodott eléggé az, hogy a nagybányai művésztelep (a müncheni akadémiának ez a magánútra terelt és szabadabb szellemű lerakata, ami az ő nyugat-európai távlatokhoz szokott szemében azonban nem tűnhetett túlzottan fontos vállalkozásnak) valami tényleg történelmi fontosságú kezdeményezés lenne. Talán eszébe sem jutott, hogy sajátosan magyar jelenséget tisztelhetne benne, vagy ahogy az később, a világháború utáni beszűkült horizonton látszott (de ezt ő már különben sem érte meg), hogy olyan vállalkozásnak számítana, amit egyenesen az újabb nemzeti piktúra bölcsőjeként kellene ünnepelni. Ő még sokkal korábban, az 1870-es évek végén, s Pettenkofen nyomán a szolnoki művésztelepet favorizálta, de ez a vonzalom sem tartott igazán sokáig nála.”¹⁵

Mednyánszky Mókusnak nevezte el a nagybányai festészet első generációjának egyik kiemelkedő alakját, Ferenczy Károlyt, mint műteremszomszéd barátot tisztelte és szerette, és a magyar avantgárd művészcsoporthoz, a Kernstok Károly vezette Nyolcakkal is volt kapcsolata, habár a nagy mozgolódásuk idején, a tízes évek elején ő már valóban sok mindenben túl volt. Sem életvitele, sem művészi programja, sem hazulról hozott preferenciái nem tették számára lehetővé, hogy akár a nagybányai iskolához, akár a Nyolcakhöz csatlakozzon, utóbbiak számára ő ráadásul valószínűleg épp azokat a dolgokat képviselte – mégoly elismert színvonalon –, amit meghaladni próbáltak. De látnia kellett, és látta

13 Henri Murger (1822–1861) francia író. Az ő *Scènes de la vie de bohème* című regénye szolgált Puccini és Leoncavallo operáinak és Kálmán Imre operettjének szövegkönyvéül. BÁLINT Jenő: Művészfejek – Katona Nándor. *A Reggel*, 1930. május 5. 11.

14 PERNECZKY 2003 (ld. 2. j.). 7.

15 Uo. 11.

is a modern magyar művészet szárnypróbálgatását; az, hogy őt ez mennyire hozta lázba, nem választható el attól az eszmerendszertől és világnézeti örökségtől, amelyet a Czóbel-körben nem csupán magába szívott, hanem maga is tevékenyen alakított, a filozófiai értelemben vett cinizmusát a teozófia átszellemültségével ellenpontoszó, egyszerre emberbarát és távolságtartó attitűdjétől, mely szellemi alapozását egy „előregedő faj”, valójában egy meggyengült helyzetbe kerülő társadalmi osztály, a feudális magyar arisztokrácia a külvilággal szembeni defenzív, végső soron a hanyatlásba beletörődő ideológiájából nyerte.

Mednyánszkyra már egészen korán, 1876-ban felfigyelt Pasteiner Gyula, a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem művészettörténeti tanszékének későbbi vezetője, aki ekkor kezdődő magántanári tevékenysége mellett főképpen kritikaírással foglalkozott. Pasteiner olyan tájfestőt fedezett fel a fiatal arisztokráciában, aki talán képes lehet a magyar nemzeti művészet megteremtésére irányuló, állandóan napirenden tartott programnak a kárpáti, tátrai táj specialistájaként megfelelni. De Pasteiner már ekkor átfogóbb, európai kontextusban szemlélte az új generáció jelentkezését, abban a reményben, hogy a fiatalok Párizsban kiállított képeikkel bekapcsolhatják a magyar festészetet a nemzetközi vérkeringésbe. Különös módon a kortársak talán jobban érzékelték, mint mi, hogy Mednyánszky része, később magyar csúcspontja annak a nagy nemzetközi áramlatnak, mely Barbizonból indulva és telítve a holland festészet megkapó realizmusával a *hangulatkép-festészet* égisze alatt összefogta a különböző nemzeti iskolákat, melyek nemzeti jellege tulajdonképpen csak abban a helyi akcentusban ragadható meg, mely a historizmus szellemében jellegzetesen nemzetinek tartott táji vagy életképi kulisszák használatával díszítette a közösen beszélt vizuális nyelvet. Persze nehéz megmondani, hogy az a változás, mely Mednyánszkyt a 20. század első évtizedében az egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb magyar festő rangjáig emelte, a barbizoni és bécsi ihletésű tájképfestészetében, vagy a müncheni zsáneren és a francia realistákon edzett figurális művészetében kezdődött-e el.

Ami a felvidéki háttérreljzot illeti, ez az egységesnek elgondolt szellemi közeg valójában szintén nagyon összetett, ellentmondásos világ. A magyar modernnekhez tartozó, Nyolcak-tag Lesznai Annával kapcsolatos kuta-

tás rámutatott, hogy a fizikai térben nem is olyan távol eső két felvidéki kis kastély, vagy inkább kúria, Alsókőrtvélyes és Nagyőr között legalább olyan áthidalhatatlan volt a távolság, mint a Lesznai kulcsregényében, a *Kezdetben volt a kertben* megrajzolt két felvidéki főszereplő családja, a függetlenség párti, asszimilált zsidó dzsentricsalád, és a Tisza István-párti, tősgyökeres nagybirtokos família között, dacára a közös '48-as tradícióknak és nemzetmentő hagyományoknak. Természetesen a generációs különbségek is szerepet játszanak abban, hogy például a mindenre nyitott, a Nyolcak között csak hímzett párnáival szereplő, „konzervatívabb” Lesznai Anna miért nem talált szellemi példaképre, mesterre a metafizikai többletet, a dolgok lényegét éppoly megszállottan kereső öregedő Mednyánszkyban, aki pedig egy másik kiváló költőnőre, Czóbel Minkára oly inspirálóan hatott. Hiába, hogy Lesznai nagyapja, a híres homeopata orvos, Moscovitz Mór volt, az, aki a gyermek Mednyánszkyt agyhártyagyulladásából kikezelte. Moscovitz Mór még Kossuthal közösen bérelt lakásban rendelt egykor Sátoraljaújhelyen, Mednyánszky felmenői között pedig volt, akit Haynau akasztatott fel. Mégis, a közös hagyományok dacára az utak a századelőn az ő számukra is elváltak. Mednyánszky sógora, Czóbel István az agrárius mozgalomban testet öltő újkonzervatív világkép egyik fő ideológusa is volt. „Az agráriusok a problémák eredőjét nem a liberális elvekben, hanem azok abszolutizálásában látták és ennek megfelelően – miközben azonosultak a reformkori liberalizmussal – szembefordultak annak szabadelvű változatával: elutasították a modernizáció konkrét útját, mivel szerintük nem teljesültek be a nemzeti polgárosodással kapcsolatos várakozások. Nem az alapokat akarták lecserélni, hanem a társadalom- és gazdaságfejlesztési trendeket korrigálni. A szóhasználat logikája értékként feltételezte ugyanis az »igazi liberalizmust«, a »nemzetit«, melyet az »elfajult« fejlesztés korrekciójával meg lehet valósítani, annak alternatívájaként fel lehet állítani.”¹⁶ Mint látható, a világnézeti szakadék a Czóbel–Justh-kör nézetei és a magyar modernizmus urbánus ága között áthidalhatatlan volt. Lehetett Mednyánszky maga is társadalmi osztálya számkivetettje, vagy talán helyesebb a kifejezés, hogy önkéntes száműzöttje, lehetett a Monarchia vándora, lehetett – mássága okán is – bármily toleráns és megértő, a szellemi környezetet, a családot, a konzervatív miliőt, amiből származott, nem hagyhat-

16 Kiss Mária Zita: Szabadelvűek és agráriusok a XIX–XX. század fordulóján. *Politikatudományi Szemle*, 11. 2002. 250.

ta teljesen maga mögött. Helyzete és megítélése a rokon és barát Czóbel Minkáéhoz hasonlatos. Ahogy Czóbel Minka lelkes fogadtatása dacára sem tudott eléggé gyökeret verni a *Nyugat* folyóiratnál, a haladó magyar irodalmi körökben, ugyanúgy Mednyánszky sem Nagybányára, nem a magyar Vadak, majd Nyolcak közelébe (akik vigyázó szemüket egyre inkább Párizsra vetették), vagy a polgári demokraták szellemi köreibbe kerül. Mednyánszky „modernsége” tehát az eleve különutas magyar modernizmus történetén belül is elkülönül, ha ugyan nem inkább egy párhuzamos, és nehezen folytatható történetről van szó. Pernecky szavai ezúttal is megfontolandók: „valószínű, hogy amíg nem rendelkezünk újra valóban valami hasonlóan nagyszabású közeggel, olyan fajta tágas térrel, ami Mednyánszky idejében jellemezte Európát, addig az ő műveiből sem leszünk képesek maradéktalanul – és helyes akcentussal kihallani azokat a speciális felhangokat, amik esetleg tényleg ránk, közép-európaiakra vonatkozhatnak. Mert ezeket a tágas dimenziókat, ezeket a nagyobb léptékre kötelező akusztikai viszonyokat – mint valami kódot – belekomponálta a képeibe Mednyánszky. És ezért a helyes felfejtésük is csak egy, az ő világához hasonló helyzet-

ben lehetséges. Íme, e ponton válik értelmetlenné annak a kérdésnek az erőltetése is, hogy melyik nemzet vagy miféle földrajzi vagy kulturális régió mondhatja őt pillanatnyilag a magáénak.”¹⁷

Az első Mednyánszky-olvasókönyv az *Enigma* folyóirat gondozásában, 2000-ben jelent meg, amit még kettő követett. Ezeknek az anyagából is került a most megjelenő kötetbe.¹⁸ De a 2003-as, 2004-es vándorkiállítások,¹⁹ és az azokat kísérő kiadványok,²⁰ illetve a Mednyánszky-monográfia megjelenése²¹ óta is számtalan dolog történt, és történik ma is, nem utolsósorban a kutatás szlovákiai motorjának, Katarína Beňovánek köszönhetően.²² Ő és Kiss-Szemán Zsófia²³ nem csupán tanulmányaikkal gyarapítják a Mednyánszky-kutatás publikációs listáját. Kiss-Szemán *Mednyánszky, Barbizon és a bécsi hangulati impresszionizmus*,²⁴ illetve *Kufor Kresieb* címmel rendezett kiállítást, utóbbit Mednyánszky bőrröndnyi rajzából, melyeket frissen restauráltak Liptószentmiklóson,²⁵ míg Beňová a nagyőri állandó Mednyánszky-kiállítás átrendezése²⁶ és egy szegedi kisebb tárlat²⁷ után 2011-ben a nagyőri kastélyban, ahova Mednyánszky családja Beckóról költözött, a család szintén festő leszármazottja, Czóbel Margit életművét

- 17 PERNECKY 2003 (ld. 2. j.). 15. – Mednyánszky modernizmusának kérdéséről Pernecky összefüggésében lásd még TATAI Erzsébet: Mednyánszky Lászlóról. *Kritika*, 33. 2004. 3. sz. 22–24; TATAI Erzsébet: A modern fájdalom embere Mednyánszky László (1852–1919). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. <http://www.romapage.hu/hirek/hircentrum/article/102338/> (Letöltve: 2019. szeptember 22.)
- 18 *Enigma*, 7. 2000. 24–25. sz.; *Enigma*, 21. 2014. 81. sz.; *Enigma*, 21. 2014. 82. sz.
- 19 *László Mednyánszky 1852–1919*. Ausstellungskatalog. Hg. von Sabine GRABNER–Csilla MARKÓJA. Wien, Österreichische Galerie Belvedere, 2004.
- 20 Mednyánszky és a hadifestészet. *Enigma*, 8. 2001. 28. sz. Mednyánszky és a hangulatfestészet. *Enigma*, 9. 2002. 34. sz.; *Mednyánszky László feljegyzései 1877–1918*. (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 2003/5.) Szerk. BARDOLY István–MARKÓJA Csilla. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2003. Szlovák nyelven: Bratislava, 2007.
- 21 Megjelent például egy nagy- és egy kismonográfia: MARKÓJA 2008 (ld. 1. j.). BAKÓ Zsuzsanna: *Mednyánszky*. (A magyar festészet mesterei, 15.) Budapest, Kossuth Kiadó–Magyar Nemzeti Galéria, 2009.
- 22 Katarína Beňová a 2003-as kiállítás után megjelent legfontosabb, Mednyánszkyval foglalkozó publikációi: Katarína BEŇOVÁ: Ladislav Mednyánszky – Cesta lesom (Noční pútníci pri kríži). In: *m diel zo zbierok Slovenská národná galéria*. Eds. Dušan BURAN–Katarína MÜLLEROVÁ. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2008. 136–137; Katarína BEŇOVÁ: Akvizície diel Ladislava Mednyánszkeho v SNG za posledné roky. + Zbierka umenia 19. storočia – Kolekcia akvizície L. Mednyánszkeho. In: *Ročenka SNG v Bratislave. Galéria 2007–2008*. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2009. 75–78, 146–149; Katarína BEŇOVÁ: László Mednyánszky Illustrations. Exploration of a New Cave around 1882–1883 in the Tatra Mountains. In: *Text and Image in the 19–20th Century Art of Central Europe*. Eds. Katalin KESERŰ–Zsu-

zsanna SZEGEDY-MASZÁK. Budapest, 2010. 69–78; Katarína BEŇOVÁ: Akvizície diel SNG – Konvolút diel Ladislava Mednyánszkeho. In: *Ročenka SNG v Bratislave. Galéria 2012–2013*. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2014. 161; Katarína BEŇOVÁ: Povolanie krajínár – Ladislav Mednyánszky. + Krajina v službách idey vlasti a národa. + Pod povrchom – krajina nepoznaná – Ladislav Mednyánszky. In: *Dve krajiny. Obraz Slovenska 19. storočie × súčasnosť*. Ed. Martin ČIČO. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2014. 47–49, 125–130, 174.

- 23 Kiss-Szemán Zsófia Mednyánszkyval kapcsolatos legutóbbi publikációi: Zsófia KISS-SZEMÁN: Ladislav Mednyánszky. In: *Galéria Nedbalka. Slovenské moderné umenie. Stála expozícia*. Realizácia stálej expozície a výber diel: Artur BARTOŠKA–Zsófia KISS-SZEMÁN–Peter PAŠKO. Autor textov: Zsófia KISS-SZEMÁN. Bratislava, Galéria Nedbalka, 2012. 204–217. és Mednyánszky naplóiról tartott előadás: KISS-SZEMÁN Zsófia: Mednyánszky László többnyelvű naplójáról. *Új Szó*, 2015. január 31.
- 24 *Ladislav Mednyánszky, Barbizon a viedenský „Stimmungsimpressionismus.” V výstava sa koná pri príležitosti 160. výročia narodenia umelca = Ladislav Mednyánszky, Barbizon and Austrian „Stimmungsimpressionismus.” The exhibition is held on the occasion of the 160th anniversary of artist's birth*. Ed. and autor: Zsófia KISS-SZEMÁN. Bratislava, Galéria mesta Bratislavy, 2012.
- 25 *Kufor kresieb. Ladislav Mednyánszky. Kresba ako vizuálny denník*. Liptovská galéria Petra Michala Bohúna, 2012. Galéria mesta Bratislavy, 2012/2013. Kurátorka, autor textov: Zsófia KISS-SZEMÁN. Bratislava, Galéria mesta Bratislavy, 2012.
- 26 *Ladislav Mednyánszky (1852–1919). Katalóg stálej expozície Strážky*. Kurátorka, autor textov: Katarína BEŇOVÁ. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2009.
- 27 Katarína BEŇOVÁ: Mednyánszky László festői életútja. In: *Mednyánszky a pozsonyi Nemzeti Galéria gyűjteményéből*. Szerk. Nagy Imre. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2006. 6–8.

mutatta be, számtalan, a család életére vonatkozó fényképpel és dokumentummal.²⁸ Czóbel Margit művészete Magyarországon kevésbé ismert, de egy 1916-os beszámolót azért ismerünk műveiről: „Nagyon szimpatikus a debütje egy fiatal hölgynek: Czóbel Margitnak. A kisasszonyt, hasonló neve ellenére, nem Czóbel Bélához, a magyar posztimpresszionista mozgalom úttörőjéhez fűzik családi vonatkozások, hanem inkább Czóbel Minkához, a kitűnő költőnőhöz, s Mednyánszky László báróhoz, bár szárnypróbálgatásaiban sem emlékeztet a nagy festőpoéta stílusára. Egész természetöltő gyűjteménye megannyi akvarellből áll, melyek dús fantáziákkal szinte romantikus mesék és versek stilizált illusztrációjaként hatnak. Tollal, rajzzal s aztán tussal színezi ki a rajzait, s ha technikája még egy kissé bátortalan és aprólékos is, viszont ízlés és intelligencia, kultúra nyilatkozik meg bennük.”²⁹ Beňová részt vett abban a nagyszabású szlovák–magyar vállalkozásban is, amely a SOGA aukciósház nevéhez fűződik, s melynek háromnyelvű katalógusa³⁰ nagy számban közli azokat a képeket, amelyeket nem utolsósorban a Magyar Nemzeti Galéria akkori munkatársa, Rajna Bálint áldozatos munkájával sikerült összegyűjteni abból az aukciós anyagból, melyet a Ringwald-gyűjteményből bocsátottak kalapács alá Newburyben. A Ringwald-gyűjteménnyel valószínűleg minden idők – a Wolfner-gyűjteményeket leszámítva – legnagyobb, egy tagban tartott Mednyánszky-gyűjteménye tűnt fel és szóródott szét ugyanabban a pillanatban – a művészettörténészek jó helyzetfelismerő képességét dicséri, hogy ezt a pillanatot mintegy akarattal kimerevítve, megnyújtva sikerült mégis valamit dokumentálni, rögzíteni, megőrizni az utókor számára.³¹

A Virág Judit Galéria gondozásában megjelent A 121 *legszebb Mednyánszky-festmény* című, hatalmas, reprezentatív album is,³² mely Mednyánszky sok esetben magánkézben lévő, így nem könnyen hozzáférhető műveit méltó találásban, kis forrásközlésekkel mutatja be, sok korabeli képeslap, fotó, vizuális analógia felhasználásával. A nagy aukciósházak adatbázisaiban közölt képekkel együtt másfélezer vagy annál is több

Mednyánszky-mű vált a kutatás kezdete óta eltelt időszakban jó minőségű reprodukcióban elérhetővé.

Mednyánszky naplói és olvasmányai

Mednyánszky művészetének egyik fontos sajátossága valamiféle vagy lebegtetett, vagy kétpólusú jelentésség, így a szimbólum és a szimbolizált, a jel és a jelölt közötti egyértelmű viszony megkérdőjeleződik. Mednyánszky művészete a szó legszorosabb értelmében otthontalan: ahogy kései művei beszédéből elhagyja a nemzeti akcentusokat, úgy gondolatai is egyetemes kérdések körül forognak. Nomád művészete a csavargó-figurában megtalálta adekvát szimbólumát, egy olyan jelképet, mely elkísérte a folyton változó jelentések végeláthatatlan országútján.

A ragadozók, leselekedők és számkivetettek galériáját Mednyánszky szinte megszállottan, egész életében festette. Ugyanazokat a pátoszformákat, például a térdeplő jellegzetes testtartását számtalan festményen variálta, kihasználva a szemantikai bipolaritásokban rejlő lehetőségeket. Habár nem képezte magát módszeresen, Mednyánszky sokat olvasott. A nagyőri kastélyban rendelkezésére álltak az orientalista Szirmai Boldizsár könyvei éppúgy, mint a sógora, Czóbel István vallásfilozófiai és társadalomtudományi érdeklődési körének megfelelő szakirodalom. Az anekdoták szerint Mednyánszky Szirmayt követve használta a naplói titkosítására a görög ábécé betűit, praktikusán azonban az is oka lehetett, hogy csavargásai során ne kerüljenek bizalmas, intim feljegyzései avatatlan kezekbe – ha el is vesztett egyet-egyet a kis füzetekből, jó okkal feltételezte, hogy senki nem fog bajlódni a kiolvasásukkal. A múzeumná vált nagyőri kastély könyvtárszobájában megtekinthető polcokon most is ott sorakoznak a filozófia klasszikusai: Kant, Spinoza és mások művei. Azonban Mednyánszky naplói a módszeres és elmélyült filozófiai stúdiumok helyett inkább arról árulkodnak, hogy voltak bizonyos kedvenc olvasmányai, melyekhez

28 Katarína BEŇOVÁ: Barónka. In: *Osudy Margity Czóbelovej (1891–1972) medzi Mednyánszkym a Robbe-Grilletom*. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2011.

29 R. M. [RÓZSA MIKLÓS] *Esti Ujság*, 1916. május 2. 4.

30 Katarína BEŇOVÁ–Július BARCZI–Bálint RAJNA: *Výberový katalóg diel Ladislava Mednyánszkeho zo zbierky Dr. Lea Ringwalda. Mednyánszky zo zbierky Dr. Lea Ringwalda. Mednyánszky dr. Ringwald Leó gyűjteményéből. Mednyánszky from the Collection of Dr. Leo Ringwald*. Ed. Július BARCZI. Bratislava, SOGA, 2012. 75–183.

31 MARKÓJA Csilla: Bűszkeség és balítélet. A Ringwald-gyűjtemény Mednyánszky-képeinek felbukkanása Newburyben. *Artmagazin*, 7. 2009. 35. sz. 16–25. http://artmagazin.hu/artmagazin_hirek/buszkeseg_es_balitelet_-_a_ringwald-gyujtemeny_mednyanszky%20kepeinek_felbukkanasa_newburyben_.681.html?pageid=119 (Letöltve: 2019. július 29.)

32 *A 121 legszebb Mednyánszky-festmény*. Vál. VIRÁG Judit–TÖRŐ István. Budapest, Virág Judit Galéria és Aukciósház, 2011.

rendre visszatért, és amelyeket afféle „imádságoskönyvként”, az inspiráció meg-megújuló forrásaként használt. Az említések alapján Schopenhauert biztosan forgatta. Noha a már fiatalnak is koravén Mednyánszky feldolgozza a görög fiúszerelem különbségein, beavatáson és az apa-fiú, illetve mester-tanítvány viszonyon alapuló formáját, némi távolságtartó megfordítással és talán leheletnyi gúnnyal lerongyolódott csavargóinak és naplopóinak kölcsönözve ezeket a szerepeket, alapjában véve az az ellentét foglalkoztatta, amely az „erkölcstelen anyag” mint a világ anyaga és a spirituális akarat között fennáll. Festményeit a leginkább az választja el a kor szentimentális, moralizáló szegényember-festészetétől, hogy nem hozott erkölcsi ítéleteket, és hamis részvét sem fátyolozta el megértőt, de ugyanakkor kíméletlenül mindenben áthatoló tekintetét. Mednyánszky a számára lelki kalauzként szolgáló olvasmányok közül talán a legsűrűbben Franz von Hartmann 1901-ben megjelent *Unter den Adepten* című kis könyvét emlegeti. Hartmann a német ajkú teozófia legfontosabb figurája, igazi kalandor, aki az egész világot beutazta, csak Justh Zsigmonddal ellentétben ő már nem „hangulatokra”, hanem misztikus élményekre vadászott. Talán nem túlzás arra gondolni, hogy Mednyánszkyt, aki halott szerelmeivel már ifjúkorában is szorgalmazta az írásban rögzített párbeszédet, ez a témakör is vonzotta a teozófiához. Nemkülönböztetve a reinkarnáció tana, melyet másik kedves teozófus szerzője, Annie Besant is Schopenhauerrel hozott összefüggésbe: „Schopenhauer olvasói jól ismerik filozófiájának újrászületés-sugallta aspektusát. Furcsa is lett volna, ha ennek a nagy német filozófusnak rendszerében ne talált volna helyet a hindu bölcséletnek e sarkköve, átitatva Kelet gondolataival az Upanishadok tanulmányozásából kifolyólag. Nem is Schopenhauer az egyedüli filozófus, aki az intellektuális és misztikus németek közül elfogadja az újrászületést, mint a természetnek egyik szükséges tényezőjét. Fichte, Herder és Lessing véleménye bizonyára jelent valamit az intellektuális világban.”³³ Mednyánszky naplófeljegyzéseiben gyakran találkozunk olvasmányok okozta megvilágosodásélményre utaló leírásokkal. Mintha szüntelen harcban állt volna az őt mélybe húzó erővel, melyeket a testi vonzalom daimónjaiként a görög ábécé delta betűjével jegyzett meg. Talán azért is vonzotta a teozófia, mert az a testi és a szellemi princípiumok közötti feszültségekre éppoly feloldást kínált, mint a nemek közöttiek-

re. Hartmann szerint jelen állapotunkban a férfi- és a női princípium még nem egyesült bennünk kielégítően, mivel még nagyrészt a fantázia világában élünk, egy olyan világban, ahova mélybe húzó ösztöneink hajtának minket. „A vallási igazságok megértéséhez a kulcs az emberi természet összetételének ismerete, annak ismerete, ahogy az ember a benne rejlő magasabb isteni és mélyebb állati Énjéhez (Selbst) viszonyul. Az indiai tanítások megnevezik a hét princípiumot, amelyek az ember lényegéhez (Wesen) tartoznak, azt az abszolút és oszthatatlan háromságot, amely az emberi lélek halhatatlan részének neve: Atma-Buddhi-Manas (szellem, megértés, szeretet), miközben az alacsonyabb, halandóbb rész neve: Kama Manas, Kama, Prana és Rupa, amelyek a gondolkodás, az értelem, az élettevékenység és az anyag megfelelői.”³⁴ A végcél a princípiumok összebékítése, a feloldódás a Nirvánában, az Egy és Oszthatatlanban, mely nem ismer nemi különbséget. Az ideális ember androgün, egyszerre nő és férfi. Talán ezért is jegyezte le Mednyánszky a következő, feltehetően valamelyik teozófiai olvasmányából származó sorokat: „A heteroszexualitás a centrifugális erő, a retardáló, mely a fejlődés ellenében hat. [...] Meghosszabbítja a szanzara illúzióját, a vegyes álmét és megakadályozza az ébredést. A homoszexualitás romlott, de centripetális ösztön, tehát még mindig jobb, mint a heteroszexualitás.”³⁵ Mednyánszky nagyőri fiatalkori érzései leginkább a szerelemhez és a halálhoz kötődtek. Ifjúkori szerelmei mind fiatalon haltak meg, Blazsej Ladeczky juhászbojtár Mednyánszky naplói szerint 1881. június 11-én hunyt el, Mednyánszky nagyon meggyászolta. De fiatalon halt meg Dinda János nagyőri kiskocsis is, az első vonzalmak tárgya. 1906-ban Kurdi Bálint, azaz Nyuli is távozott az élők sorából, akit senki sem pótolhatott. Mednyánszky szerelmi életének bevonása a művészettörténeti diskurzusba inkább csak afféle ellensúly vagy alkalmi fényforrás szerepét töltheti be: miután sikerült kiegyensúlyoznunk a túlzottan szociális szempontú interpretációkat a mérleg másik serpenyőjében, és éles fényt vetnünk némi homályban maradó vetületre a szokatlan témaválasztások és a férfiportré-galéria okán, érdemes tovább gondolkodni az ikonográfiai kérdéseken. Legalább ilyen fontosak voltak ugyanis az irodalmi előképek: a már említett Henri Murger mellett a magyar művészetre például Eugène Sue *Párizs rejtelmei* című regénye gyakorolt nagy hatást, amellyel kapcsolatban nem lehet figyelmen kívül

33 ANNIE BESANT: *Az újrászületés törvénye*. Ford. K. M. [az 1942-ben megjelent magyar kiadás reprintje] Budapest, Magyar Teozófiai Társulat, 1994. 9.

34 FRANZ HARTMANN: *Unter den Adepten*. Leipzig, Lotus Verlag, 1901. 132.

35 MEDNYÁNSZKY LÁSZLÓ *feljegyzései 1877–1918*. 2003 (ld. 20. j.). 226.

hagyni a reformkor magyar ponyvairódalmát, így Kuthy Lajos *Hazai rejtelmek* és Nagy Ignác *Magyar titkok* című művét, illetve Kiss József a Sue könyvével vastagságban is vetekedő monumentális parafrázisát a századfordulóról, mely *Budapesti rejtelmek* címmel nemrégiben újra megjelent. A Sue nyomán támadó magyar életkép-irodalom Mednyánszky művészetét sem hagyta érintetlenül. Az összegyűjtött naplófeljegyzések eme kötete maga is olvasható egyfajta regényként, lektúrként, hiszen Mednyánszky László, a különc arisztokrata festő és az ő „drága, tiszta lelke”, a váci Kurdi Bálint közötti kapcsolat dokumentuma, ami a szeretett lény halála után újra fellángol. 1906-tól kezdve Mednyánszky a feljegyzései nagy részét, melyeket gyakran ceruzás titkosírásával kísérve kockás vagy fekete kötésű füzetkék százaiban vetett papírra, s melyeket Bardoly István olvasott ki áldozatos munkával, az ő „lelki vezetőjének”, Kurdinak adresszálja, aki egyben kalauza abban a *másik világban*, melybe Mednyánszky újra és újra alámerül. A naplók és levelek nem csupán az anyaggal, a festészet anyagával való küzdelmeit, a képkészítés mindennapi rutinját, a tervbe vett témákat és a kivitelezés gondjait írják le,

hanem a materiális világot ellentételező megtisztulás rituáléit is. Anyagtól szellemig és vissza: a sokszor színvázlatok, vázlatrajzok közé ékelt napi feljegyzések ezt az utat járják be újra és újra, mániákus ismétlődéssel.

Ma már egyre világosabb számunkra, hogy a haladás fogalma nagyon relatív, különösen itt, Európa keletibb fertályán, és koronként is nagyon változó, mit tekintenek progresszívnek. Mednyánszky a saját útját járta. Nem csatlakozott egyetlen klikkhez vagy festői irányzathoz sem. Belekóstolt mindenbe, megtanult mindent, amit fontosnak tartott, és aztán továbbállt. Habár a társadalom számkivetettjeihez való vonzódása nem független a kor mélyen futó eszmei áramlataitól és felszínesebb divatjától sem, irodalmi előképei éppúgy akadnak, mint ikonográfiai előzményei, és noha kívülállása eleve valamelyest predesztinálta erre a sorsra, a legfontosabb mozzanat mégis a választásé. Mednyánszky önként merült el ebben a világban, az örök tüzezen izzó csavargókéban, a fojtott, parázsló agresszivitás és a lángoló szenvedélyek világában, megértő, bölcs koldus-filozófusként, aki mindent lát, mindent hall, de nem ítélkezik.

Kortársak: gyűjtők – művészek

Ha jól értem ennek a kiállításnak az intencióját, a szervezőinek szeme előtt lebegő ideális eset az, ha kortárs gyűjtők kortárs művészek nem kevésbé kortárs műveit becsülik nagyra, és igyekeznek megszerezni, ősi magyar szokás szerint megkímélve ezzel a hazai múzeumok fenntartóját, az államot attól, hogy – esetleg melléfogással fenyegető kalandokba bocsátkozva – az adófizetők pénzét utólag kevésbé értékállóan bizonyuló szerzeményekre költse. Ezért a rizikóvállalásért szokás hálával emlegetni Nemes Marcell, Hatvany Ferenc, Kohner Adolf, Herzog Mór, Majovszky Pál és mások nevét, akikben mintegy az e kiállítással példázott erényeket (röviden: a nagylelkűséggel párosult kvalitásérzék) véljük megtestesülni.

Bevallom: idegenkedem a „kortárs” főnévnek széles körben elterjedt melléknévi használatától, s ha tehetem, kerülöm is. Ez a mostani bizonyosan nem ilyen alkalomnak ígérkezik. Magyarul mondhatom ugyan egy személyről azt, hogy kortársam, kortársad, kortársa, de akár őt, akár a művét aligha jellemezhetem olyasmivel, mint *ad notam* „modern, modernebb, legmodernebb”, például „kortárs, kortársabb, legkortársabb”. Igaz, ennek logikailag azokban az idegen nyelvekben sincs sok értelme, amelyekben megvan az egyidejűsége utaló egyszerre főnév és melléknév: *contemporain* és rokonai, vagy a német *Zeitgenosse* főnévből képzett *zeitgenössisch*. Talán az ebben az elvtárs megszólítással összecsengő, valamikor jól aktualizálható elem (*Genosse*), valamint az oroszban is meglévő *современный-современник* melléknévi–főnévi páros is kedvezett a magyar szó elterjedésének. Talán közrejátszik ebben az elterjedésben az a

kifejezés is, amelyet németül a jelenkori („kortárs”) történelemre alkalmaznak: *Zeitgeschichte*.

Valahogy úgy állunk, mint a szintén egyidejűséget kifejező „korabeli” melléknév használatával. A pongyola, például idegenforgalmi vagy újságírói nyelvhasználat gyakran örvendezik annak, ha a turistát „korabeli látvány fogadja”, a színdarab „korabeli miliőt idéz”, feledve, hogy ez a szó nem egyszerűen az elavultságot, hanem a művelődéstörténeti összefüggést jelzi, ezért ilyenkor illenék megmondani, kinek a mivel való kora-beliségéről van szó, vagy csak elárulni, melyik évszázadról. Hogy egy gyakori példát idézzek, az, ami „Árpád-kori”, egyáltalán nem „Árpád-korabeli”! A „korabeli” jelző birtokos szerkezetet tételez fel, amelynek csak a *genitivus qualitatis* vagy *temporis* megnevezésével van értelme.

Talán hozhat némi tanulságot, ha egyszer átgondoljuk szóhasználatunkat.

Arról, hogy *mi* kortárs, már volt szó: lényegében az, amire más nyelven a vonatkozó *contemporain*, *zeitgenössisch* jelzőt használnánk – a melléknévi használatot magyarul alighanem a tükörfordítás (s ebben a külföldi kortársak beszédmódjának való megfelelés) igénye indokolja. Benne a korszerűség, a modernség és a haladás kötelezettsége fejeződik ki: a romantika, többek között Daumier és Baudelaire óta imperatívusszal kapcsolatban. (*Il faut*) *être de son temps* – az árureklám ismert szlogenjének nyelvén: „Haladjon Ön is a korral!” – mellesleg csupa főnévi utalás a minket körülvevő társadalom személyeire és a tárgyi világunkat benépesítő ipari termékekre. Azok számára, akik látták Hrabal és

* A fenti szöveg annak a beszédnek a változata, amely 2014. december 18-án az Új Budapest Galéria *Kortársak: gyűjtők és művészek* című kiállításának (2014. december 18. – 2015. március 1.) megnyitóján hangzott el. Jellegénél és rendeltetésénél fogva jegyzeteléséről,

amely mindenekelőtt nyelvi szótárak idézését jelentette volna, lemondtam. Mint továbbgondolásra alkalmas anyagot szeretettel ajánlom Bardoly Istvánnak, akiben az ilyesmire érzékeny és fogékony barátot becsülök.

Menzel *Sörgyári capriccióját*, nem kell részleteznem a mindent lerövidítő modernség tanulságait.

Most érdekesebb arról szólni, hogy ki a kortárs. Először megközelítésben leginkább az, aki velünk egykorú. – Tanácsos, ha ezúttal eltekintünk az időbelivel összefüggő azon térbeli összetartozástól, amit a latin *hic et nunc* kifejezés jelöl. Így marad – ismét nem bocsátkozva halbiológiai fejtegetésekbe – az, hogy születésünknel fogva kortársunk az, aki velünk *egyívású*, azaz, megint csak biológiaiailag determinált *nemzedéktárs*.

Persze, egyidejűleg több nemzedék él együtt egymással: tágabb értelemben mind egymásnak kortársai, generációs hovatarozásukat tekintve azonban külön-bözők. Dante óta („Lám, festészetben Cimabue tartott minden teret, és ma Giotto-t kiáltják”) ismeretes az a tény, hogy a legfiatalabb nemzedék ítélete – hogy a zajos tetszésnyilvánításnál maradjunk: a *dernier cris* – fejezi ki, mi időszerű, korszerű, sőt korszakalkotó. Cimabue, akinek „híre éjszakába hajlott”, csak korabeli, azaz, a maga fénykorából való. Talán ez a („másodlagos frissességű” konzervek módjára) lejárt szavatosságú korszerűség, a kronológiai egyidejűség mellett az ideje-múltság egyik legelső, modernista szellemű regisztrálása. Mindenesetre, tapintatosabb, mint Jó-zsef Attilánál: „idenyög a Dala-dög, az éveire mester”.

Tudom, miről beszélek: a („szép” – hm!) koromat jelző *emeritus* melléknév „kiérdemesült” veteránt, magyarul hadastyánt jelöl. Prozódiái szempontból mérlegelném a „kí-üri-tett” jelzőt is, amely egyaránt megfelel a tudástranszferben álló érdemnek és a szükségszerű elfáradásnak is. Az ifjú Weöres Sándort nagyon dicsérte Kodály olyan hasonlatokért, mint az „élet-szekéren régi szalma, élet-gyertyán lefolyt viasz” stb. „Te már elégtél!” – kiáltja a kórus. Ez a sok konfliktus így, persze, nehezen viselhető el; a nemzedékek együttélése csilapítást, szabályozást igényel. Erre való az öregebbeknek mesterré, fiatalabbaknak tanítvánná, azon alul inassá nyilvánítása megfelelő intézmények keretében, amelyeket iskoláknak, akadémiáknak szokás tekinteni. Ezek a nehezen kimunkált kompromisszumot hosszabb időre biztosítva, hagyománnyá nemesítik, és szerencsés esetben erényt kovácsolva a szükségből, nemzeti iskolákat is konstituálnak. A nemzet és a nemzedék fogalma köztudomásúlag egy töről fakad, mindkettő a születésre utal.

Egyidejűleg nemcsak több generáció van a színen, hanem többféle korhoz tartozó művek is a műkereskedés pultján. A helyzetet bonyolítja, hogy nem csak éppen érvényesek és immár érvénytelenek állnak szemben egymással. Szeretik ezeket olyan vízügyi kifejezé-

sekkel jellemezni, amilyen a folyó főágának sodrása, a *mainstream*. Vannak lassúbb áramlatok, akad visszafelé folyó, öbölben pangó is. Azt mondják, páratlanul gazdag a holtágak élővilága. Érték a biodiverzitás is! De a látszólag egyöntetűen réginek minősülő jelenségek között is vannak értékkülönbségek. A reneszánsz óta szokás megkülönböztetni a modernnek mellett egyszerűen elavult (*vecchio*) ócskaságokat és még régebbi, feltétlenül tiszteletet érdemlő, követésre méltó antikvitásokat (*antichità*). A modernség kultusza a 17. század végének francia akadémiajában kezdődik, az antikvitással (*anciens*) szembeni elsőbbségét hangoztató álláspontjával. Ez az az al, hogy régi művek is válhatnak időszerűvé, aktuálissá, mégpedig nemcsak az *all'antica* orientálódó irányzatok számára, hanem más, újító irányzatok ihletőiként és hivatkozási alapjaiként is. Manet festőisége köztudomásúlag hatalmas bátorítást nyert Velázquez példájától. Jól ismert példa még El Greco esete, akinek művészete a posztimpresszionizmus és az expresszionizmus idején vált aktuálissá. Nofretete szobra is a *Jugendstil* csúcspontján került Tell el-Amarnából Berlinbe, s 1923-ban nyilvánosságra hozva, éppen alkalmas időben kínálkozott mintaképként az *art deco* számára. Hol van már az *art deco*? – de Nofretete még mindig tartja magát. Ezek a közhelyszerű példák legyenek elegendők annak jelzésére, hogy az, amit kortárs művészetnek szokás nevezni, nem x mennyiségű mű egyszerű halmaza, hanem különböző eredetű és emellett eltérő korú alkotásokból leszűrt kánon, amely az újraértelmezett régmúltat is magába foglalja.

A mű kora nem feltétlenül azonos keletkezésének és mesterének korával, s a legnagyobb művek kora az örökkévalóság. Érvényük korokon átível, csak a világtörténelemmel mérhető. A nagy művek örökkévaló érvényéről szóló tézis egy változata volt Fülep Lajos érvelése Csontváry Kosztka Tivadar műveinek a festő naptári idejét meghaladó aktualitása mellett, amelyet úgy fejezett ki, hogy fő művei „a művészet egész történetének, Altamira, Lascaux és társai szintén csak csodálatosnak nevezhető barlangképeitől máig legmagasabb csúcsaival vannak egy magasságban”. Ma történelmi jelenséggént szemléljük „a művészet korát”, amelynek határozott újkori kezdete volt, s amelynek szükségképpen határozott végének is kell lennie – vita csak arról folyik, hogy ez a vég már bekövetkezett-e, vagy még előtte állunk. A kor problémája kultúránk legmélyebb kérdései közé vezet.

Hátravan még egy további, definícióra váró kérdés: milyen értelemben kortárs a *műgyűjtő* és gyűjteménye. Nyilvánvaló, hogy mindkettő, a személy is, a tárgyak is

a művészet korának termékei és képviselői. Hans Belting, akitől „a művészet kora” kifejezés származik, az újkori művészetfogalom kialakulása előtt „a kép korát” számította. A gyűjtő és gyűjteménye nyilvánvalóan más korfogalommal él, mint az a művészetkedvelő, aki csak közvetlen kortársaitól vár a maga gondolatait és érzéseit is tolmácsoló műveket. A gyűjtés szükségképpen korok között közvetít, a jelent történelmi idők folyamataként, a korokat egymásutánjukban szemléli. Ebben az egymásutánban van helye a jövőnek is: a bölcs gyűjtő s a kiváló, rendszerint kivételes adottságokkal rendelkező művészettörténész ráérez azokra a művészi kvalitásokra, amelyeknek jövőjük van. Ilyen tekintetben van kapcsolata ahhoz, amit a fent a művészet csúcsaival kapcsolatban említett örökkévalóság jelent.

Mindehhez képest a való életben gyakran különös méricskélésekkel van dolgunk. Igaz-e, vagy csak perspektivikus rövidülésből adódó érzékcsalódás, hogy az, amit kortárs művészetnek szokás nevezni, a 19. századdal kezdődött? A válasz készen áll: ezt már a 20. század első évtizedeinek műkritikája sem így gondolta, különösen azután nem, hogy Lukács György 1910-ben megállapította: „Az utak elváltak.” A 20. század folyamán sokan látták itt, az előző századforduló után, a kortárs művészet gyökereit, amikor például a Csont-

váry-problémában a századvég művészeti életének egyik központi problémáját látták, vagy a kortárs művészeti múzeumot a Nyolcak fellépésétől kezdve kívánták berendezni. Vajon van-e olyan, akár szubjektív, akár objektív művészetkor-fogalom, amelynek értelmében évszázadnyi vagy annál is nagyobb korú jelenségek aktualitása állítható? És mi következik abból, hogy időközben már jócskán benne vagyunk a 21. században, vagyis a III. évezredben? Vajon az egy időben élő generációk közül melyik tekinthető dominánsnak – más szóval: korszakalkotónak? Ebből a szempontból tekintve, radikális és vakmerő tett, hogy ezen a kiállításon csak 2010 és 2014 közötti művek láthatók. Talán történelmi perspektívában nem is mondhatók kor-társaknak, csak egyidejűeknek. De egyáltalán van-e értelme ennek a megkülönböztetésnek egy tanulságos szemlén belül?

Ez a kérdés összefügg a jövőre vonatkozó értékítélettel, amelynek lehetősége a műértők: a gyűjtő, a kritikus és a múzeumi kurátor előtt nyílik meg. Persze, szerencsés esetben. – És itt vége a pedáns nyelvészkedésnek, amelyre szintén van jó német szó, *A nürnbergi mesterdalnokokra* utaló *Beckmesserei*. Goethe Mefisztójának szavaival: „Fiam, fakó minden teória, / s a lét aranyló fája zöld.” (Jékely Zoltán ford.) – avagy „Pajtás, minden elmélet szürke, És zöld az élet aranyfája.” (Márton László ford.).

Nagy Konstantin bevonulása Rómába 312-ben

Wagner Sándor panorámaképe

Míg a 19. század első felében a magyarok a többi európai művészhez hasonló célokkal és lelkesedéssel látogatták¹ Itáliát, a század második felére az itáliai utazás már nem azzal a súllyal képviselte magát a művészek pályafutásának kezdetén, mint korábban. Noha nagyon sokan felkeresték a legismertebb városokat, Velence, Firenze, Róma emlékei ekkor már inkább turisztikai látványosságot jelentettek; a művészek számára a fő központ előbb München, majd Párizs lett. Még olyan, több száz éves itáliai múlttal rendelkező nemzetek is „szinte” elhagyták Rómát, mint a németek; művészeti egyesületük funkcióvesztéséről és lassú kimúlásáról panaszos újságikk számolt be a nyolcvanas években.² Mivel a magyar művészek mindig is más országok kolóniáihoz csatlakoztak, az európai centrumrendszer átrendeződése mellett ez is oka volt annak, hogy a többiekhez hasonlóan elmaradtak Itáliából. Természetesen szinte mindenki életrajzában megtalálható az itáliai tanulmányút, de – néhány kivételtől eltekintve – ez az érdeklődő-szemlélődő körülményesen kívül már nem jelentett sokkal többet.

Wagner Sándor (1838–1919) a 19. század második felének azon művészei közé tartozik, akiknek az itáliai tanulmányút művészi megbízásoknak köszönhetően képezte pályafutása részét. Miután huszonegy évesen már nagy sikert aratott *Dugovics Titusz önfeláldozása* cí-

mű történeti kompozíciójával (1859, Magyar Nemzeti Galéria), 1860-ban megbízást kapott a müncheni Nationalmuseum két freskójának elkészítésére. Ezután itthon is monumentális kompozícióra vonatkozó megbízáshoz jutott (*Mátyás diadala a cseh Holubáron*, Viga-dó, 1865, a második világháborúban elpusztult³); sikerének köszönhetően 1866-tól a müncheni akadémia tanáraként tevékenykedett. Az évtizedek folyamán keze alatt megfordult számtalan tanítványán keresztül – akik közül kiemelkedett a lengyel származásúak száma – gazdag életműve végeredményben az egész európai művészettel kölcsönhatásban állt.⁴ Az 1870-es évek elejétől kezdve rendszeresen járhatott Itáliában, hiszen 1873-ban már megjelent a *Kulturbilder aus alt-römischer Zeit* című nagy méretű, gazdagon illusztrált kiadványsorozat első füzeté, amelyben a címnek megfelelően az ókori Róma mindennapi életét elevenítették fel különböző kompozíciókban.⁵ A kiadvány a berlini Paetel fivérek kiadójának megrendelésére készült, s a későbbi években Európa-szerte különösen nagy divattá váló, színpadias, látványos, nemritkán rémisztő jelene-teket bemutató, az antik Róma hangulatát megidéző érdeklődés korai tanúja. Az 1878-ban egy kötetbe összefogott kétszázötven illusztráció hosszabb, részben tudományos igénnyel megírt szöveget⁶ kísért; elkészítéséhez nem csupán helyszíni tanulmányokra, hanem

1 Vö. „Miközben szabadban rajzolgattunk” Magyar művészek Itáliában 1810–1860. Kiállítási katalógus. Szerk. Hessky Orsolya. Balatonfüred, Vaszary Galéria, 2014.

2 r.: Der deutsche Künstlerverein in Rom. In: *Kunst für alle*. Hg. von Friedrich PECHT. München, Verlagsanstalt für Kunst und Wissenschaft, 1889. 121–122.

3 Vö. például SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: *Régi dicsőségünk. Magyar történelmi képek a XIX. században*. Budapest, Corvina Kiadó, 2001. 90–91.

4 Munkásságának monografikus feldolgozása egyetlen példányban a Magyar Nemzeti Galéria adattárában található meg. WÁGNER István:

Wagner Sándor. Kézirat, 1987. Eredetileg a Képzőművészeti Kiadó számára készült, de végül nem jelent meg. MNG Adattár, ltsz. 24581/2009.

5 Vö. Wagner Sándor emlékkiállítása. Kiállítási katalógus. Szerk. SZINVEI MERSE Anna. Szécsény, Kubinyi Ferenc Múzeum, 1988; WÁGNER 1987 (ld. 4. j.). 144, 148, 155; SZINVEI MERSE Anna: Magyar festő-tanárok lengyel tanítványai Münchenben. In: *München magyarul. Magyar művészek Münchenben 1850–1914*. Kiállítási katalógus. Szerk. VESZPRÉMI Nóra. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2009. 103.

6 Theodor Simons szövege 2016-ban – képek nélkül – újra megjelent (Norderstedt, Vero Verlag).

1. Wagner Sándor panorámájának kísérő füzet, címlap, 1889 (Stephan Oettermann tulajdona)

tudományos kutatásokra is szüksége volt a művésznek. Mint az említett, egyetlen kéziratos példányban létező monográfia szerzője, Wágner István írja: „[Wagner Sándor] Münchenben élő, idős dédunokái még emlékeznek arra, hogy hohenschwangau-i nyári rezidenciáján is római vérték, lábszárvédők és ingek, sisakok sorakoztak a műteremben a modellek számára, a lándzsákról és egyéb kellékekről nem is beszélve.”⁷ Az első füzet recenziója kiemelte a tudományos, mégis olvasmányos szöveghez készült korhű és látványos illusztrációkat: az „irodalmi és tudományos szempontból, illetve művészi

és topografikus felszereltségben is kiemelkedő mű” a császárkort romlottságában és örült pompájában is nagyszerűnek mutatja be.⁸ Szintén a hetvenes évekből származik a *Kulturbilder* egyik leggyakrabban reprodukált illusztrációjának továbbgondolásaként megfestett, a római kocsihajtó versenyeket felidéző nagy méretű kompozíció (*Chariot Race in the Circus Maximus*, 1882 körül, Manchester Art Gallery). A festmény akár Lewis Wallace egy évvel korábban megjelent *Ben Hur* című regényének egyik illusztrációjaként is felfogható – állítja a manchesteri galéria képismertetője.⁹ A mű datálása bizonytalan, egyes kutatók – logikusan – a *Kulturbilder* keletkezésével kapcsolják össze, a Manchester Art Gallery 1882-re datálja.

Wagner itáliai tartózkodásáról egyébként számos festmény is tanúskodik, amelyek elsősorban egy, a művészt nagyobb tanulmányban bemutató, számos reprodukcióval kísért cikkből¹⁰ ismerhetők (*A Villa d'Este ciprusai*, *A velencei dózsépalota belseje*, *A Pantheon belülről*, *A Forum Romanum a Capitolium felől*). Kétségtelen, hogy Itália tájai, látványosságai, festői motívumai éppen úgy megihlették az utazó művészt, mint fél évszázaddal korábban ott dolgozó társait. Wagner e művei azonban már sokkal inkább a fényképezés mai funkciójával jöttek létre, mint korábban az új műfaj megteremtésének igényével, a mindenre rácsodálkozás elsöprő élményével.¹¹ Pontos, de festői megörökítései azoknak a motívumoknak, amelyeket több évszázada ismerünk.

Wagner azonban nem csupán ezzel a szándékkal érkezett olasz földre; olyan munkában vett részt, amely a nyolcvanas években valószínűleg hosszabb ideig igénybe vette művészi energiáit. „A nyolcvanas évek végén több hónapot töltöttem Rómában, a régi Róma körképéhez tanulmányokat gyűjtendő; e képek Nagy-Konstantin bevonulását és diadalmenetét ábrázolta az első keresztények idejében” – írta egy visszaemlékezésében.¹² A panorámaképek a 19. század első felében Európa-szerte rendkívüli népszerűségnek örvendtek, majd a század középső harmadát követő hanyatlás után az 1870-es évektől másodvirágzásukat élték. 1888-ban jelent meg az a két részből álló cikksorozat,¹³ amelyet szerzője a panorámák korabeli elszaporodására tekintettel írt. Az első cikkben a körképek feltalálásának történetét

7 WÁGNER 1987 (ld. 4. j.), 145.

8 N. n.: Aus altrömischer Zeit. *Illustrirte Zeitung*, 60. 1873. 152.

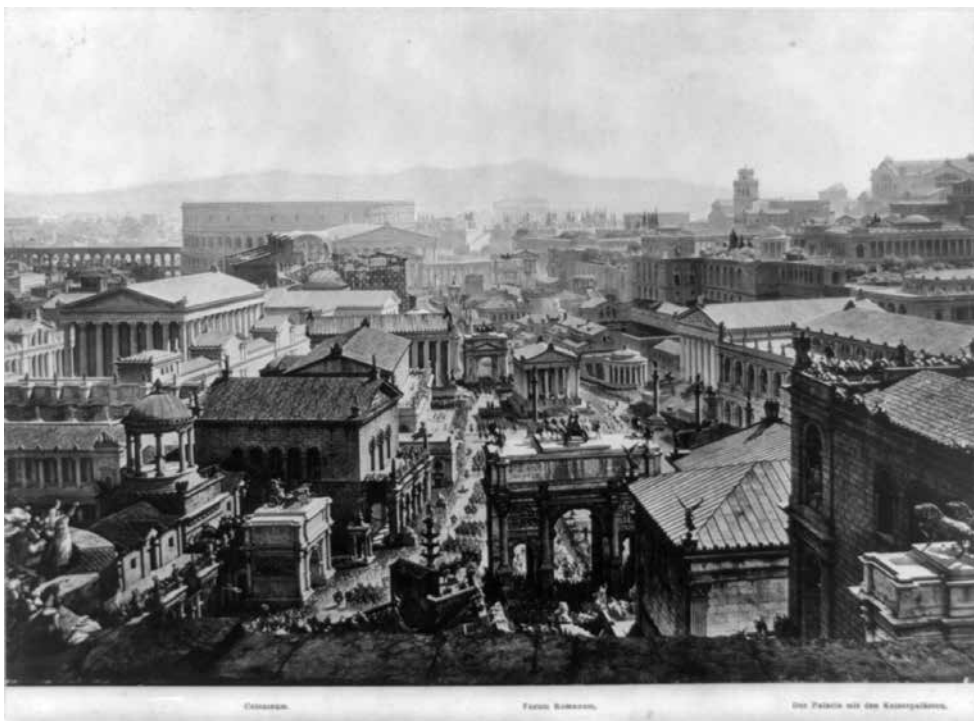
9 <http://manchesterartgallery.org/collections/search/collection/?id=1898.12> (letöltve: 2018. 11. 11.)

10 Max HAUSHOFER: Alexander v. Wagner. *Die Kunst unserer Zeit*, 12. 1901. 41–72.

11 Vö. *Orte der Sehnsucht. Mit Künstlern auf Reisen*. Ausstellungskatalog. Hg. von Hermann ARNHOLD. Regensburg, Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, 2008.

12 Wagner Sándor emlékezései. *Vasárnapi Ujság*, 57. 1910. 369–370.

13 A körképek (panorámák) kialakulásával, történetével kapcsolatban egy korabeli cikksorozatból tájékozódhatunk: S. HAUSMANN:

2. Korabeli felvétel Wagner Sándor római panorámájának részletéről, 1880-as évek második fele (Stephan Oettermann tulajdona)

foglalja össze; eszerint a 18. század végén egymástól függetlenül angol és német földön is foglalkoztak a nagy méretű, illuzionisztikus hatást keltő látványképek létrehozásának ötletével. A kornak a vizualitás iránt halhatlan mértékben megnőtt igényével¹⁴ magyarázható a jelenség kialakulása és rövid időn belüli népszerűsége. Az első korszak körképei mind technikai, mind művészi szempontból inkább kezdetlegesek voltak, noha folyamatosan tökéletesítésükre törekedtek. A század közepén támadt közömbösséget¹⁵ követően az 1879-es párizsi világkiállítás beemelt a programjába egy egyébként már évek óta teljes érdektelenség mellett létező panorámaképet, amely néhány hét alatt óriási érdeklődést keltett.

Ezt követően gombamód szaporodtak a részvénytársaságok a panorámaképek létrehozatalára, amelyeknek mérete, anyag- és munkaigénye lényegesen nagyobb volt annál, hogy egyetlen megrendelő finanszírozza.¹⁶ A körképek mérete ugyanis nagyjából állandó, az első panorámát a perspektíva összefüggéseinek figyelembevételével megépítő mester számításai alapján százhusz méter hosszú, tizenöt méter magas volt egy-egy mű, s egy harminckét méter átmérőjű, erre a célra felépített sátorban (rotunda) kapott helyett. Az ábrázolt téma különösen fontos volt, hiszen az csábította be a tömegeket, amelyek a vállalkozást kifizetőddé tették. Mivel a nyolcvanas évek panorámáinak létrejöttében

Die Erfindung der Panoramen. In: *Die Kunst für Alle* 1889 (I. d. 2. j.). 198–202; Uő: Die neueste Entwicklung der deutschen Panoramamalerei. In: *Die Kunst für Alle*. Hg. von Friedrich PECHT. München, Verlagsanstalt für Kunst und Wissenschaft, 1890. 257–263; valamint *Sehnsucht. Das Panorama als Massenunterhaltung des 19. Jahrhunderts*. Ausstellungskatalog. Hg. von Marie-Louise von PLESSEN. Bonn, Kunst- und Ausstellungshalle, 1993.

14 A vizualitással kapcsolatos változások elsősorban a kor könyvkiadásának és az irodalmi, illetve sajtóillusztrációknak a robbanásszerű

elszaporodásával állnak szoros összefüggésben, vö. például PAPP Júlia: *Könyv és kép a 19. század elején*. Blaschke János (1770–1833) illusztrációinak katalógusa. Budapest, Argumentum Kiadó, 2012.

15 Stephan OETTERMAN: *Das Panorama. Die Geschichte eines Massenmediums*. Frankfurt am Main, Syndikat Verlag, 1980. 187.

16 Isabelle LEROV: *Belgische Panoramengesellschaften 1879–1889. Modelle des internationalen Kapitalismus*. In: *Sehnsucht* 1993 (I. d. 13. j.). 74–83.

3. Korabeli felvétel Wagner Sándor római panorámájának részletéről, 1880-as évek második fele (Stephan Oettermann tulajdona)

4. Római kocsihajtó verseny. Metszetillusztráció a *Kulturbilder aus altrömischer Zeit* című kötetből, 1873 körül (Stephan Oettermann tulajdona)

ez a merkantil mozzanat mindig túlságosan előtérbe került, ezért e művek művészi pozicionálása kezdetől fogva problémás.¹⁷ A század elején a tájpanorámák voltak túlsúlyban, később a korszak háborúinak nagy csatáit ábrázolták, utóbb jellemzően a porosz–francia háború egyes jeleneteit, amelyekkel a nemzeti érzelmekre lehetett hatni; később más témákat is felfedeztek, ezek közé tartozott az ókori Róma is. Ennek egy körképe már 1800 őszén bemutatásra került Berlinben.¹⁸ Amint a korabeli kritikus beszámolójában írja: „kézenfekvő, hogy az ókori Róma jól sikerült rekonstrukciója mindennél alkalmasabb arra, hogy a művelt világ figyelmét felkeltse”.¹⁹

Wagner Sándor 1885-ben kapott megbízást a Münchener Körkép Társaságtól (Münchener Panoramengesellschaft) a *Nagy Konstantin bevonulása Rómába 312-ben* című műre (1. kép), amelyen előkészítő munkákat követően 1886 és 1889 között dolgozott. A látvány elméleti megalkotója Joseph Bühlmann (1844–1921) építész, a müncheni Technische Hochschule építészetelmélettel foglalkozó professzora volt, aki az antik épületek rekonstrukciójára specializálódott. Részvétele a mun-

kában garanciát jelentett a történelmi hitelességre, amely ebben a vállalkozásban legalább olyan fontos kritériumnak számított, mint a művészi kivitel lehető legmagasabb színvonala. A körkép a Capitoliumról tekint le, a madártávlatból, de nem túl messziről látható városképen körben a látóhatárig kibontakozik az antik metropolisz szinte valamennyi épülete; egy olyan metropolisz látképe, amely a 19. század végén élő, már a nagyvárosi, hatalmas épületeket megszokó ember léptékéről tanúskodik: gigantikus épületek és terek, ameddig a szem ellát, elképzelhetetlen kiterjedésben (2. kép). A művészek fantáziáját bámulatos mértékben termékenyítette meg az ókori kutatás 19. század végi állapota, de egészen bizonyos, hogy ismerték Giovanni Battista Piranesi (1720–1778) rekonstrukciós kompozícióit is, hiszen minden létező – és akár nem létező – épületet megjelenítettek, valószínűleg maximálisan eleget téve a megrendelők és a közönség, általában a panorámajelenség igényeinek. Konstantin császár győzelmi bevonulása szinte eltűnik a hatalmas rekonstrukcióban, lényegtelen, mellékes mozzanat a pusztulásra ítélt nagyváros látképében. Amint azt a kortársak is

17 Ez a kérdés nem témája ennek a dolgozatnak, ezért csak lábjegyzetben térek ki arra, hogy a számos korabeli panorámakép mintegy kiszorult a művészet történetéből, összegyűjtésük és konzerválásuk a ma is működő nemzetközi panorámatársaság (International Panorama Council) munkájának köszönhető, amely rendszeresen megrendezett konferenciákon tárgyalja eredményeit. Vö. például *The World of Panoramas. Ten Years of International Panorama Conferences*. Ed. by Gabriele KOLLER. Amberg, Büro Wilhelm, 2003.

18 HAUSMANN 1889 (ld. 13. j.). 201. E körkép a cikk szerint az antik Róma képét mutatta a császárpaloták felől; ez a kilátópont valószínűleg alkalmassága miatt népszerű volt azokban az évtizedekben, hiszen a Magyar Nemzeti Galéria grafikai osztályán található egyik rajz szerzője feljegyzése szerint is ebből a pontból örököltette meg Rómát. Lásd Koziina Sándor: *San Giovanni e Paolo*, 1830. Itsz.: 1930–2207. jelzete szerint: „S. Giovanni e Paolo und S. Stephano rotondo aus den Kaiser-pallästen”.

19 HAUSMANN 1889 (ld. 13. j.). 262.

5. Korabeli felvétel Wagner Sándor római panorámájának részletéről, 1880-as évek második fele (Stephan Oettermann tulajdona)

6. Jelenet az arénából. Metszetillusztráció a *Kulturbilder aus altrömischer Zeit* című kötetből, 1873 körül (Stephan Oettermann tulajdona)

megállapították, Wagner Sándor festői teljesítménye az egyébként megvetett panorámakínálatban a legjobbak közé tartozik.²⁰ A Münchenben, Berlinben és Londonban is kiállított, majd Amerikában utaztatott mű elpusztult, ma már kizárólag abból az ismertető füzetből²¹ rekonstruálható, amelyet a panorama látogatóinak adtak a belépőjegy mellé. Ebben a vizuális élmény minél nagyobb átélése érdekében történelmi és művelődéstörténeti információkat is közöltek. A nyolc részre osztott „festmény” fotográfiái egymás mellett sorakoznak a füzetben, aláírásban megjelölve a látnivalókat: Forum Romanum, Circus Maximus (3–4. kép), Marcellus színháza, Circus Flaminius, a capitoliumi Jupiter-templom (5. kép), Pantheon, Hadrianus sírmeleke, Augustus fóruma stb.²²

A korabeli beszámolókból tudható, hogy Wagner a panorama elkészülte és megnyitása után is folyamatosan dolgozott a képen, javította, bővítette azt.²³ Amint az a panorámák készítésénél elengedhetetlen volt, a kivitelező mester minden alkalommal több festő kollégával együtt dolgozott az óriási felületen. Színeyi Merse

Anna feltételezi, hogy Wagnernek Münchenben olyan lengyel festőnövendékek segédkeztek az ókori Róma látképének létrehozásában, akik a korszakban készült, lengyel mesterek nevéhez kapcsolódó panorámákban is dolgoztak később, s a gyakorlatot esetleg itt, Wagnernél szerezhették.²⁴ Tekintettel a munka léptékére és az egyébként bevett gyakorlatra, a vezető művész mellett még több tíz alárendelt festőnek kellett tevékenykednie. A nevét adó művész tekintélyének elfogadása, a művészi individuumból bármiféle megnyilvánulása az alkalmazott festők részéről fel sem merülhetett, a néhány hónap alatt elkészítendő monumentális munka feltétele volt mindennek panaszmentes elfogadása.²⁵ Ezért lehetséges, hogy egy-egy panorama rendszerint csak egy-egy művész nevéhez fűződik, a munkában részt vevők inkább csak a korabeli híradásokban kerültek megemlézésre.²⁶

A rendkívüli látványosság – annak ellenére, hogy Budapesten nem került bemutatásra – nem maradt visszhang nélkül Magyarországon sem. Szana Tamás még a század fordulóján írt összefoglaló munkájában

20 Stephan OETTERMANN: Die Reise mit den Augen – „Oramas” in Deutschland. In: *Sehnsucht* 1993 (ld. 13. j.). 42–51, 173.

21 Joseph BÜHLMANN–Alexander WAGNER: *Das alte Rom mit dem Triumphzug Konstantins im Jahre 312. Abgekürzte Beschreibung des Rundgemäldes*. München, Verlag der Panoramen Gesellschaft, 1890.

22 A panorama fekete-fehér reprodukciója Stephan Oettermann saját gyűjtéséből ismerhető, amelyet a panorámaképekről írt monográfiájában közöl: OETTERMANN 1980 (ld. 15. j.).

23 WÁGNER 1987 (ld. 4. j.). 158.

24 SZINYEI 2009 (ld. 5. j.). 102–103.

25 OETTERMANN 1993 (ld. 20. j.). 50.

26 Az 1896-ban az Andrassy út végén felállított Feszty-körképpel kapcsolatban a korabeli rendszeres beszámolók alapján ismertek a művészek és közreműködők nevei, többek között Mednyánszky László, Spányi Béla, Vágó Pál. A cikkekben több mint húsz festőről esik szó. Vö. *A magyarok bejövetele*. Szerk. ESZTERGÁLYOS Jenő. Celldömölk, Apáczai Kiadó, 1996.

is megemlítette: „Az óriási festmény az architekturális részletek nagy szabatosságával, a csoportozatok ritka élénkségével és a plein air hatásos alkalmazásával európai körútjában mindenütt elragadta a nézőket.”²⁷ A század utolsó évtizedében aztán itthon is több panoráma készült hasonló vállalkozásokban.²⁸ Ezek a legtöbb panorámához hasonlóan ma már nem léteznek, átmeneti látványossággként, mutatványként való tálalásuk eleve nem adott lehetőséget a kompozíciók megőrzésére.²⁹

Az óriási méretű munka a korszak egyszerre kétféle divatjának is eleget tett: a római kort megidéző mű a hatalmas, színpadias és látványos, egyben borzongató antik időszaot felelevenítő történeti zsánerek kategóriájába tartozott (6. kép), amelyek ezekben az években különösen nagy számban születtek,³⁰ s ugyanez mondható el az ún. panorámaképekről, amelyek másodvirágzását a tömegkultúrának a fotográfia megjelenésével párhuz-

mosan történő viharos gyorsaságú terjedése hozta el. Elsőprő népszerűségük abban a mediális vákuumban alakult ki, amelyben az illusztrált sajtó és irodalom már nem tudta kielégíteni az optikai információk iránti, folyamatosan növekedő igényt – de a filmművészet még nem töltötte ki ezt az űrt.³¹ Ezen túlmenően Wagner Sándor az egyik legismertebb müncheni mesterként ezzel a művével pontosan reprezentálta, hogy a század végéhez közeledve mit is jelentett Itália a közönség számára: már nem a műveltség ősi forrása, kultúrtörténeti csúcsmű, noha ennek töredékes felidézése is megtalálható a műben – sokkal inkább barbár érdekesség, amely monumentalitással, pompával, rabszolgákkal, gladiátorokkal valami olyasmit testesített meg, amely a fotográfiának és a mozgóképnek hamarosan a minden napok részévé válásával az átalakuló és egyre növekvő vizuális étvágy kielégítését szolgálta.

27 SZANA Tamás: *100 év a magyar művészet történetéből*. Budapest, Athe-naeum, 1901. 147. Idézi: WÁGNER 1987 (ld. 4. j.). 143. További recenziók ugyanitt.

28 Vö. Kovács Ákos: *Két körkép*. Budapest, Sík Kiadó, 1997; KOLTAI Magdolna: Képmutogatók Pest-Budán. *Budapesti Negyed*, 15. 1997. 1. sz. 15. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00013/kolta.htm> (letöltve: 2019. 03. 24.), illetve Vaszary János: Bem-Petőfi-körkép, 1898. In: BAKOS Katalin: *10 × 10 év az utcán. A magyar plakátművészet története 1890–1990*. Budapest, Corvina Kiadó, 2007. 24.

29 Ez alól kivétel a Feszty-körkép, amelynek évtizedeken keresztül húzódo rekonstrukciója, restaurálása is vita tárgyát képezte. Szűcs Árpád: *A Feszty-körkép*. Budapest, Helikon Kiadó, 1996.

30 Vö. *L'histoire en spectacle*. Catalogue d'exposition. Édité Jean-Léon GERÔME. Paris, Musée d'Orsay, 2010; *Klassische Verführung*. Ausstellungskatalog. Hg. von Lawrence ALMA-TADEMA. Wien, Österreichische Galerie Belvedere, 2017; Jerzy MIZIOLEK: *Nel segno di Quo vadis?* Roma, L'ERMA di Bretschneider, 2017.

31 OETTERMANN 1993 (ld. 20. j.). 51.

Barki Gergely

Egy kiállítás(turné) képei

*Adalékok a Bölöni György szervezte 1909-es vidéki kiállítássorozathoz
rekonstrukciójához*

Úgy tűnhet sokak számára, hogy e témával Tímár Árpád örök emléke előtt tisztelgek. Igazuk is van! Ezért rövid magyarázattal tartozom, hogy miért éppen ezt a témát választottam Bardoly István ünneplésére (is).

Köztudott, hogy az említetteket évtizedeken keresztül nagyon szoros kötelék, baráti és kollegiális szálak fűzték egymáshoz, de azt talán kevesebben tudják, hogy Bardoly István Tímár Árpád fájdalmas halála óta a hozzá méltó elszánt küzdelemmel folytatja idősebb kollégája torzóban maradt munkáit. Ehhez, az Árpád iniciálásával indult és István által folytatott, most is folyamatban lévő, izgalmas, és sok tekintetben paradigmaváltással kecsegtető munkához szeretnék szerény adalékokkal szolgálni.

A téma fontosságát nem csupán abban kell látni, hogy a Bölöni György által szervezett 1909-es kiállítássorozat tekinthető a Nyolcak fellépése és csoporttá szerveződése legfontosabb előzményének, hanem abban is, hogy ez a vidéki turné önmagában is a korszak, a magyar modernizmus egyik leginkább figyelemre méltó eseménye volt, és jelentőségéhez képest méltatlanul elfeledett etapa a magyar művészettörténet-írásnak. Az értékelést, illetve az azt szükségszerűen megelőző kutatásokat és az eredmények feldolgozását leginkább az nehezíti, hogy katalógusok hiányában kevés kapaszkodónk maradt a kiállítássorozat képi rekonstrukciójához, és eleddig szinte kizárólag a Tímár Árpád által összegyűjtött sajtóvisshangozokra támaszkodhattunk.¹

Bölöni mint „dealer”

Tímár Árpád már címével, pontosabban a MIÉNK (Magyar Impresszionisták és Naturalisták Köre) történetét feldolgozó, két részben publikált nagy tanulmányának² alfejezetcímével – *A Bölöni György szervezte kiállítássorozat* – is utalt arra, hogy az 1909. május végétől július elejéig Kolozsvár, Nagyvárad és Arad reprezentatív termeiben „Új Magyar Festők” címmel zajló kiállítássorozatot tévesen interpretálták már a korszakban, majd később is a MIÉNK vidéki kiállításturnéjaként, hiszen az – amint a szövegében is részletesen kifejtette – szinte kizárólag Bölöni György szervezőtevékenységéhez köthető. Arra azonban eddig kevesebb figyelem irányult, hogy Bölöni kiállítás-szervező tevékenysége mögött nem csupán a modern magyar festészet népszerűsítésének vágya állt, hanem kifejezetten pénzügyi érdekek is meghúzódtak, magyarára a turnéval – talán nem is másodsorban – pénzt igyekezett keresni, nem is keveset.³ Bár a vállalkozás anyagilag korántsem tűnt kockázatmentesnek, tudjuk, hogy Bölöninek volt rutinja képek eladásában, igaz, nem ilyen nagy volumenben. A Petőfi Irodalmi Múzeum Bölöni-hagyatékában számos, zömében publikálatlan levélből, elsősorban a közte és Czóbel Béla között folyt levelezésből egyértelműen kiderül, hogy Czóbel Bölönit leginkább képközvetítőnek tekintette. Bölöni azonban nem csupán közvetítőként, hanem kifejezetten képkereskedőként is tevékenykedett, és nem kizárólag Czóbel esetében.⁴

1 TÍMÁR ÁRPÁD (gyűjt., vál., szerk., előszó): *„Az utak elváltak”. A magyar képzőművészet új utakat kereső törekvéseinek sajtóvisshangoza. Szöveggyűjtemény, II. 1909–1910.* Budapest–Pécs, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–Janus Pannonius Múzeum, 2009.

2 TÍMÁR ÁRPÁD: A MIÉNK művészegyesület története a korabeli sajtóban, I–II. *Művészettörténeti Értesítő*, 57. 2008. 47–82, 249–286.

3 A kiállítás előkészületeivel kapcsolatban későbbi felelőségével, akkori kedvesével, Itókával (szül.: Otília Marchis [Márkus Otília], ekkor Koz-

mutza Kornélné) folytatott levelezésük során vissza-visszatérő motívum a szabadságukhoz szükséges pénz előteremtése. Vö. *Párizstól pocsolyavárosig. Bölöni György és Itóka levélnaplója 1906–1912.* Vál., szerk., jegyz., előszó Nagy Csaba. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005.

4 A Bölöni-hagyatékban szép számmal akadnak olyan levelek is, amelyekben Czóbelen kívül többek között Csáktornyai Zoltán, Mikola András, Gulácsy Lajos, Körmendi Frim Ervin képeinek eladásáról esik szó.

Czóbel egyik leveléből tudjuk, hogy a festő már 1906-ban megbízta képeinek eladásával Bölönit. Amíg ő Nagybányán, a festőtelepen dolgozott, Bölöni Párizsban igyekezett értékesíteni a nála deponált Czóbel-festményeket:

Kedves Bölönyi [sic!], sok szívességet igen köszönöm, s örömöm volna, ha valamivel viszonzhatnám. Mikola tegnap Bányára érkezett s elmondta, hogy talán vesznek tőlem. Azért az önarcképért 500 frankot kérhet, adhatja alább is, meg többért is. A többieket (a lány az ágy mellett kivételével 500) ha nagyobb a kép 300, ha kisebb 100, 150, 200, 250 frankért adja oda. Igen érdekes lenne ha jó pénzért el tudnék adni valamit, mert még ezt nem tettem. Szeptemberben Párisban találkozni fogunk, én most dolgozom, ha nem is megy a munka mint szeretném, de azért gondolom be fogok küldetni a Salon d'Automneba. Sok szívességet köszönve üdvözlí

Czóbel Béla

Nagybánya 16. Julius⁵

A rövid üzenet-, illetve levélváltások állandóan visszatérő fordulata, hogy Czóbel előleget kér, vagy a végkifizetés időpontjával kapcsolatban sürgeti Bölönit, illetve a nyélbe ütött üzletekért mond köszönetet.

Bölöni legismertebb Czóbel-kép-eladása Ady Lédának nevéhez köthető. A két kartonra festett, azóta elveszett, Fauve-periódusból származó, feltehetően Nyergesújfalun, Kernstoknál tett vendégeskedése során festett tájkép megvásárlására vonatkozó levelezés mellett néhány visszaemlékezésből is rekonstruálható a „nagy üzlet”.⁶

Az 1909 nyarán szervezett vidéki kiállításturnéra Bölöni nem véletlenül válogatott elsősorban olyan művészeket, akiket Czóbelhez hasonlóan Párizsból ismert, és többükkel üzleti kapcsolatban is állt. Talán az sem kizárólag a sors szeszélyének tudható be, hogy Bölöni a kiállítás megszervezése előtti években az egyik legfrekvenciáltabb párizsi műteremházban, a rue Campagne-Première 9. szám alatt, a festők közvetlen közelében bérelt magának műteremlakást, ahol többek között Berény Róbert, Czigány Dezső és Gulácsy Lajos voltak műteremszomszédjai – mindannyian a vidéki turnén is kiállított művészek.

1906-ban az amerikai Max Weber, aki később az Egyesült Államokban a kubizmus pionírjai között is a legelsőkhöz tartozott, műteremszomszédként szintén mindennapos vendég volt a magyarok között, s egy máig publikálatlan levelének tanúsága szerint Bölönivel is szoros kapcsolatban állt, sőt az sem zárható ki, hogy Bölöni Weber képeinek is igyekezett gazdát találni.⁷ Ez csupán mellékszál, de Bölöni tevékenységének széles spektrumára kellőképpen rávilágít.

A kiállító névsora és a turné összeállítása

Bölöni későbbi feleségének, Itókának részletesen beszámolt a kiállítási körút előkészületeiről, és sommásan felsorolta, melyik festőtől hány művet sikerült összeszednie.⁸ A kiállítandó művészek kiválasztását, mint szinte minden, a tárlatokkal kapcsolatos tevékenységet, alapvetően Bölöni végezte el, azonban végül a kiállító művészek sorába kerültek olyan művészek is, akiket ő eredetileg nem kért fel a bemutatkozásra.

Az egyik önkéntesen jelentkező festő, az akkoriban éppen Matisse tanítványaként szintén Párizsban tartózkodó Bornemisza Géza volt, akivel – amint az a Bölönihez 1909. május 18-án írt, s most első alkalommal egészében publikált leveléből is kiderül – korábban nem ismerték egymást:

Igen Tisztelt Uram!

Hazautazás közben Bpsten minden alkalmat megragadtam, hogy Önt személyesen felkereshessem, de sajnos sehol sem találtam. Kénytelen vagyok így ezt az utat választani. Több festőtársam figyelmessé tett, hogy Uraságod szándékozik egy kollektív kiállítást rendezni vidéki nagyobb városokban. Még Párizsban Czóbel Béla és Frim Ervin szóltak erről, Pesten pedig Tihanyi és Mikola említették. Amennyiben én az Ön felszólítása nélkül nem érzem jogosítva magamat a beküldésre, azon tiszteletteljes kéréssel terhelem, hogy ha a kiállításban van részemre hely, méltóztassék előbb tudatni, hova milyen címre és mikorra küldessem a képeket. Budapestről küldhetnék egyet, innen többet. Ha esetleg Nagyváradra már

5 Czóbel Béla Nagybányáról Bölöni Györgynek Párizsba címzett, 1906. július 16-án kelt levele. PIM, Bölöni György-hagyaték, ltsz. V.4/32/102/II.

6 Czóbel ezen eladást érintő, többnyire publikálatlan leveleit a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi. Bölöni idevonatkozó leveleit lásd NAGY 2005 (ld. 3. j.). 54. A visszaemlékezésekről: ROCKENBAUER Zoltán: *Apacs*

művészet. Adyismus a festészetben és a kubista Bartók. Budapest, Noran Libro, 2014. 44–45.

7 Max Weber levele Bölöni Györgynek, Madrid, 1906. augusztus 20. OSZK, Levelestár, Fond 127/623.

8 NAGY 2005 (ld. 3. j.). 71–75.

késő volna, ámbár a képek az Ön válasza után egy hét leforgása alatt rendelkezési helyükön lennének – úgy legalább a következő, azt hiszem kolozsvári kiállításra küldenék.

Lekötelező szíves soraira előre is köszönetet nyilvánítva, engedje remélnem, hogy a közeljövőben szerencsém lesz b. személyét is megismerhetni.

Magamat jóindulatába ajánlom, mély üdvözlettel:
Bornemisza Géza

Fehérgyarmat
:/Sztármár megye/.⁹

A korabeli sajtóban megjelent előzetes hírek mellett e sorokból is kiderül, hogy eredetileg Nagyvárad lett volna a turné első állomása, ám valójában Kolozsvárott rendezték az első tárlatot. A terv megváltoztatására esetleg az lehet a magyarázat, hogy a körút egyik emblematikus mozzanatára, Ady nagyváradai szereplésére csak később kerülhetett sor, és Bölöni valószínűleg nem tudta a korábbi időpontra megszervezni költő barátja leutazását. Ady ismert kötődése okán csakis Nagyváradon léphetett fel a kiállítás támogatására szervezett irodalmi matinén, és minden bizonnyal ez a későbbi időpont felelt meg számára. Az Itókának írt üzenetekből kitűnik, hogy Bölöni, miközben már javában zajlott a turné, még mindig nem volt biztos, hogy hány helyszínrre és mikor viszi el az egybegyűjtött képeket.¹⁰

Bölöni Bornemisának írt válaszát nem ismerjük, de az arra május 25-én küldött, szintén most először publikált viszontválaszában Bornemisza már Kolozsvárt említette az első kiállítás helyszínéül:

Tisztelt Uram,
fogadja köszönetemet szíves soraiért, Rögtön intézkedtem, hogy két dolgot küldjenek Kolozsvárra az adott címre. egyik Bpestről fog menni, a másik innen. Egy tájkép és interieur. A képek árát 130-130 koronára szabtam, úgy, hogy ha sikerül eladnunk 100

kor nekem a kiadásokon kívül megmaradna. Annak idején nagyon lekötelezne, ha a dolgokról értesíteni szíves lesz. Valamint arról is, hogy mikor nyílik meg Váradon a kiállítás?

Még egyszer köszönve lekötelező figyelmes sorait, magamat szíves jóindulatába ajánlom, mély üdvözlettel, híve:

Bornemisza Géza¹¹

A fentiekből az is kiviláglik, hogy a kiállítás összetétele részben organikusan formálódott. Bornemisza Géza képei végül mindhárom helyszínen bemutatásra kerültek, de akadtak olyanok, akiket még az előkészületek során maga Bölöni emlegetett, vagy a beharangozó hírekben kerültek említésre, végül mégsem szerepeltek a körút kiállítói között. Ilyen volt Iványi Grünwald Béla és Boromisza Tibor, valamint Csáktornyai Zoltán és Magyar Mannheimer Gusztáv is, akik a források tanúsága szerint végül mégsem szerepeltek a kiállítók között.¹²

Mivel katalógus egyik kiállításról sem maradt fenn, leginkább továbbra is a sajtóhírekre támaszkodhatunk, azonban – amint majd látni fogjuk – levelek és néhány mű hátoldalán megismert felirat is segítséget nyújt az azonosításhoz, illetve a kiállítások rekonstrukciójához. A tény, hogy ma nem ismerünk egyetlen katalógust sem, nem jelenti azt, hogy nem is kísérték katalógusok a tárlatokat, sőt egészen biztosra vehető, hogy mindhárom helyszínen volt valamilyen katalógus, brossúra vagy egyszerűen sokszorosított, esetleg stencilezett képjegyzék. Ez egyrészt abból is következtethető, hogy nem csupán a képekhez tartozó sorszámkokat, hanem pontos képcímeket is megemlítenek a korabeli sajtóban. Ebben az időszakban ugyanis nem volt szokás a képcímeket is feltüntetni az egyes képek alatt a falakon, csupán sorszámkokat tűztek a képek mellé, vagy egyenesen rájuk, és a látogatók a képlajstrommal (katalógussal) kezükben sétálva azonosították a számoknak megfelelő képcímeket. De van ennél konkrétabb bizonyítékunk is! Erki Edit, Bölöni György *Képek között* című könyvében

9 Bornemisza Géza Fehérgyarmatról Bölölinek feltehetően Budapestre címzett, 1909. május 18-án kelt levele. OSZK, Levelestár, Fond 127/128/1.

10 „Valószínűleg ide jövök át a kiállítással Váradról, hol vasárnap zárunk.” – írta Bölöni Itókának Aradról 1909. június 18-án. Közli: Nagy 2005 (ld. 3. j.). 75. Bölöni egyik levelében Herkulesfürdő szintén felmerült (Uo.), és az előkészületekről hírt adó tudósításokban is szerepelt három város, Debrecen, Szeged és Temesvár, ahova végül nem jutott el a turné.

11 Bornemisza Géza Fehérgyarmatról Bölölinek címzett, 1909. május 25-én kelt levele. OSZK, Levelestár, Fond 127/128/2.

12 Itt kell korrigálnom Rockenbauer Zoltán állítását, aki Iványit és Boromiszt is felsorolja a kiállítók között, viszont Bornemisza Gézát nem említi közöttük. Lásd ROCKENBAUER 2014 (ld. 6. j.). 98. Iványi és Boromisza neve csakis az előzetes hírekben fordult elő, Csáktornyaikat pedig maga Bölöni említette bőven az előkészületek elején egy május 6-án kelt, Itókának írt levelében. Közli: Nagy 2005 (ld. 3. j.). 71. Magyar Mannheimer neve egyetlen előzetes híradásban merül fel, de végül ő sem szerepelt a kiállítók között (N. n.: A M.I.É.N.K. Nagyváradon. *Nagyvárad Napló*, 1909. június 6. 5. Újra-közli: TÍMÁR 2009 [ld. 1. j.]. 107–108).

1. **Rippl-Rónai József:** *Fésülködő nő* (*Intérieur női akttal*), 1909
Olaj, lemezpapír, 83 × 104 cm. j. j. l.: Rónai 09.
Magántulajdon

a vidéki kiállításturnéhoz tartozó fejezet egyik láb-jegyzetében ez olvasható: „A Bölöni-hagyatékban egy beárazott katalógusra bukkantam. Rippl-Rónai képei 500–1000 korona között mozogtak.”¹³

Sajnos eddig sem az Országos Széchényi Könyvtárba, sem pedig a Petőfi Irodalmi Múzeumba került Bölöni-hagyaték dokumentumai között nem sikerült megtalálni az Erki Edit által említett katalógust.

Adalékok a képi rekonstrukcióhoz

A rekonstrukciót tovább nehezíti, hogy a három helyszín kiállítási anyaga nem egyezett, hanem folyamatosan változott. Egyrészt az eladott művek nagy valószínűséggel már nem kerültek újra bemutatásra a következő helyszíneken, másrészt újabb művek is érkeztek a turné során. Arról is tudomásunk van, hogy egyes művészek több festményüket küldték el, mint amennyi végül ki-

állításra került, s talán Bölöni ezeket a talonban tartott műveket úgy kezelte, hogy az eladott képek helyére léphetnek majd a körút következő állomásain.

A leglátványosabb eltérésnek a többi helyszínhez képest a sorozat legsikeresebb festője, Gulácsy Lajos nagyváradi, szinte önálló kiállításnak is betudható külön szekciója tekinthető, ám jelen írásomban Gulácsy szereplésével, külön szekciójának rekonstrukciójával részletesebben nem foglalkozom, hiszen az egy teljes tanulmányt is kitenne.¹⁴

Rippl-Rónai József kiállított képei

A körút legnagyobb megbecsülésnek örvendő, a szélesebb közönség számára is ismert festője Rippl-Rónai József volt. Bölönit szoros szálak fűzték Rippl-Rónaihoz, és minden bizonnyal szívesen látta volna a magyar modernizmus doyenjét egy, a MIÉNK-ből kiváló, radikálisabb szellemiségű csoport élén. Bár Gulácsyéhoz viszonyítva jóval szerényebb számú anyag képviselte a kaposvári művészt, így is a turné legjelentősebb együttesével szerepelt, és mindenképpen kiemelt művésze volt a tárlatsorozatnak.¹⁵ Nagyváradon, a turné csúcspontján, Ady és Gulácsy mellett ő is díszvendégként volt hivatalos a második vasárnapi matinéra, de a beharangozók ellenére mégsem jelent meg, csupán üdvözlő táviratát olvasták fel.

A Rippl-Rónai-szakirodalomban jóformán alig esik említés az 1909-es vidéki körúton való szerepléséről, továbbá képeinek azonosítása sem történt meg, holott ma is legismertebb fő művei közül néhány ekkor debütált hazai kiállításon. A sajtóvisszhangok alapján biztosan azonosítható méretes *Fésülködő nő* című, feltehetően feleségéről, Lazarine-ról festett kompozíciója, mely a kép kiállításhistoriográfiájában nem szerepel (1. kép).¹⁶ Hasonlóan nem került feltüntetésre a mű kiállításjegyzékében a Bölöni-féle vidéki körút az *Akt teraszon* [*Terasz a tengerparton*] című kép esetében, mely a korabeli kritikák alapján egyértelműen azonosítható.¹⁷ Több beszámo-

13 Bölöni György: *Képek között*. Gyűjt. és szerk. ERKI Edit. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967. 571.

14 Gulácsy művei közül egy jóval szerényebb válogatás Kolozsvárott és Aradon is bemutatásra került. Bölöni vállalkozásának legsikeresebb festője kétséget kizáróan Gulácsy volt. A körút sajtójában közel száz alkalommal került említésre a neve, és a vásárlások is azt tükrözték, hogy a közizlésnek az ő művei feleltek meg leginkább.

15 A kritikák nyolc festményéről és hat rajzáról számolnak be. (N. n.:

Az Új Magyar Festők. Megnyílt a kiállítás. *Kolozsvári Hírlap*, 1909. május 30. 7. Újraközli: TÍMÁR 2009 [ld. 1. j.] 95–96.)

16 Rippl-Rónai József: *Fésülködő nő*, 1909. In: *Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása*. Kiállítási katalógus. Szerk. BERNÁTH Mária–NAGY Ildikó. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1998. 323–324. Kat. 88. (Imre Györgyi)

17 Rippl-Rónai József: *Akt teraszon*, 1908. In: *Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása* 1998 (ld. 16. j.) 323. Kat. 87. (Földes Mária)

lóban is érzékletes leírást olvashatunk egy csendéletéről, amelyek alapján arra lehet következtetni, hogy az azonos lehet a *Narancsos csendélet* című, ma Kieselbach Tamás gyűjteményét gyarapító festménnyel, s így a kép 1910 körüli datálását is korábbra tehetjük.¹⁸ Az *Apám és Piacsek bácsi vörösbor mellett* című, megkerülhetetlen fő mű csupán az aradi kiállítás kritikái között került említésre, s ott feltehetően a másik két helyszínen eladott művek pótlásaként szerepelt. Ennek a sokat reprodukált és a szakirodalomban alaposan feldolgozott műnek a kiállítástörténetében sem szerepel Bölöni vándorkiállítás.¹⁹ A tárlatról szóló beszámolóok tanúsága szerint bemutatásra került még egy vagy esetleg több, parkot ábrázoló, illetve egy *Fiumei partrészlet* című vízparti tájat ábrázoló képe, ám dacára, hogy több hasonló témájú művét is ismerjük, a rendelkezésre álló adatok alapján egyiket sem tudjuk hitelt érdemlően azonosítani.²⁰ A tudósítások között számos alkalommal említésre került az *Almát hámozó asszony* című, feltehetően szintén a kukoricás korszakból származó festmény, amelyet még fekete-fehér reprodukcióról sem ismerünk.²¹

A későbbi Nyolcak csoport kiállított festményei

A későbbi Nyolcak társaságából egészen biztosan nem kerültek kiállításra Orbán Dezső és Pór Bertalan képei. A korabeli sajtóban Márfy Ödön neve csupán egy, az aradi tárlatot beharangozó rövid híradásban merül fel, a kiállításról szóló tudósításokban viszont már nem említik.²² Bölöni még a turné előkészületei során írt egyik levelében említést tett arról, hogy lesznek Márfytól is képei az első kiállításon, ám azok mégsem kerültek bemutatásra sem Kolozsvárott, sem Nagyváradon, s nagy valószínűséggel Aradra sem érkeztek meg.²³

2. Kernstok Károly: *Czóbel Béla képmása*, 1907
Olaj, vászon, 101 × 70 cm, j. b. l.: K. K.
Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 6826.

A későbbi Nyolcak csoport vezérének kikiáltott Kernstok Károly igen szerény kollekcióval, csupán két festményével²⁴ és rajzaival vett részt a körúton, mégis ez az alkalom tisztázta Bölöni számára, hogy a MIÉNK ra-

18 Rippl-Rónai József: *Narancsos csendélet*, 1909 [vagy korábban]. Olaj, karton, 50 × 65 cm, j. j. l.: Rónai, Kieselbach Tamás gyűjteménye, Budapest.

19 Rippl-Rónai József: *Apám és Piacsek bácsi vörösbor mellett*, 1907. In: *Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása 1998* (ld. 16. j.). 320–321. Kat. 83. (Gergely Mariann)

20 Az egyik ismeretlen tudósító beszámolója (N. n.: *Matiné a tárlaton*. A M.I.É.N.K. üdvözlése. *Nagyvárad Napló*, 1909. június 15. 4. Újra közli: *Tímár 2009* [ld. 1. j.]. 118–119) szerint a *Fiumei partrészlet* című festményt dr. Sámson Márton vásárolta meg. Egy másik tudósításból (N. n.: *Művészeti matiné a MIÉNK tárlatán*. *Nagyvárad*, 1909. június 20. 5–6. Újra közli: *Tímár 2009* [ld. 1. j.]. 124) pedig az derül ki, hogy dr. Zell [Czell] Vilmos zilahi ügyvéd további két Rippl-Rónai-festményt vásárolt meg, melyek feltehetően Aradra már nem mentek tovább.

21 Dutka Ákos a mű háttéréről is érzékletesen ír: „[...] az »Almát hámozó asszony« (37.), melynek háttérében a lila belsejű fekete szekrény bámulatos finom dekoratív hatású.” Lásd DUTKA Ákos: *Új magyar festők kiállítása. Nagyvárad*, 1909. június 10. 1–2. Újra közli: *Tímár 2009* (ld. 1. j.). 110–111.

22 N. n.: *Új magyar festők kiállítása. Aradi Közlöny*, 1909. június 29. 7. Újra közli: *Tímár 2009* (ld. 1. j.). 130.

23 Tímár Árpád hasonló állításával – lásd *Tímár 2008* (ld. 2. j.). 273 – vitatkozik Rockenbauer Zoltán, aki bizonyosra veszi, hogy Márfy is kiállított a turnén, melyhez lásd ROCKENBAUER Zoltán: *Márfy. Életműkatalógus*. Budapest–Párizs, Maklár Artworks Kft., 2006. 35–36. A magam részéről nem látok elegendő bizonyítékot ennek igazolására, s valószínűbbnek tartom, hogy Márfytól Aradra sem érkeztek képek.

24 Az egyik híradás három vásznáról tesz említést, de csupán ket-

3. **Csőbel Béla:** *Csendélet*, 1908
Olaj, vászon, 73,5 × 59 cm, j. j. I.: Czobel
Magántulajdon

dikálisabb újítókat tömörítő szűkebb társaságán belül is érzékelhető egy törésvonal, az új irány vezető egyéniségét pedig már nem Rippl-Rónaiban, hanem Kerns-

tokban látta. A turné végére lecsapódott értékelésének címe nem véletlenül lett *Kernstok Károly és társai*.²⁵

A beszámolóban Kernstoktól egyetlen tájképet említenek, amelyet eddig nem sikerült azonosítani, valamint egy azóta is sűrűn reprodukált és gyakran kiállított portrét, melyet fiatalabb kollégájáról, Czöbel Béláról festett 1907 nyarán (2. kép).²⁶

Az arckép modelljét, Czöbelt éppen annyi mű képviselte, mint idősebb kollégáját: csupán két csendélete szerepelt a vándorkiállítás valamennyi állomásán. Néhány hónappal később, a Nyolcak hivatalos megalakulása előtt rendezett első csoportos kiállításukon, a budapesti Könyves Kálmán Szalonban rendezett „Új Képek” tárlatán is ezt a két csendéletét és még egy tájképét állították ki a szervezők Czöbel távollétében.²⁷ Tehát dacára annak, hogy a megelőző években, Párizsban Bölöni szinte Czöbel menedzserként lépett fel, az általa szervezett hazai körúton fiatal festő barátja mégis meglepően hangsúlytalanul mutatkozott be. Valószínűbb azonban, hogy a vidéki szereplés szerény mértékének inkább logisztikai, mintsem koncepcionális okai lehettek. Czöbel két kiállított csendélete korábban reprodukcióról sem volt ismert, ám alig több mint egy évtizede a két mű párban, egyszerre bukkant fel, méghozzá a tengerentúlon, a Sotheby's New York-i árverésén (3–4. kép).²⁸ Az 1909-es sajtóban megjelent részletes leírások alapján egyértelműen azonosíthatók voltak.²⁹ Murádin Jenő egy másik festménnyel, a korábban tévesen *Téren*, ma *Strandon* címmel ismert, valójában tengerparton készült, 1905–1906 körüli kompozíciójával,³⁰ illetve egy férfiportréval kapcsolatban állította, hogy eladásra kerültek a vidéki körúton, méghozzá Kolozsvárott.³¹ Ezt az állítást sem a sajtókritikák, sem egyéb források nem erősítik meg. Czöbel ezekben az

tőt sorol fel. N. n.: A fiatalok kéпкиállítása. A Miénk tagjai Aradon. *Függetlenség* [Arad], 1909. július 1.6. Újraközli: TÍMÁR 2009 (ld. 1. j.). 133–134. Egy másik kritikában hét festményt említene Kernstoktól, ám feltehetően csupán elütés lehetett. N. n.: A M.I.É.N.K. kiállítása Aradon. *Új Magyar Festők. Arad és Vidéke*, 1909. július 1. 3. Újraközli: TÍMÁR 2009 (ld. 1. j.). 130–131.

- 25 Bölöni György: Kernstok Károly és társai. *Arad és Vidéke*, 1909. július 4. 8. Újraközli: TÍMÁR 2009 (ld. 1. j.). 135–137.
- 26 Kernstok Károly: *Csőbel Béla képmása*, 1907. Olaj, vászon, 101,4 × 70 cm, j. b. f.: K. K., Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, Ltsz.: 68.26.
- 27 Erről részletesebben lásd BARKI Gergely: Czöbel Béla. In: *A Nyolcak*. Kiállítási katalógus. Szerk. MARKÓJA Csilla–BARDOLY István. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 2010. 241–242.
- 28 *Impressionist & Modern Art Including Latin American Art*. Aukciós katalógus. Sotheby's, New York. 2008. február 13.
- 29 Czöbel Béla: *Csendélet*, 1908. Olaj, vászon, 73,5 × 59 cm, j. j. I.: Czöbel, Magántulajdon, és Czöbel Béla: *Csendélet (Virágcsendélet)*, 1908. Olaj, vászon kartonon, 81 × 50 cm, j. j. I.: Czöbel 908. Magántulajdon. A két festmény a New Yorkban rendezett aukciót követően

Budapesten is árverésre került. A hozzájuk írt tanulmányokban az azonosításról részletesen írtam. Czöbel Béla: *Virágcsendélet*, 1908. In: *Kieselbach Galéria Tavaszi Képauciója*. Aukciós katalógus. Budapest, Kieselbach Galéria, 2008. 174–177. (Barki Gergely); valamint Czöbel Béla: *Csendélet*, 1908. *Virág Judit Galéria Őszi Aukciója*. Aukciós katalógus. Budapest, Virág Judit Galéria, 2008. 102–107. (Barki Gergely)

- 30 Czöbel Béla: *Strandon [Téren]*, 1905–1906 körül. Olaj, vászon, 56,4 × 50,4 cm, j. j. f.: Czöbel, Collection L. C.
- 31 MURÁDIN Jenő: A Vadak vidéki hátsországa. *Erdélyi Művészet*, 7. 2006. 3. sz. o. n. Újraközölve: MURÁDIN Jenő: *Függőhidak. Válogatott művészettörténeti írások*. Sepsiszentgyörgy, ARTprinter Könyvkiadó, 2013. 340. A két említett kép jelenlegi tulajdonosa szíves szóbeli közlése szerint Szamosújváron bukkantak fel a művek, de annyit lehet tudni, hogy oda Nagyváradról kerültek. Semmi bizonyítékot nem ismerünk arra, hogy a két festmény szerepelt és eladásra is került volna Kolozsvárott vagy máshol a körút során. A jelenlegi tulajdonos elmondása szerint a képek a szamosújvári gyűjteménybe a Bölöni családtól kerültek. A Murádin által említett férfiportréről azóta

években Párizsban is a legradikálisabb újítók közé tartozott, a Salonokon egy teremben állított ki Matisse-szal és a Fauve-okkal, de budapesti tárlatokon is megbotránkoztatta közönségét ultramodern festményeivel. A Bölöni-féle körúton bemutatott képei nem tükrözték ezt a fajta radikális szemléletet, és jóval higgadtabb, befogadhatóbb, minden bizonnyal az eladhatóságot is szem előtt tartó művek képviselték.

Összességében is elmondható, hogy az amúgy Párizsban a leghaladóbb áramlatokhoz csatlakozó művészeket nem a legradikálisabb festményeik képviselték a turnén. Így volt ez a szintén a Fauve-okkal együtt kiállító fiatal magyar piktor, Berény Róbert esetében is. Ő sem a polgárpukkasztásban élenjáró *Cilinderes önarcképét*, vagy az olasz lányról festett, Párizsban is botránnyosnak ítélt aktképét küldte a magyar vidékre, hanem tetszetős, bár – ahogy a sajtóban több helyütt is írták – cézanne-osan megfestett tájképeit. Egyes kritikák a rekonstrukcióban is sokat segítenek: „A többiek is Párizsba szakadt magyarok. Az egyik Berény Róbert, a másik Köröndi-Frim Ervin, s velük fölvonul a párizsi magyar negyednek, a szűk, szegényes boulevard-oknak egész érdekessége. A Montmartre, Montparnasse s Nagybánya és Tahitótfa között variálódnak témáik. Jönnek napsütéses, sugaras magyar tájak, mellettük apró, sokablakú párizsi házak, a nyomorúságos ruek és apachok tanyái. Egy-egy vakítóan kék tengerrészlet a francia Riviéra partjairól, s mellette a szolnoki tájak: Tiszahíd, nyaraló és parókia.”³²

Az említett Duna menti község, Tahitótfa az egyik ismert 1906-os Berény-festmény, a *Kertes ház* jelzetében valóban felbukkan,³³ és minden bizonnyal azonos az egyik aradi lap hasábjain megjelent kritikában emlegetett *Felvidéki ház* című festménnyel.³⁴

Berény esetében a kritikák mellett egyéb források is segítséget nyújtanak az azonosításhoz. Néhány éve a műkereskedelemben újra felbukkant egy korai, a festő Párizsba érkezésének első időszakából származó külvárosi vedutája, háztetőn sétáló macskával.³⁵ A festmény hátoldalán, a vakráma felső léccén magyar nyelvű felirat és koronában megadott ár is olvasható: „BERÉNY R. ES-

4. Czobel Béla: *Csendélet (Virágcsendélet)*, 1908
Olaj, vászon kartonon, 81 × 50 cm, j. j. l.: Czobel 908.
Magántulajdon

TI HANGULAT »LA VILLETTE-BEN« 400K.” Mivel Berény sem korábban, sem később nem állította ki Magyarországon ezt a festményét, biztosra vehető, hogy a felirat a Bölöni-féle körútra vonatkoztatható.

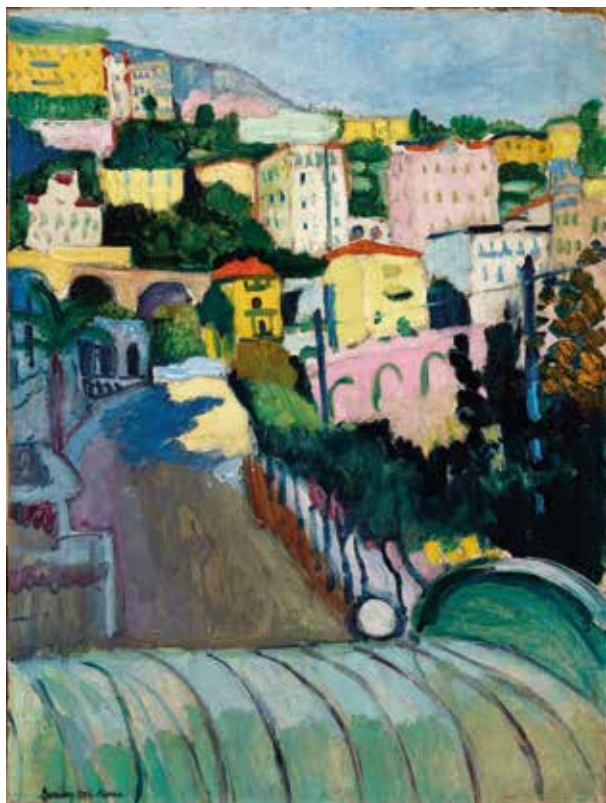
bebizonyosodott, hogy az nem Czobel Béla, hanem Berény Róbert alkotása, modellje pedig maga Bölöni György volt. A témával kapcsolatban vö. Rum Attila: Berény kontra Czobel. Szűrőpróba. *Artmagazin*, 11. 2013. 10. sz. 42–48. és a viszontválasz: BARKI Gergely: Mégis Berény! Műkereskedelmi rejtvények 1. *Artmagazin*, 12. 2014. 1. sz. 44–51. Elképzelhető, hogy mindkét festmény, Czobel tengerparti jelenete és a Berény által festett Bölöni-portré is a vidéki körút során került Kolozsvárra, ám egyik mű kiállításán való szerepeltetésével kapcsolatban sem ismerünk forrásokat.

32 N. n.: Az Új Magyar Festők. Megnyílt a kiállítás. *Kolozsvári Hírlap*, 1909. május 30. 7. Újraközl: TÍMÁR 2009 (ld. 1. j.). 95–96.

33 Berény Róbert: *Kertes ház*, 1906. Olaj, karton, 38 × 50 cm, j. j. l.: Berény 1906 Tótfalu, Magántulajdon.

34 g. a.: A Miénk tárlata. *Aradi Közlöny*, 1909. július 1. 5. Újraközl: TÍMÁR 2009 (ld. 1. j.). 131.

35 Berény Róbert: *Esti hangulat „La Villette-ben”*, 1905. Olaj, vászon; 73 × 92 cm, j. j. l.: Berény Paris. Magántulajdon.

5. **Berény Róbert:** *Monacói tengerpart* (*Bord de Monaco*, *Monakói part*), 1906
Olaj, karton, 76 × 57 cm, j. b. l.: Berény 1906 Monaco. Magántulajdon

Szintén a műkereskedelem felhajtóerejének köszönhető egy korábban nagyon keresett Berény-tájkép előkerülése, mely a hátoldalán lévő autográf felirat szerint egy párizsi kiállítási szerepléssel is azonosítható (5. kép).³⁶ Az 1907-es Salon des Indépendants-on *Bord de Monaco* címmel bemutatott kép előkerülése azonban adalékul szolgál tárgyal kiállításunk rekonstrukciójához is, ugyanis a kartonlap hátoldalán egy apróbb, ceruzával írt magyar nyelvű felirat is olvasható: „Berény / Monakói part [sic!] / Ára xxxx [kikaparva]

K.” Bár feltételezhető, hogy Berény ezt a festményét később, a Nyolcak 1911-es kiállításán is bemutatta, festményei ott cím nélkül kerültek katalogizálásra, így ez a felirat is bizonyosan Bölöni vidéki körútjára vonatkoztatható.

Berény többi, 1909 nyarán kiállított tájképét nem sikerült azonosítani, de a fent idézett kritikában szereplő „Egy-egy vakítóan kék tengerrészlet a francia Riviéra partjairól” megjegyzés is minden bizonnyal az ő egyik művére vonatkozott. Tudvalevő, hogy *Bord de Monaco* címmel Berény két festményt is kiállított 1907 tavaszán Párizsban, a Salon des Indépendants tárlatán, de csupán a most említett mű került eddig elő. A lappangó párdarab esetleg azonos lehet az idézett művel.³⁷

A későbbi Nyolcak csoport benjámíja, Tihanyi Lajos esetében szintén gazdag forrásanyag áll rendelkezésünkre a sajtókritikákon kívül is. Kiállított képei azonosításához a legfontosabb kapaszkodót egy, még az előkészületek során Bölöninek küldött levele nyújtja, melyben – Bornemiszához hasonlóan – ő is a nagyváradi kiállítást említi első helyszíneként, és rögtön hozzá is teszi, hogy amennyiben a felsorolt öt festményből esetleg eladásra kerülne, úgy küldene másokat Kolozsvárra.³⁸ Arról, hogy végül csupán ezeket a műveket szállíttatta el Bölöninek, vagy volt második, esetleg harmadik küldemény is, nincs tudomásunk. Mindenesetre a Tihanyi által elküldött festmények a következők voltak:

- „1. Nagybányai tájkép este, nagy o. f. 300-200 kor.
2. Fürdőzők, o. f. 150-100 kor.
3. Paris pont St. Michel, 100-80
4. Intérieur, o. f. 120-90
5. Tájkép mosónőkkal, 120-100”³⁹

A rendelkezésre álló sajtóforrások alapján még azt sem tudjuk rekonstruálni, hogy Bölöni vajon a Tihanyi-tól érkezett képek mindegyikét kiállította-e, vagy válogatott közülük. Egyetlen festményéről találunk részletesebb ismertetést a kritikák között, és másutt is ez az egyetlen, amelyet cím szerint említenek. Az *Intérieur* című, ma a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményében őrzött, 1908-as művéről van szó (6. kép).⁴⁰ A vászon és a vakkeret hátoldalán több feljegyzés is olvasható, köztük egy Ady felirat.⁴¹ Mivel a mű Ady Lajos hagyatéká-

36 Berény Róbert: *Monacói tengerpart*, 1906. Olaj, karton, 76 × 57 cm, j. b. l.: Berény 1906 Monaco, hátoldalon autográf felirat [tussal, ecsettel]: 3. / *Bord de Monaco* / Berény. Magántulajdon.

37 Ez a leírás ugyanakkor tökéletesen illik egy ismert, véleményem szerint hamis Vaszy-szignóval ellátott Berény-festményre is, ám műkereskedelmi érdekek egyelőre gátolják az azonosítás nyilvánossá tételét, holott megítélésem szerint Berény korai pályafutásának egyik legszebb tájképéről van szó.

38 Tihanyi Lajos Budapestről Bölöninek címzett, 1909. május 15-én kelt levelét (PIM, Bölöni-hagyaték, V.432/53) idézi: MAJOROS Valéria: *Tihanyi Lajos írásai és dokumentumok*. Budapest, Monument-Art, 2002. 35–36.

39 Uo.

40 Tihanyi Lajos: *Intérieur*, 1908. Olaj, vászon, 59 × 55 cm, j. b. l.: Tihanyi L. o8 Nagybánya. PIM, Itsz. 65.24.1.

41 A vakkeretre kézírással feljegyzett képcím olvasható: *Bányászlakás*. Az Ady felirat igen halványan a vászon hátoldalán látható.

ből került a múzeum tulajdonába, feltételezhető, hogy eredetileg Ady Endre birtokában volt. Hogy a kép ekkor, esetleg Ady nagyváradi fellépésének alkalmával vagy később került a költőfejedelem birtokába, egyelőre kérdéses. A témával kapcsolatos előadásom során Nagyváradon, a helyi Ady Múzeum egykori igazgatója, Imre Zoltán úgy nyilatkozott, hogy véleménye szerint a kép Ady érmindszenti szülőházában a költő hálószobáját jeleníti meg.⁴² Állítását igazolhatja a festmény szintén a Petőfi Irodalmi Múzeumba került tusvázlata, melynek ajánlásában ez olvasható: „Böloni Gyurkának Ady Bandi emlékére / Fratello Paris 1935 I.”⁴³ Mindennek ellentmondhat, hogy a festő mindkét mű jelzetében Nagybányát adta meg a művek készülési helyeként, és nem Érmindszentet, amely több óra járásra található a művészteleptől.⁴⁴ Elképzelhető, hogy a vázlatot is csupán Nagybányán szignálta a művész, s az olajképet szintén ott festette a vázlat alapján, de ez az okfejtés nehezen igazolható, tehát ennek a rejtélynek még nem sikerült a végére járni.

Tihanyi Böloninek küldött lajstromában azonosítható még a *Fürdőzők* című olajképe is, de erről nem esik említés a korabeli kritikákban.⁴⁵ A *Nagybányai tájkép* este és *Tájkép mosónőekkel* című festményeit reprodukcióról sem ismerjük, s velük kapcsolatban sem találunk konkrét utalást a tárlattudósításokban. A *Pont St. Michelt* sem említik a korabeli sajtóban, de ezzel a címmel több festményéről is tudomásunk van. A két évvel Tihanyi halála előtt Párizsban megjelent monográfiában reprodukált verzió a mű 1910-es datálása miatt kizárható.⁴⁶ A 2000-es évek elején vidéki magángyűjteményben felbukkant egy 1908-as, korábban reprodukcióról sem ismert változat, s a legutóbbi évekig a téma kutatói egyöntetűen elfogadták, hogy az azonos a fent idézett Tihanyi-levelelben is megemlített párizsi képpel.⁴⁷ Néhány éve azonban a teljes ismeretlenségből felbukkant egy harmadik verzió, a már említett 1908-as mű

6. **Tihanyi Lajos:** *Intérieur*, 1908
Olaj, vászon, 59 × 55 cm, j. b. I.: Tihanyi L. o8 Nagybánya.
Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, ltsz. 65.24.1.

rendkívül közeli párdarabja, elenyésző kompozicionális eltérésekkel (7. kép). Molnos Péter e képhez írott tanulmányában alapos okfejtéssel bebizonyította, hogy a frissen előkerült kép készült előbb, így az tekinthető az egyes számú műnek,⁴⁸ amihez hadd fűzzem hozzá adalékul ez úton is egy hipotézisemet. Véleményem szerint a nemrég előkerült *Pont St. Michel* című kép vakrámájának feliratában nem az olvasható, hogy „Paris. Pont St. Michel. Tihanyi Lajos. 1200” – ahogy az a Molnos szövegét tartalmazó árverési katalógusban és annak

42 Imre Zoltán szóbeli közlését ezúton is köszönöm. A Nagyváradi Várban 2019. május 14-én elhangzott előadásom címe: *Magyar Vadak Nagyváradon, Kolozsvárott és Aradon. Böloni György Új Magyar Festők című 1909-es kiállításorozata*.

43 Tihanyi Lajos: *Intérieur*, 1907. Tus, toll, papír, 268 × 210 mm, j. j. I.: Tihanyi Lajos Nbánya 1907. Ajánlás alatta: Böloni Gyurkának Ady Bandi emlékére / Fratello Paris 1935 I., PIM, ltsz.: 64.1535 (Böloni György hagyatékából)

44 A festmény *Intérieur (Zöld szoba Minich Mátyás házában)* címmel szerepelt legutóbb a *Párizs–Nagybánya 1904–1914.* című kiállításon, melyhez lásd *Párizs–Nagybánya 1904–1914.* kiállítási katalógus. Bev. ROCKENBAUER Zoltán. Budapest, Virág Judit Galéria, 2018. R. 136. A galéria számára a szoba azonosításához Várvédő Zsolt nagybányai lokálpatrióta nyújtott segítséget. Ezt az információt köszönöm

Kaszás Gábornak, a Virág Judit Galéria művészettörténészének.

45 Tihanyi Lajos: *Fürdőzők*, 1907 (?). Olaj, vászon, 80 × 73 cm, j. n. Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 68.50T.

46 Robert DESNOS: *Tihanyi peintures 1908–1922*. Paris, Editions „Ars”, 1936. III. tábla. Az egykor Ormándy Jenő (Minneapolis, USA) tulajdonában lévő festmény (Tihanyi Lajos: *Paris Pont St. Michel*, 1910. Olaj, vászon, 25 × 40 cm, j. b. I.: Tihanyi L. 1910 Paris) néhány éve felbukkant New Yorkban, ma ismét lappang.

47 Tihanyi Lajos: *Pont St-Michel*, 1908. Olaj, vászon, 55 × 65 cm, j. j. I.: Tihanyi Paris o8. Magántulajdon.

48 Tihanyi Lajos: *Pont St. Michel (Paris)*, 1908. Olaj, vászon, 53,5 × 65 cm, j. n. [jelzés nyomokban k. I.: Tihanyi L.] Magántulajdon. Molnos Péter e képről írt tanulmánya a Kieselbach Galéria 2016-os téli aukcióját kísérő külön kiadványban jelent meg.

7. **Tihanyi Lajos:** *Pont St. Michel (Paris)*, 1908
Olaj, vászon, 53,5 × 65 cm, jelzés nyomokban lent középen: Tihanyi L. Magántulajdon

mellékletében szerepel –, hanem a végződés 1200 helyett K200-nak olvasandó, azaz kétszáz koronás árról tudósít. Ez egyértelműen arra utal, hogy a képet Tihanyi áruba bocsátotta – méghozzá kiállításon. Hogy a vakkereten szereplő ár magasabb, mint a Tihanyi által a levelében megszabott érték, az valószínűleg annak tudható be, hogy a festő árszabására Bölöni is rátette a saját költségeit és haszonkulcsát. Ezek szerint sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy Tihanyi a nemrégiben előkerült első verziót küldte a vándorkiállításra, és nem az előzőleg megismert változatot, ahogy korábban hittük.

Tihanyi Bölönihez írt levelében még egy fontos és érdekes információ olvasható: „Nagyon kellemetlen apropos, hogy éppen most ösztöndíjra való pályázat miatt a komolyabb munkáim egy részét nem küldhetem el.”

Korábban nem volt ismert, hogy Tihanyi milyen pályázatra adta be a Bölöninek el nem küldött képeit, de néhány éve Erdélyben felbukkant egy ismeretlen, 1908-as nagybányai látképe, amelynek hátoldalán a töredékesen megmaradt, szakadt etikett szövegéből arra lehet következtetni, hogy a Kohner Adolf-féle

pályázatra szánta.⁴⁹ Hogy végül beadta-e, továbbra is kérdéses, ugyanis az is megeshetett, hogy ezt a festményét is elküldte Bölöninek. Erre utalhat, hogy a vászon hátoldalán ár feltüntetése is olvasható, igaz, hogy az jóval magasabb a körútra szánt többi Tihanyi-kép árához viszonyítva, így valószínűbb, hogy az ötszáz koronás ár egy másik, eddig azonosítatlan kiállításra utal.

Hasonlóan bonyolult és kérdéses Czigány Dezső kiállítási szereplésének rekonstrukciója. A festő monográfusa, Rum Attila csupán három, azonos címmel ismert (Két nő arcképe) 1909-es festményének, valamint egy szintén 1909-ben festett, később dr. Ciacan Virgil nagyváradi ügyvéd birtokában lévő önarcképének kiállítástörténetében sorolta fel a Bölöni-féle vidéki körút állomásait,⁵⁰ azonban a korabeli sajtókritikákban egyik festményről sem esik említés, ezenfelül más forrást sem ismerünk, ami alátámasztaná ezt az állítást, tehát nagyon valószínű, hogy egyik említett mű sem került kiállításra. A korabeli kolozsvári, nagyváradi és aradi lapok tudósítói általában lakonikus tömörséggel írták le Czigány festményeit, ám ezekből is kiszűrhető, hogy a festő indigókék terítőkre helyezett almás, illetve narancsos, valamint kancsós csendéleteiből több is kiállításra került. Számos ilyen művét ismerjük, azonosításuk azonban egyelőre csak hipotetikus lehet.⁵¹ Hasonló a helyzet a *Nyár* címmel kiállított festményével, amelyre több, ekkoriban készült műve is kandidálhat, de az is megeshet, hogy egy ismeretlen, lappangó alkotásával van dolgunk. Egyértelműbb az azonosítás a korabeli sajtóban több helyütt is emlegetett *Fésülködő nő* című képpel kapcsolatban. Az ismert, nagy méretű kompozíció kiállítástörténetében korábban szintén nem szerepelt a Bölöni-féle körút, de a sajtóbeszámolók alapján biztosra vehető, hogy kiállításra került.⁵² Ez a nem csupán a Czigány *œuvre*-ön belül fő műnek tekinthető, hanem a Nyolcak egész társaságának is egyik legkiemeltebb minőségű remekműve a csoport első közös kiállításán is bemutatásra került, majd később fontos nemzetközi tárlatokat is megjárta, többek között San Franciscóban, az 1915-ös világkiállításon ez a kompozíció képviselte a magyar festőt. A mű az 1980-as évek-

49 Tihanyi Lajos: *Nagybányai főtér*, 1908. Olaj, vászon, 66 × 75 cm, j. b. l.: Tihanyi L. o8. Collection L. C.

50 Rum Attila: *Czigány Dezső*. Budapest, Szerző kiadása, 2004. 296–297. Az önarckép jóval a kiállításutóán, 1910 januárjában került dr. Ciacan Virgil tulajdonába.

51 A szóba jöhető festmények közül a Czigány-monográfiában (Rum

2004 [ld. 50. j.] 83–84-es számokkal reprodukált csendéletek tűnnek a legvalószínűbbnek, s amennyiben beigazolódná, hogy valóban ezek a művek is kiállításra kerültek, úgy azok datálása is 1909-re vagy korábbra módosítandó.

52 Czigány Dezső: *Fésülködő nő*, 1909. Olaj, vászon, 95 × 110 cm, j. b. f.: Czigány, megsemmisült.

ben egy tűzeset során megsemmisült, de szerencsére készült róla színes felvétel a tragikus eset előtt (8. kép).

A neósok kiállított képei

Bár bizonyos értelemben Czigány szintén a neósok közé – azaz a nagybányai rebellis fiatalok társaságába – sorolható, ahogy akár Tihanyi és Czöbel is, mégis megkülönböztetjük azokat a Párizs és Nagybánya között ingázó festőket, akik végül nem lettek a Nyolcak csoport tagjai.

Közülük a körútra önkéntesen jelentkező Bornemisza Gézáról már esett szó. Bölönihez írt, fentebb idézett leveleivel egybehangzóan a kritikák is két festményét: egy tájképét és egy enteriőrijét emlegetik, ám e témáknak megfelelő vásznai között csak találgathatunk, biztosan egyik művét sem azonosíthatjuk.

A szintén Matisse-növendék Perlrott Csaba Vilmos esetében valamelyest közelebb kerülhetünk a rekonstrukcióhoz, ugyanis a tőle bemutatott, feltehetően egyetlen, ám annál méretesebb festmény szokatlan erős színharmóniai miatt szinte egyöntetű elutasításban részesült a sajtóban. Az azonosítás a leírások ellenére sem könnyű, ám bizonyos utalások („elíziumi kert”, „modern pasztorál”) egy ismert, aktos kompozíciója felé terelik a rekonstrukciót.⁵³

Ziffer Sándort csupán egyetlen enteriőrijével kapcsolatban emlegették az újságok. Az egyik leírásban a háttérben varrogató öregasszonyról esik említés, ám ilyen enteriőrképéről nincs tudomásunk, csupán egy nagyon hasonló, ám annál jelentősebb művéről, melynek szokatlan és igen hatásos *repoussoir*-motívumos beállítása lepi meg leginkább a nézőt.⁵⁴

Rippl-Rónai József ifjú kaposvári kollégája, Galimberti Sándor részvételét szinte csak az említés szintjén tartották érdemesnek a helyi lapok tudósítói, de annyit megtudunk, hogy összesen két festménnyel, valamint rajzokkal szerepelt, ám ezek azonosításához semmi egyéb forrás nem áll rendelkezésünkre.

Az akkoriban Budapesten időző Mikola András, társaihoz hasonlóan, minden bizonnyal a legfrissebb képei közül is igyekezett küldeni Bölölinek, köztük *Gellért-*

8. **Czigány Dezső:** *Fésülködő nő*, 1909
Olaj, vászon, 95 × 110 cm, j. b. f.: Czigány.
Megsemmisült

hegy című, jelenleg azonosítatlan, ismeretlen vásznát meg is vásárolták a nagyváradi tárlat során. *Liget* címmel kiállított képéről sajnos nem született leírás, ám ez esetleg azonos lehet a ma *Nagybányai liget* címmel ismert festményével.⁵⁵

A francia fővárosban festett művei közül a *Párizsi hó* című festményét említik az egyik tudósításban, de ennek a képnek az azonosítására sem vállalkozhatunk, ugyanis ilyen témájú művét reprodukcióról sem ismerjük.

Bölöni egyik párizsi favoritja, Körmendi Frim Ervin neve ma ritkábban kerül a korszak feldolgozásainak homlokterébe. Dacára, hogy ambivalens viszonyban állt a fiatal festővel és annak szobrász testvérével, Jennővel – leginkább azért, mert túl sokat legyeskedtek Bölöni kedvese, Itóka körül –, Ervint éveken keresztül támogatta.⁵⁶ Közvetlenebb nexusban állt vele, mint legnagyobb kedvencével, Czöbellel. A Frim–Bölöni-levelek *per tu* felütéséből legalábbis erre lehet következtetni, míg Czöbellel ebben az időszakban szigorúan és a kelő tiszteletet megadva magázódtak. Bölöni, Czöbelhez hasonlóan, Körmendi Frim számára is egyfajta „üzlet-helyiség nélküli galériásként” funkcionált, ugyanis az

53 Perlrott Csaba Vilmos: *Aktok a szabadban (Éden)*, 1907–1909 körül. Olaj, vászon, 114 × 92 cm, j. j. k. Guillaume Perlrott Csaba. Magántulajdon.

54 Ziffer Sándor: *Intérieur (Zöld szoba)*, 1907–1908. Olaj, vászon, 76 × 76 cm, j. n., Virág Judit Galéria, Budapest.

55 Mikola András: *Nagybányai liget*, 1905. Olaj, vászon, 62 × 50,5 cm, j. j. l.: Mikola A. 1905. Magántulajdon (lásd Kiesbach Galéria 16. aukciója, 139. tétel).

56 Az ezzel kapcsolatos levelezést lásd NAGY 2005 (ld. 3. j.). 34–39.

ő műveit is közvetítette, illetve több-kevesebb sikerrel árulta is. Úgy tűnik, hogy Bölöni a vidéki körút során is túllépett patrónusi szerepén, és meglepően bő teret engedett ifjú kegyeltjének, feltehetően abban bízva, hogy a posztimpresszionizmus határait radikálisan át nem lépő, könnyebben befogadható tájképei gyorsabban gazdára találjanak. A korabeli sajtóban megjelent híradások szerint összesen nyolc festménye került kiállításra, tehát jóval nagyobb kollekcióval szerepelt, mint akár Kernstok vagy Czóbel. Egyes műveinek címét ismerjük a kritikákból, de pontosan azonosítani ma ismert műveivel eddig egyet sem sikerült. A nyolc festmény közül kiemelték egy nagy méretű nagybányai vásznát, de mellette felsorakoztak szolnoki és párizsi városképek is.

Bölöni minden bizonnyal szelektált a festők által beküldött művek között. Ám az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy szervezőként lényegileg csupán a művészek kiválasztására helyezett hangsúlyt, és maguknak a műveknek a kiválasztását, pontosabban azt, hogy a festők a saját műveik közül mit küldjenek a kiállításokra, magukra a művészekre bízta.

Sajnálatos módon egyik helyszínről sem ismerünk fényképfelvételt, és arról sincs tudomásunk, hogy egyáltalán készültek-e ilyenek akár magukon a tárlatokon, akár a hozzájuk kapcsolódó eseményeken, matinékon. A korszakban rendszeresen jelentek meg karikatúrák az élclapok és egyéb újságok hasábjain, főleg a botrányt keltő, vagy legalábbis meg nem értett festményekről, kiállításokról. Különös, hogy a körút kapcsán egyetlen egyet sem ismerünk. Még inkább furcsa, hogy a Czigány Dezső, illetve Gulácsy Lajos által tervezett kiállítási plakátokból sem maradt ránk egyetlen példány sem.⁵⁷

A rekonstrukció tekintetében a legfájóbb hiány, hogy a katalógusokat sem ismerjük. Azok felkutatása témánk szempontjából elsődleges feladat! Előkerülésük esetén minden bizonnyal ez a kutatás is újabb, szélesebb mé-
 derben folyhat majd tovább.

Ahogy eddig is számtalan esetben kaptam önzetlen segítséget Bardoly Istvántól, nem fogok meglepődni, ha egy szép napon, a tőle megszokott módon, szűkszavúan kommentált, szerény levél kíséretében elküldi az egyik katalógus fénymásolatát.

Úgy legyen!

57 „A tárlat plakátjai, melyek Gulácsy Lajos és Czigány Dezső festő-művészek művészi tréfái, ma jelennek meg a falragaszokon” – tudó-

sított a *Kolozsvári Hírlap* névtelen szerzője 1909. május 28-án. Újra-közli: TÍMÁR 2009 (ld. 1. j.). 91.

„Elrajzolás”

Ferenczy Károly új művészete és fogadtatása 1913–1914-ben

1. Bevezető: két kiállítás képei

Ferenczy Károly (1862–1917) utolsó, stiláris, tematikai és festéstechnikai újdonságokat egyaránt hozó alkotói korszakát általában 1906-tól számítja a művészettörténeti szakirodalom. Ferenczy az újabb műveiből már korábban is bemutatott néhányat, de „új művészetét”, a maga teljességében és összefüggéseiben, csak 1913-ban, az Ernst Múzeumban megrendezett második, nyolcvankét művet felvonultató, egyéni kiállításán ismerhette meg a kritika és a közönség.¹ A tárlatot Ferenczy az életművében bekövetkezett változások bemutatásának is szánta. 1910 körülől ugyanis tudatosan távolodott korábbi, sikeres, nagybányai „plein air naturalista” („impresszionista”) stílusától. Egy Petrovics Elek által megőrzött nyilatkozata szerint: „Ferenczy úgy tartotta, hogy új munkáiban helyreállította a szerves kapcsolatot ifjúkori stílusával, amelyet a nagybányai korszak hosszú időre megszakított.”² Ferenczy a régi-új összefüggéseket a kiállítótérben, a műtárgyválogatással is érvényesíteni kívánta. A nagybányai fő művek közül például csak a legklasszikusabb karakterű, *József eladják testvérei* (1900) című festményt állította ki, illetve beválogatott egy meglepő művet is. Az eredménnyel Ferenczy sem volt teljesen elégedett: „A kiállítás elég

jó, de nem nagyszerű, fő kvalitása az ízlés.”³ Tanulmányomban Ferenczy kései stílusának leírására teszek az 1913-as tárlat és az 1914 tavaszán a Múcsarnokban bemutatott *Vörös háttérű női akt* (1913, 1. kép) kritikáiból kiindulva újabb, ezúttal az „elrajzolás” problémáját a középpontba állító kísérletet.

1.1. Várákokozások

Ferenczy 1913-as kiállítását nagy várákokozás előzte meg. Sokan azt várták, hogy nemzedéke több művészhöz hasonlóan teljesen új stílussal jelentkezik. Az előzetes elképzeléseket jól érzékeltetik Elek Artúr sorai: „Az utolsó öt-tíz esztendőben kiváló, sőt legkiválóbb művészeink rendkívül érdekes megújulásának voltunk tanúi. Körülbelül egy időben indult, körülbelül egykorú, csaknem azonos célokat kereső művészeket szinte ugyanakkor valami belső nyugtalanság fogott el: kész eredményektől elfordultak, szakítottak múltjukkal, [...] és tudókból keresőkké lettek. [...] Többé-kevésbé hosszú tétovázás következett, [...] azután hirtelen fordulat az új cél felé. Keresztülesett ezen a válságon Kernstok Károly, Fényes Adolf, Iványi-Grünwald Béla, Vaszary János – csak Ferenczy Károly nem tágított első ideáljától, csak ő maradt meg annak, aki volt: naturalista látású

Tanulmányomat a modernizmus kutatásokban is megkerülhetetlen jelentőségű forráskiadó, szerkesztő, értekező Bardoly Istvánnak ajánlom. Köszönettel az elmúlt húsz évben kapott sok-sok segítségért és inspirációért.

1 LÁZÁR Béla: Ferenczy Károly új művészete. In: *Ferenczy Károly újabb festményeinek és rajzainak gyűjteményes kiállítása*. Budapest, Az Ernst-Múzeum kiadása, 1913. 3–5. Ferenczy utolsó alkotói korszakához, további irodalommal: BOROS Judit: *Kép és Erosz. Ferenczy Károly utolsó festői korszaka*. In: *Ferenczy. Ferenczy Károly (1862–1917) gyűjteményes kiállítása*. Szerk. BOROS Judit–PLESZNIVY Edit. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2011. 49–67. Tanulmányom az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-4 kódszámú Új Nemzeti

Kiválóság Programjának támogatásával készült.

2 PETROVICS Elek: Ferenczy Károly. In: *Ferenczy Károly emlékkiállításának tárgymutatója*. 1922. január–február. Budapest, Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, Múcsarnok, 1922. 21. A Petrovics-citátum kontextusához: GOSZTONYI Ferenc: „Másodkézből vesz a sajátjától.” Megjegyzések Ferenczy Károly utolsó alkotói korszakához. *Artmagazin*, 2019. 2. sz. 42–49. Jelen tanulmányomat az előbbi folytatásának, második részének tekintem.

3 Ferenczy Károly Ferenczy Noémihez és Bénihez. 1913. február 28. In: *Ölel Carolus. Ferenczy Károly levelezése*. Szerk. BOROS Judit–KISSNÉ BUDAI Rita. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2011. 226.

1. **Ferenczy Károly:** *Vörös hátteres női akt*, 1913

Olaj, vászon, 91 × 150 cm

Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. F.K. 10.288

művésznek.⁴ Ezen az alapképleten azonban, Elek véleménye szerint, az újabb képek sem sokat változtattak: „Hogy újabbak, azt legtöbbjükön csak a keltezésük árulja el.”⁵ 1913-ban a legtöbb kritikus többé-kevésbé osztotta ezt az álláspontot. Az egymáshoz is igen hasonló véleményekből csak hármat idézek: „Ferenczy Károly maradt, aki volt”, „stílusváltásról nála ma sem beszélhetünk”, „már nem akar újat és nem törekszik ismeretlen tájak felé”.⁶

A kiállítás katalógusát Lázár Béla írta. A szövegből kiderül, hogy Lázár sem kívánta radikális váltásként bemutatni az újabb műveket. *Ferenczy Károly új művészete* című bevezetőjében egyenesen úgy fogalmazott, hogy a művész újabb korszakában, a képek témáitól függetle-

nül: „Minden csendéletté válik”.⁷ Ferenczy új művészete pedig: „A csöndes ember művészete”.⁸

1.2. Az Alvó nőtől a Verandánig – és vissza

Tanulmánya bevezetőjében Lázár is, Ferenczy idézett szándékaival összhangban, az életmű lényegi, de már az aktuális, újradefiniált módon értett egységét hangsúlyozta: „Csak meg kell nézni Verandáját, mely talán kiindulása volt művészetének, s az Alvó aktot, mely annak szinte betetőzése – a fejlődési vonal változatos hullámozása ellenére mennyire egységes; egy képzelet, egy lélek kisugárzása maradt a művészete mindenben.”⁹ Lázár nem véletlenül emelte ki épp a *Verandánt* (*Leányok virágo-*

4 ELEK Artúr: Ferenczy Károly újabb festményei. *Az Újság*, 1913. február 22. 16. Hasonló várakozásokról számolt be, Rippl-Rónait és Csókot is megemlítve: FARKAS Zoltán: Ferenczy Károly kiállítása az Ernst-Múzeumban. *Vasárnapi Újság*, 60. 1913. 9. sz. 170.

5 ELEK 1913 (ld. 4. j.). 16.

6 Sorrendben, két írás szerzője azonos: YK. [SZTRAKONICZKY Károly]: Az impresszionizmus epilógusa. *Élet*, 5. 1913. 9. sz. 281; [N. n.]: Fe-

renczy Károly az Ernst Muzeumban. *Világ*, 1913. február 22. 14; Jean PREUX [SZTRAKONICZKY Károly]: Ferenczy Károly. (Az Ernst-Múzeum kiállítása). *A Hét*, 1913. február 23. 125–126.

7 LÁZÁR 1913 (ld. 1. j.). 4.

8 Uo. 5.

9 Uo. 3.

2. **Ferenczy Károly:** *Leányok virágokat gondoznak*, 1889
Olaj, vászon, 110 × 110 cm
Magántulajdon

kat gondoznak, 1889, 2. kép) és az *Alvó aktot* (*Alvó nő*, 1912, 3. kép). A *Verandán* még a korai, szentendrei korszakban készült, míg a fekvő akt Ferenczy aktuális törekvéseit reprezentálta, olyannyira, hogy a festménnyel két, 1913 körül készült fényképen is együtt pózolt.¹⁰

1913-ban a *Verandán* és az újabb művek együttes bemutatása is Ferenczy „renováló” programjának logikájába illeszkedett. Ferenczy az első, 1903-as, a nagybányai évek csúcspontját jelentő egyéni tárlatán ugyanis az 1889–1892 közötti szentendrei évek terméséből egy képet sem állított ki. Döntését *A kiállításra vonatkozó adatok* (1903) című szövegben ekképp indokolta: „Haza-kerülve négy évig laktam Szent-Endrén, amely tartózkodás alatt festett dolgom közül semmi sincs ezen a kiállításon. Sem a művészetet, sem a természetet nem ösmertem volt akkor még eléggé arra, hogy a szentendrei magány hasznomra lehetett volna.”¹¹

Az 1913-as katalógus tanúsága szerint a *Verandán* volt az utolsó (82-es számú) kiállított mű, amely így, legalábbis a műtárgylista logikája szerint, visszamenőleg is értelmezte az újabb művek képviselte, a korai korszakot referenciaként használó törekvéseket. A kiállításról megjelent cikkekből úgy tűnik, hogy a kritikusok jó része elfogadta az új olvasatot. Csak két példát idézek. A *Verandánt* elemezve Lengyel Géza is arra jutott, miután Bastien-Lepage hatását is megemlítette, hogy „mégis főképpen Ferenczy ez, a mai Ferenczy egy más hangnemben”.¹² Régi és új összefüggéseit hangsúlyozta az életműben Magyar Elek is: „ma, amikor a legújabb állomásához érkezett, egy bizonyos – de nem kellemetlen – meglepetéssel láthatjuk, hogy bizonyos tekintetekben visszatér a kiindulási pontja felé, s legújabb képei közelebb vannak a legrégebbiekhez, mint azokhoz, amelyeket a közbeeső periódusban festett”.¹³

¹⁰ A fényképek: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 3. j.). 2, 320.

¹¹ FERENCZY Károly: *A kiállításra vonatkozó adatok*. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 3. j.). 361.

¹² L. G. [LENGYEL Géza]: Ferenczy Károly kiállítása. *Pesti Napló*, 1913. február 25. 15.

¹³ (m. e.) [MAGYAR Elek]: Ferenczy Károly kiállítása. *Magyarország*, 1913. február 22. 12.

2. Ferenczy Károly új művészete

De milyen volt ez az 1913-ban nyolcvankét festményen és rajzban bemutatott (régi-) új művészet? Ferenczy utolsó korszakának újdonságait véleményem szerint és a teljesség igénye nélkül három alapvető „formaprobléma” köré lehet elrendezni: 1) a „sima” festésmód, 2) a „sziluettthatás” és/vagy „reliefszerűség”, illetve 3) az „elrajzolás”. Egyik sem jelentett az *œuvre*-ben abszolút újdonságot, de Ferenczy az utolsó években egyre fokozódó mértékben hagyatkozott rájuk. Mindhármát, az eddig bemutatottak értelmében, az igen sikeres, de ekkor már több okból is tehernek érzett nagybányai korszaktól való akaratlagos eltérni vágyás („elkülönböztetés”) vizuális *jeleként* használta. Alkalmazásuk tehát, e tekintetben is, *indexikus* természetű.

Ferenczy 1910 körül, a „festői”, nagybányai korszak oppozíciójaként, valamiféle „rajzosság” felé tájékozódott. Ebben az 1900-as évek első évtizede táján, elég e tekintetben csak Matisse-ra vagy Picassóra utalni, még nem lenne semmi meglepő. Ferenczy esetében azonban, véleményem szerint, másról van szó, mint például Kernstok vagy Vaszary ugyancsak 1910 körüli és az említett referenciák kontextusában minden nehézség nélkül értelmezhető váltásai esetében, amikor korábbi, „festői” művészetüket, átmenetileg vagy tartósan, radikálisan a „rajziba” fordították át. Ferenczy azonban más utat választott, amikor a lényegre tekintve, a kései korszakban is, ahogy a kortárs kritika is némi csalódással érzékelte, „maradt, aki volt”. Ferenczy ugyanis az utolsó évtizedben, és ez a mondanivalóm lényege: a „festői” *paradigmáján belül* mozdult el a „rajzosság” *maximumáig*. Művei mindvégig megőrizték, kritikussai egybehangzó véleménye szerint is, „foltszerű” („festői”, „dekoratív”) karakterüket. Ferenczy következetesen tartotta magát az 1898-ban megfogalmazott tételéhez: „A különbség festett rajz és festés közt a talentumnak és tudásnak óriás próbaköve.”¹⁴ Ugyanakkor a változás is jól érzékelhető. Utolsó korszakában a „foltszerűség” új, tehát nem „plein air”, hanem a („homogén”) háttér és az alakokkal, tárgyakkal benépesített előtér kontúros foltkontrasztjára építő, tehát e tekintetben „rajzos” verzióját részesítette előnyben. Ezt a képi lo-

gikát hívta Petrovics 1922-ben „sziluett-”, Réti 1924-ben „reliefszerűnek”.¹⁵

A „rajzosság” felé való tájékozódás kontextusában is értelmezhető – egyéb fontos tényezők mellett – a festéstechnikai újdonság, a szegfűolajra való áttérés is. Használata ugyanis lehetővé tette, hogy Ferenczy újabb, a nagybányai, jobbára „pasztózan” festett művektől jól megkülönböztethető „sima”, „lazúros” vagy épp „tükörfényes” felületekkel kísérletezzon. A változás általános, „klasszikus” referenciákat is mozgósító jelentőségét Lázár is kiemelte: „Most sima előadásra törekszik, a folyékony festésre, [...] Most nem pasztózus, hanem, mint a régi mestereké, tükörfényes a festése [...]”¹⁶ A szegfűolaj dicséretén túl Ferenczy egyik 1913-as, szobrász fiának, Béninek küldött levelében az újabb korszak autentikus, önleíró szavaira („sziluett”, „kalligrafikus”) is példákat találhatunk: „Az artistákat végre befejezettnek nyilvánítottam, miután 3 nappal ezelőtt hála a szegfűolajnak annyira lekapartam volt, hogy éppen csak a sziluett és a fő rajz maradt meg. Most kevésbé kalligrafikus, mint utóbbi dolgaim [...]”¹⁷ Az 1913-as kiállítás egyik kritikusa az ily módon visszanyert „sziluettszerűséget”, és az újabb művek egy részét jellemző, (szentendrei módon) tompa színezést együtt, az új stílus egyik jellegzetességeként említette: „Az artistákról festett sorozatán az izmok változatos összefonódásából, játékból megint inkább a sziluettek érdekelték s a többnyire bágyadt színfoltok, különösen a fehérnek dús, de nem mindig érdekes változatai.”¹⁸

2.1. „Elrajzolás” (kritikák)

Ferenczy a közmegegyezés szerint kiváló rajzoló volt. A biztos rajztudást minden képzőművészeti tevékenység alapjának tekintette. Művésznak készülő gyermekeit is az elmélyült rajzi stúdiumokra bízta. 1903-ban festőművész fiának, Valérnak írta: „De mondom, a legtermészetesebb megoldás volna, ha átmennél a rajzosztályba, ez neked au fond igen jót tenne, mert a festésnél mégis mindig a rajz bizonytalansága akadályoz.”¹⁹ Valért még 1916-ban is figyelmeztette az *Ara Pacis* rézkarcsorozat egyik készülő lapja kapcsán, egy rajzi hibára: „Az ara pacis oszlop perspective lehetetlen.”²⁰ De

14 Ferenczy Károly Ferenczy Ferenchez. 1898. szeptember 28. előtt pár nappal. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 3. j.). 17.

15 A jelen tanulmányban bővebben nem részletezett „reliefszerűséghez”: Gosztonyi 2019 (ld. 2. j.).

16 LÁZÁR 1913 (ld. 1. j.). 3–5.

17 Ferenczy Károly Ferenczy Bénihez. 1913. január 25. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 3. j.). 222.

18 L. G. [LENGVEL Géza]: Ferenczy Károly kiállítása. *Pesti Napló*, 1913. február 25. 15.

19 Ferenczy Károly Ferenczy Valérhoz. 1903. november 3. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 3. j.). 60.

20 Ferenczy Károly Ferenczy Valérhoz. 1916. október 1. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 3. j.). 339.

3. **Ferenczy Károly:** *Alvó nő*, 1912
Olaj, vászon, 117 × 143 cm
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Itsz. 4590

igen jellemzőek e tekintetben a Béninek írt 1911-es, korholó sorok is: „A főbaj az, hogy maga annyira neo lett, hogy a stúdium nem okoz magának örömet.”²¹ Tévedés lenne tehát Ferenczy „elrajzolásait” rajzhibaként értelmezni (ezért írom, ezután is, idézőjelben). Érdemesebb más magyarázatot keresni.

1910 körül az életműben szembetűnően egyre hangsúlyosabbá váltak, és éppen a korszak fő művein, az „elrajzolások”. Csak néhány példa az 1913–1914-ben kiállított, legfontosabb alkotások közül: *Alvó nő*, *Vörös hátteres női akt*, továbbá a problémát mintegy tételszerűen, a képfelület szinte minden egyes pontján szemléltető, a második egyéni kiállításon is újra bemutatott *Hármas arckép* (1911, 4. kép). A bizonytalanságok leginkább a karok és kezek rajzában, illetve az arányokban és a rövidülésekben jelentkeznek. Az „elrajzolásokat” egyik ritkán idézett, 1929-es írásában, a *Cigánylányt* (1916) elemezve, Ferenczy Valér is megemlítette: „Tu-

datosan ugyanaz a nő, szándékos szimultanizmus; az alak hosszú, puha elnyúlásában is van némi, kétségtelenül többé-kevésbé tudatos elrajzolás, mely semmit sem von le a kép rendkívüli érdekességéből, sőt inkább növeli azt.”²²

Az 1913–1914-es kritikákban is viszonylag gyakran találkozhatunk az állítólagos rajzi hibákra történő utalásokkal. Jóllehet az alap továbbra is Ferenczy rajztudásának kétely nélküli elismerése volt. Katalógusbevezetőjében Lázár is arról írt, hogy az újabb műveket is „teljesen biztos rajz és a tökéletes biztonságú festés” jellemzi,²³ illetve Az Est publicistája is úgy látta, hogy Ferenczy „rajza aggodalmasan korrekt és makulátlan”.²⁴ Radisics Elemér is inkább az *Alvó nő* beállításának szokatlanságát, mintsem a rajzát kifogásolta: „Alig hisszük, hogy ebben a fárasztó pózban bárki is álomra hajthassa fejét, hisz még ébrenlétben is inkább testgyakorlás a lábnak ily fokú visszahajlítása, mint pihe-

21 Ferenczy Károly Ferenczy Bénihez. 1911 eleje. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 3. j.). 180.

22 FERENCZY VALÉR: Ferenczy Károly művészetéről. *Napkelet*, 7. 1929. 18. sz. 368.

23 LÁZÁR 1913 (ld. 1. j.). 4.

24 [N. n.]: Ferenczy Károly kiállítása. Az Est, 1913. február 22. 4.

nés.²⁵ Ybl Ervin viszont már egyértelműen a megfestett alakok anatómiai hibáira utalt. Kritikájában a birkózóképek mellett az Est (1912) egyik változatára, illetve a kiállításon szereplő másik fekvő aktra (feltehetően a *Női akt zöld háttérrel II-re*, 1910–1911) utalt: „Birkózókat ábrázoló festményei bármennyire őszinték, sok bennük a bizonytalanság. Mivel az erőteljes mozdulatokban megfeszülő test csak színeiben van fölfogva [...], a kontúrok sok helyütt megoldatlanok maradnak, ami a képeknek hiányos, sőt a hármaz meztelen alaknál üres jelleget kölcsönöz. A második teremben lévő fekvő aktjánál is ugyanilyen bizonytalanságot érzünk, különösen a lábfejeknél.”²⁶ A vélelmezett rajzi hibákra azonban leghangsúlyosabban, mindkét kiállított aktot megemlítve, Ferenczy egyik legélesebb hangú kritikusa, Bálint Aladár hívta fel a figyelmet: „Színeiből kialudt a régi tűz, rajza ingadozó. Nagy aktja – amely a hozzá készült tanulmányok szerint Manet Olympiájának utánérzése, nincs meg a formáknak az a kapcsolata, az elrendezés logikája, amely egy ily kompozíció alapföltétele. Másik aktja csupa megoldatlan részlet, a lábfejek összeolvadt, elmosódó festékfoltok.”²⁷ Bálint egy másik, ugyancsak 1913-as publikációjában még élesebben fogalmazott: „Az idő elsuhant, Ferenczy fáradt kézzel vezeti ecsetjét, hit nélkül, mint aki érzi, hogy a régi tüzet visszalopni nem lehet. Csupa megoldatlan részlet. Lábat, kezét, mozdulatot megfesteni nem tud. Hús, csont nem érzik az embereiben, csak felület, lefedt bőr.”²⁸

A rajzi problémák újabb megbeszélésére a Műcsarnokban 1914 tavaszán kiállított újabb fő mű, a *Vörös hátú nőt* amúgy szinte egyöntetűen elismerő kritikáiban került sor. Ismét csak néhány példát idézek. Magyar Elek szerint: „Az értékek sorából való kisebb rajzhibái mellett is, [...] Ferenczy Károly delikát, klaszszicizáló, kissé talán túlságosan akadémiai, de nagyon szép női aktja.”²⁹ A műről Bálint Aladár is kedvezőbben nyilatkozott, de a rajzzal szembeni fenntartásait ezúttal is jelezte: „Ferenczy Károly meztelen asszonya, ha rajza nem is erős, de színeinek melegsége, egybehangolása megkapó. Az utolsó évek hanyatlásában biztató mozzanat.”³⁰ Kézdi-Kovács László viszont a fejrész kö-

rül érzett bizonytalanságot: „Ferenczy Károly fekvő női aktján feltűnik a test lágy húsa, de feltűnik az is, hogy idegen fejét festett a szép testre.”³¹ Lengyel Géza és Elek Artúr viszont szinte tökéletesen elégedettek voltak. Lengyel szerint a festmény „rajza gyengéd és határozott, a kontúr nincs kiemelve, s mégis monumentálisan dekoratív”.³² Elek pedig, az előző évi csalódás után, szinte ujjongva ünnepelte az új művet. Őt egyáltalán nem zavarta az áthajló bal kéz rajza. Az „elrajzolások” helyett inkább analógiákat keresett. A „színfoltelrendezésre” és a mű „festőibb” karakterére való utalások szempontunkból is fontosak: „Az akt kompozíciója, kivált feje köré hajló két karjának elhelyezése Giorgione drezdai Vénuszára s a belőle deriválódott kora tiziáni Vénusz-képekre emlékeztet. [...] Ferenczy Vénusza [...] a pusztá festői tulajdonságaival akar hatni: színfoltelrendezésével és színeinek harmóniájával. Ennyiben festőibb előadású mű a téma klasszikus példánál is, amelyek inkább rajzolt képek.”³³

2.2. „Elrajzolás” (következtetések)

1913–1914-ben rajzi hibákat, anatómiai pontatlanságokat keresni már jó ideje kínos és értelmetlen pedantériának számított. Az, hogy Ferenczy kapcsán mégis szinte mindegyik kritikus szóba hozta, valószínűleg a művész programszerűen „naturalista” és a közvélekedés szerint az „antinaturalista” művészeti kezdeményezéseket elutasító imázsával függhetett össze. Érdemes tehát Ferenczy speciális, a kortárs művészeti világban elfoglalt helyzetét is figyelembe véve az egyik alapkérdéshez visszatérni: minek az indexe az „elrajzolás”? Véleményem szerint biztos, hogy nem a nagybányai első nemzedékkel, Ferenczy generációjával 1906 körül szembeforduló neósok „stilizáló” antinaturalizmusáé, hanem épp ellenkezőleg: a radikális naturalizmusé. Nehezen lenne elképzelhető ugyanis, hogy a neósok, majd a Nyolcak fellépése után a velük folyamatos harcban álló Ferenczy reflektálatlanul átvette volna egyik legfontosabb „stilizáló” eszközüket, a szándékolt rajzi „deformációt”.³⁴ Inkább túl akart tenni rajtuk, mégpedig

25 r. e. [RADISICS Elemér]: Kiállítások. *Budapesti Hírlap*, 1913. február 22. 14.

26 Dr. YBL Ervin: Ferenczy Károly újabb művei. *Magyar Nemzet*, 1913. február 22. 16.

27 B-t [BÁLINT Aladár]: Ferenczy Károly. *Népszava*, 1913. február 26. 10.

28 BÁLINT Aladár: Művészet. *Magyar Nyomdász*, 1913. március, 67.

29 MAGYAR Elek: A Műcsarnokban. Tavasz kiállítás I. *Magyarország*, 1914. április 4. 2.

30 B-t. [BÁLINT Aladár]: A Műcsarnok tavaszi tárlata. *Népszava*, 1914. április 5. 9.

31 KÉZDI-KOVÁCS László: Tavasz tárlat a Műcsarnokban. Második közlemény. *Pesti Hírlap*, 1914. április 10. 8.

32 LENGYEL Géza: A Műcsarnok tavaszi tárlata. Befejező közlemény. *Pesti Napló*, 1914. április 8. 14.

33 ELEK Artúr: A Műcsarnok tavaszi tárlata I. Az *Ujság*, 1914. április 4. 12.

34 A kérdés újabb irodalmából: ALLISON MOREHEAD: Defending Deformation. Maurice Denis's Positivist Modernism. *Art History*, 38. 2015 No. 5. 890–915.

4. **Ferenczy Károly: Hármas arckép**, 1911
Olaj, vászon, 77 × 104 cm
Budapest, Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 6336

a naturalizmus nevében. Erre is vonatkozhat a sokat idézett mondat: „Az én most bevégzett aktom – eddig a legtöbb emberem ideálja, nekem túl kevésé neo.”³⁵ Helyesebben: „stilizálás” helyett „stílust” akart, de nem a direkt elrajzolások, hanem a természet elmélyült vizsgálata, odaadó követése, tisztelete által.³⁶

Ferenczy ugyanis, és ez volt, hívjuk így: „fenomenológiai” álláspontjának, radikális naturalista programjának lényege: azt festette, amit „látott”.³⁷ A talált vagy beállított látvány azonban, és ez a „bizarr” képiség iránt

fokozottan érdeklődő Ferenczyt valósággal felvillanyozhatta, sokszor nem egyezett, vagy épp teljesen ellentétes volt a racionálisan tudottal, így például az akadémikusan rigorózus anatómiával és a kisserkesztett perspektívával.³⁸ Ferenczyt különösen érdekelhette, akár a Mintarajziskola tanáraként is, hogy olykor rajzilag „pontatlannak” kell lennie ahhoz, hogy műve a természeti „szenzációt”, a „dolgok lényegét” tekintve „igaz” legyen. „Elrajzolásai” tudatos döntést hozott tehát, kedvelt szavával: a „képszerűség” érdekében.

35 Ferenczy Károly Ferenczy Valérhoz. 1914. február 17. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 3. j.). 258.

36 Csak lábjegyzetben: Ferenczyre hathatott Cézanne példája is. Cézanne is a radikális naturalizmuson keresztül kívánt, az impreszionizmust „megszilárdítva”, új Poussinné („klasszikussá”) válni. A sokat és sokféleképp citált Cézanne-nyilatkozat szerint: „Poussin refait entièrement sur nature, voilà le classique que j’entends.” És Cézanne volt az, aki a kortársak számára, e cél elérése érdekében, a rajzi hibákat, az „ügyetlenséget” (*gaucherie*) is legitimálta. Valószínűleg az ekképp megélt kortárs Poussin-recepcióval is magyarázható, az eredetiek látása után, Ferenczy csalódottsága: „Negatív tapasztalat különösen Poussin, kinek felkapását irodalmi és nacionalista üzemnek kezdek minősíteni.” Ferenczy Károly Feren-

czy Valérhoz. 1915. szeptember 1. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 3. j.). 315. Cézanne *Vörösmellényes fiúja* (1888–1890), amely mellé képzeletben odahelyezhető a *Hármas arckép* ugyancsak „hosszú karú” Bénéje is, 1909-től magyarországi magántulajdonban, a Ferenczyket is őrző Nemes Marcell-gyűjtemény része volt. Vö. Molnos Péter: Paul Cézanne művei magyar magángyűjteményekben. In: *Cézanne és a múlt. Hagyomány és alkotóerő*. Szerk. GESKÓ Judit. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2012. 205–221.

37 A „fenomenológiai” olvasat klasszikusa: Maurice MERLEAU-PONTY: Cézanne kételye. (Részlet). *Enigma*, 10. 1996. 3. sz. 79–89.

38 A „bizarr” említése: Ferenczy Károly Ferenczy Bénéhez. 1915. április 30. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 3. j.). 303.

1929-es írásában Ferenczy Valér is kitért, bevezetésképp a rajzi pontosság problémáin elmélkedve, a kérdésre, és értékes, Ferenczy Károlyt idéző kommentárt is fűzött hozzá: „Ha választani kellett az objektív, grafikus realitás és a – noha még oly csalóka – optikai, a világítás által előidézett jelenség közt, atyám nemcsak habozás nélkül választotta az utóbbit, de ezt a felfogását nyomatékosan hangsúlyozta is.”³⁹ Illetve jóval később, az utolsó korszakról gondolkodva, Lázár Béla is hasonlóképpen emlékezett: „Akinek azonban éppen aktos kompozíciói idején alkalma volt ilyen művészetelméleti kérdésekről vele beszélgetni, – tudja jól, hogy amit ő keresett, nem a valóságtól való elvonatkozás – ellenkezőleg, a valósághoz való hozzáférkőzés. Csak az út, melyen ehhez el akart jutni, volt más, mint a nagybányai korszakában. Ekkor a kihagyás művészetének nevezte a festést, Velázquezre gondolt s kereste az egyetlen a sokaságból.”⁴⁰ Velázquez biztos, hogy hatott Ferenczy kései aktjainak, csendéleteinek festőien „homogén” háttereire. Elhunyt barátja életművét elemezve 1924-es tanulmányában, stílus és naturalizmus és így végső soron a kortárs (naturalista) klasszikus összefüggéseire Réti is reagált. Úgy tudta, feltehetően ugyancsak Ferenczy egykori megjegyzései alapján, hogy a sötét drapériák elé helyezett testek „reliefszerű” látványa azért is tetszhetett Ferenczynek, „mert már a természet stilizálta”.⁴¹ Tehát a festői végeredmény úgy lehetett „artisztikus” és „klasszikus” („stílusos”), hogy közben, legalábbis Ferenczy művészi programja értelmében, maradéktalanul naturalista maradt.

1910 körül azonban, a radikális naturalista programon túl, vagy inkább mellett, egy másik forrásból, családi tapasztalatából is megtanulta értékelni a rajzi „hibát”, felismerte művészi szerepét és jelentőségét. Textilművészeknek készülő lánya, Noémi egyik korai művéről írt 1914-ben Valérnak; a levélrészlet saját „elrajzolásai” eddig nem tárgyalt másik, hívjuk így: „expresszív” motivációihoz is közelebb vihetnek: „S. Marin, mikor én láttam, ganz ohne fehler volt. Utóvégre is, nem lehet a művészetet csakis a természetutánzás helyessé-

gének alapján megítélni. Olyan örömet, mint S. Marin elrajzolt alakja az őt körülrepdeső madaraival kifejez, másképp mint ahogy Noémi csinálta, nem lehet kifejezni – pedig én is láttam, hogy arányban hibás, de ha bele próbáltam gondolatban javítani az arányokat, lett belőle egy jó iskolai stúdium.”⁴² Sőt, egyik müncheni tartózkodása alkalmával, és ráadásul épp Hans von Marées, a Nyolcak egyik sokat hivatkozott mintaképe kapcsán megértette a hibák, a „nem tökéletes” remekművek megindító heroizmusát is: „Münchenben Marées volt nekem újdonság. Nagyon tetszett. Szegény, szerencsétlen ember igazán többet adott, mint amije volt, jobban festett mint tudott, v.[agy] hogy fejezzem ki a dolgot.”⁴³

3. Összefoglalás

Ferenczy kései korszakában a „sima” felületű festésmóddal és a „reliefszerűséggel” is, ahogy erre már a kortársak is reagáltak, valamiféle kortárs „klasszikus” művészi ethosz elérése felé törekedett. Utolsó éveinek művészi készletéből, szinte paradox módon, leginkább a „fenomenológiai” karakterű „elrajzolás” volt az, ami programját továbbra is hangsúlyosan „a” naturalizmushoz kapcsolta. A kettő azonban nem nagyon működött együtt. A „naturalista klasszikus” és/vagy „klasszikus naturalista” alkotói módszer és imázs önmagában hordozta végzetét. Jóllehet Ferenczy talán ideig-óráig úgy vélte, hogy a kettő nem zárja ki egymást. A „kétely” azonban, „Ferenczy kételye”, kiérezhető egyik 1915-ös, Béninek írt leveléből. Az idézett sorok egy újabb aktfestmény alkotói dilemmáiról, a klasszikus mintaképek és a természeti stúdiumok vegyítésének következményeiről is szóltak: „Mellékelek egy rajzot, de nem egészen ilyen, azaz hogy a korrektúrák kivették belőle ezt a klasszicisztikus eleganciát, amelyhez vissza kell térjek, azóta a természet pontosabb követése mellett lomhább, nehezebb, Tizianósabb lett.”⁴⁴

39 FERENCZY 1929 (ld. 22. j.). 365. Ferenczy Valér a fentiekből levont következtetése szerint: „Ennyiben tehát impresszionistának nevezhetjük őt [...]”

40 LÁZÁR Béla: Ferenczy Károly műhelye. In: *Fenyő György gyűjteményes kiállítása és Ferenczy Károly hagyatékában maradt ismeretlen műveinek kiállítása*. Budapest, Az Ernst-Múzeum Kiadása, 1935. 13.

41 RÉTI István: Nagybányai művészek. (Két halott és két élő), II. Ferenczy Károly (1862–1917). *Nyugat*, 1924. I. kötet, 621. Értelmezéséhez:

GOSZTONYI 2019 (ld. 2. j.).

42 Ferenczy Károly Ferenczy Valérhoz. 1914. február 17. előtt. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 3. j.). 257.

43 Ferenczy Károly Meller Simonhoz. 1915. augusztus 29. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 3. j.). 314.

44 Ferenczy Károly Ferenczy Bénihez. 1915. április 30. In: *Ölel Carolus* 2011 (ld. 3. j.). 303.

Egy másik István a szomszédból

*Sztrizs István (1874–1922) oltárépítő-mester munkásságának
rövid áttekintése*

Az egykori Országos Műemlékvédelmi Hivatal tervtára hiánypótló anyagra tett szert, amikor Bardoly István gyűjteményi osztályvezetősége idején, egy antikvárium vásárlás során több mint harminc darab századfordulós oltártervvel gyarapodott az állománya. Kisvártatva ez az együttes tovább bővült: 2014 októberében Pista az a jó hírrel fogadott bennünket, hogy Sztrizs István¹ oltárépítő-mester unokája, Sztrizs Árpád a gyűjteménynek ajándékozna huszonöt darab tervrajzot. Az azonban csak a későbbi kutatás során derült ki, hogy az ünnepelt számára oly kedves Rákosliget római katolikus templomának egykori főoltára is a mester műhelyéből került ki. Illőnek gondoltuk hát egy adatközlő jellegű – a későbbi kutatást megalapozandó – szöveg közlését e témában, amelyben egyszersmind megkísérelnénk az életmű és recepciója tudománytörténeti helyének meghatározását is.

Sztrizs István (1. kép) 1874. augusztus 14-én született a Pöstyénhez közeli Alsókorompán (Dolná Krupá, Szlovákia).² Két testvére, Sztrizs János és Sztrizs József közül utóbbi még az 1800-as évek végén a Pest megyei

Isaszegre költözött, ahol egyházi pályára állt (1904-től esperes-plébános volt).³ A család beszámolója szerint ő hívta a településre öccsét, Istvánt, aki már a Felvidéken is aktívan foglalkozott fafaragással. 1890–1911 között külföldi tanulmányutakat tett:⁴ Velencében, Münchenben és Ausztriában is járt. Isaszegen pedig 1894-ben oltárépítő műhelyt alapított. Erről tanúskodik a család tulajdonában lévő, e műhely tevékenységét népszerűsítő dokumentum (2. kép), amely az alábbi szöveget tartalmazza: „Sztrizs István iparművész-oltárépítő templomberendezés intézete. Isaszeg – Bpest mellett. Minden stílusban készítek művészi kivitelű oltárokat, ikonosztázokat, lourdi barlangokat,⁵ szentsírokat, keresztelő kutakat⁶ és szószékeket, szent szobrokat fából és terrakottából, kejkéket, szentségszobrokat stb. Templomi kutakat, arany és selyem hímzéseket stb. A munka megtekintése, felvétel céljából saját költségemen utazom. Alapítva 1894, Isaszeg.” A Templom utca 64. szám alatt működő műhelyhez – amely öt-hat fő számára biztosított munkát – külön rajzoló- és aranyozóhelyiség tartozott.⁷ Sztrizs a liturgikus berendezési

1 Egyes forrásokban Sztrizs, Strizs vagy Strizs István.

2 A mester leszármazottjainak beszámolóin alapuló életrajzi adatokat Szmolicza József, az Isaszegi Falumúzeum gyűjteménykezelőjének publikálatlan kéziratából vettük át. A dokumentáció rendelkezésünkre bocsátásáért köszönettel tartozunk Sztrizs Árpádnak.

3 http://mtdportal.extra.hu/ADATBANK/A_MAGYAR_TARSADALOM_LEXIKONJA/MTL_S.pdf (letöltve: 2019. 03. 28.); lásd továbbá Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (a továbbiakban: MÉM MDK), Tudományos Irattár, MOB iratok 1936/276.

4 VARGA Kálmán: *Nagyboldogasszony Bazilika, Máriabesnyő (1759–2000)*. Budapest, METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2011. 162.

5 Templomokban vagy templomkertben, olykor temetőben kialakított, barlangszerű hely, a Lourdes-i Boldogasszony szobrával. Az

első lourdes-i barlangot XIII. Leó pápa (1878–1903) alakíttatta ki a Vatikán kertjében. A magyarországi művészetben azonban gyakrabban az oltármenzán történő megjelenése, lásd Oberbauer A. utóda oltárépítő vállalata: *Ismeretlen oltár tervrajza*. Színezett tollrajz. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 83017. Művészettörténeti szempontból e típus az egyház általi megbízások kommersziálisabb válfajára szolgáltat példát, melyhez legutóbb: MAROSI Ernő: Egyházi megbízók a műemlékvédelemben. In: *Átalakulások. A liturgikus terek és a műemléki érték*. Szerk. BARDOLY István–HARIS Andrea. Budapest, Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete, 2019. 12.

6 Sztrizs István: *Ismeretlen keresztelőkút tervrajza*. Tollrajz. Isaszeg, é. n. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 83018. A mester egyéb liturgikus berendezési tárgyakról készített terveit is ismerjük: Sztrizs István: *Ismeretlen neogótikus gyóntatófülke tervrajza*. Színezett tollrajz. Isaszeg, é. n. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 83019.

7 VARGA 2011 (ld. 4. j.). 162.

1. Sztrizs István
Fekete-fehér fényképfelvétel, é. n.
A Sztrizs család tulajdona

tárgyak mellett különféle profán bútorok és egyéb iparművészeti darabok elkészítésére is kapott megbízást. Kiemelendő egy, a család tulajdonában lévő, fenyőfa alapon diófa borítással, továbbá dúsan faragott tömör diófa részekkel és gránitkövel ellátott, esztergált, historizáló stílusú tálalószekrény. Ám az életmű jelentősebb

hányadát az oltárok teszik ki, melyeket (fő- és mellékoltárokat egyaránt) a legtöbb esetben a Váci Püspökség megbízásából az egyházmegye területén fekvő templomok számára tervezte.⁸ Nem tudhatjuk, pontosan mekkora szerepet játszott ebben bátyja, Sztrizs József személye, ám okkal feltételezhetjük, hogy az isaszegi esperes-plébános által számottevő egyházi kapcsolat épülhetett ki a mester számára.

Isaszegen a román kori rotunda 15. századbeli bővítéseként épült, majd a 18. században barokkizált római katolikus templom új oltárát 1905. március 19-én szentelte fel Jelek Vince újpesti plébános. A hívek közadakozásából megrendelt *tabernákulum* annyira megnyerte a helyi közösség tetszését, hogy további gyűjtést kezdeményeztek „a mellékoltárra a Lurdi szoborral, az alsó részében pedig az Úr koporsójával. Ezek még ebben az évben elkészültek és megáldattak”.⁹ S bár a *Historia Domus* nem említi a fő- és a mellékoltár tervezőjét, nehéz elképzelni, hogy nem a településen immár több mint tíz éve műhelyt üzemeltető, többek közt „lourdi barlangokat” készítő Sztrizs Istvánt bízták volna meg e munka elvégzésével.

Az isaszegi templom egykori¹⁰ főoltárának két vizuális forrását ismerjük: egy 1914. március 4-én dátumozott fekete-fehér képeslapot,¹¹ valamint egy archív fényképet.¹² (Előbbin, a szószék és a keresztelőkút mellett, a mellékoltár is látható.) Ami a főoltárt illeti: mindkét dokumentum ugyanazt az összképet tárja elénk. A poligonális záródású, középkori szentély záradékfal előtt szabadon álló, lépcsőzetes lábazattal rendelkező, oltárterítővel letakart menzán egy alacsony, háromrészes tabernákulum foglalt helyet. Központi elemét egy háromszögű timpanon által koronázott, architektonikus kialakítású, Jézus Szíve¹³-ábrázolással díszített szentségház alkotja, melynek két oldalán egy-egy térdeplő, befelé forduló angyal látható. Az oltárasztal mögött a keleti falon felül félköríves záródású oltárfestmény függ, amely Tours-i Szent Márton és a koldus történetét ábrázolja.

8 Sztrizs István munkássága arra a korszakra esik, amikor tudatos és határozott törekvések irányultak a külföldi műipar magyarországi térnyerésének visszaszorítására. Ehhez (Foerk Ernőnek az *Egyházi Műiparban* megjelent ún. „cselekvési programterve” kapcsán) lásd TERDİK Szilveszter: „Kitűnő munka, kiváló versenyképesség és nagybanitermelés.” Réta és Benedek egyházi műiparintézete. *Fons*, 14. 2008. 336.

9 Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (a továbbiakban: VPKL), *Historia Domus*, Isaszegi római katolikus plébánia iratai.

10 Említés szintjén a templom barokk oltárát is ismerjük. *Pest megye műemlékei*, I. Szerk. DERCSÉNYI Dezső. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. 437. „1715-ben három oltárát említi a canonica visitatio: Immaculata, Fájdalmas Mária és feszület oltárképekkel. 1746-ban egyet-

len, Szent Márton tiszteletére szentelt oltáráról írnak, 1750-ben viszont még egy másikról is, amit 1772-ben Szent Ferenc tiszteletére szenteltek jelölnek.” Arányi Lajos 1876. május 2-án két darab vázlatrajzot, illetve részletesebb leírást készített a templomról, melyben nem említi annak oltárát. MÉM MDK, Tervtár, Itsz. R 13647. Közölve: BARDOLY István: A múltból – a jelennek. Arányi Lajos Pest megyei topográfiája. VI. *Műemlékvédelem*, 59. 2015. 375–377.

11 <https://gallery.hungaricana.hu/hu/OSZKKepek/16054/?list=eyJxdWVyeSI6Ijpc2FzemVnIno&img=o> (letöltve: 2019. 03. 28.)

12 MÉM MDK, Fotótár, Itsz. 2882N.

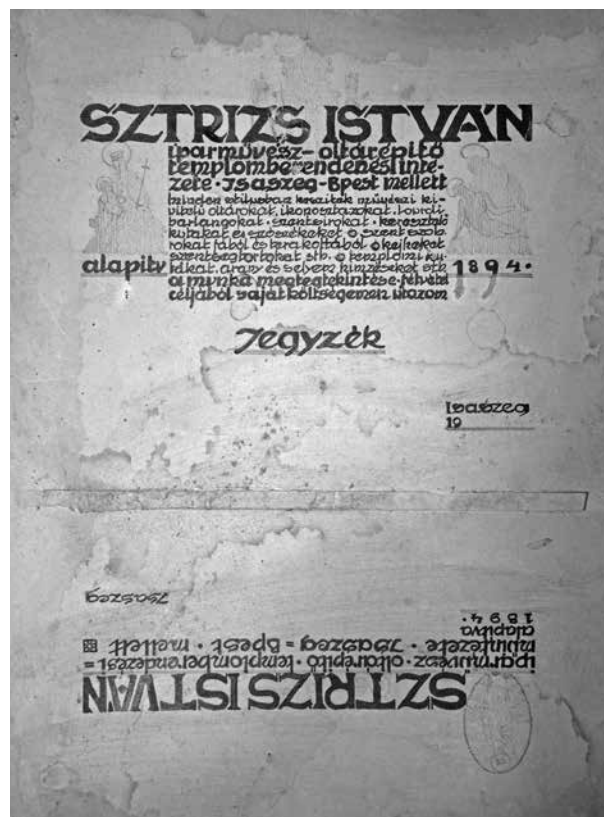
13 *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, II. Hg. von Engelbert KIRSCH-BAUM. Rom–Freiburg–Basel–Wien, Herder Druck, 1970. 250–254.

Ez a tabernákulumtípus kifejezetten gyakran jelenik meg Sztrizs István oltártervein; általában egy kiterjedtebb struktúra részeként. Külön említést érdemel azonban egy 1:10 léptékű, a mester aláírásával ellátott, színes tervrajz (3. kép).¹⁴ A szintén háromrészes, szimmetrikus képzésű, alacsony tabernákulum ívelt, levelekkel és gyöngysorral díszített, kettős volutában végződő szegélyén a befelé forduló, térdeplő angyalok foglalnak helyet. Középrészének minden bizonnyal nyitható predelláján Jézus Szíve-ábrázolást látunk, amely fölött a korinthuszi törpeoszlopok által keretezett fülkében *monstrancia* foglal helyet. Az oltárt a gyermekeit önnön vérével tápláló pelikán¹⁵ plasztikus motívuma koronázza. Mögötte a templom keleti falára függesztendő oltárkép kontúrvonalait jelezte a mester.

A tervrajzon szereplő oltárépitmény – Sztrizs munkásságát tekintve persze korántsem meglepő módon – alapvetően neobarokk stílusú, így az természetesen nehezen hozható közvetlen összefüggésbe a fekete-fehér felvételeken látható isaszegi oltárral. Ugyanakkor nem szabad teljes mértékben elvetnünk annak lehetőségét sem, hogy e rajz adott esetben a később megvalósult állapothoz képest egy jóval korábbi, átmeneti tervváltozat is lehetett.

Jelenlegi tudásunk szerint az első olyan nagyszabású, megvalósult oltárterv, amelyet források által is Sztrizs István nevéhez köthetünk, a *máriabesnyői* Nagyboldogasszony-templom számára készült. A kegytemplom¹⁶ átfogó felújítását 1912-ben rendelték el, amely az új főoltár felállítását is magába foglalta. Ennek alapját az 1910. augusztus 10-én indított gyűjtés képezte. Ugyanakkor jelentős mértékben segítette a terv kivitelezését, hogy a hívek adományai mellett Ferenc József három-ezer koronával, míg egy magát megnevezni nem kívánó budapesti hölgy tízezer koronával támogatta annak megvalósítását.¹⁷

Sztrizs 1911–1912-ben készítette el a besnyői oltár első – jelenleg a család tulajdonát képező – tervét.¹⁸ Ezen a menzára helyezett tabernákulumot kétoldalt két-két kannelúrázott törzű korinthuszi oszlop övezi, melyek

2. A Sztrizs-műhely hirdetése, 1894
A Sztrizs család tulajdona

a felül szegmensíves záródású, gyöngysorral és volutákkal szegélyezett neobarokk stílusú oltárépitményt hordozzák. A tabernákulum fölött két álló angyal tartja azt az expresszív indafonadékot, amely a Boldogságos Szűz kegyszobrát magába foglaló trónust övezi. Efölött két további, lebegő angyal emeli a Szent Koronát, illetve a rózsakoszorút az AVE MARIA feliratú *kartus* fölé.

A mester végül jelentős változtatásokat eszközölt e tervváltozatán.¹⁹ A tabernákulum két oldalára há-

14 Sztrizs István: *Ismeretlen oltár tervrajza*. Ceruza, színezett toll. Isaszeg, é. n. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 83013.

15 *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, III. Hg. von Engelbert KIRSCHBAUM. Rom–Freiburg–Basel–Wien, Herder Druck, 1971. 390–392.

16 A kapucinus templom és kolostor történetéhez lásd FLUDOROVICS Zsigmond: *Mária-Besnyő kegyhely*. Budapest, Besnyői Kapucinus R. Zárda, 1909; FARBAKY Péter–FARBAKYNÉ DEKLAVA Lilla: *Adalékok a máriabesnyői kapucinus kolostor történetéhez. Művészettörténeti Értesítő*, 60. 2011. 367–378.

17 KERÉNYINÉ BAKONYI Eszter: A kapucinusok Máriabesnyőn. In: *A má-*

riabesnyői Mária Múzeum. Szerk. G. MÉRVA Mária. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2009. 40.

18 VARGA 2011 (ld. 4. j.). 160.

19 A végül megvalósult, ma is látható állapotot egy 1912-es és egy 1929-es képeslap, továbbá egy fekete-fehér archív fotódokumentáció rögzíti, melyekhez lásd KERÉNYINÉ 2009 (ld. 17. j.). 40; MNM, Fényképtár, ltsz. 2002.321; MTA BTK MI, Fotótár, ltsz. 4904–4907. Lásd továbbá a megvalósult Sztrizs-terv ceruzavázlatát: Sztrizs István: *A máriabesnyői oltár tervrajza*. Ceruza. Isaszeg, 1912. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 83009.

3. **Sztrizs István:** Ismeretlen oltár tervrajza
Ceruza, színezett toll. Isaszeg, é. n.
Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs
Központ, Tervtár, ltsz. R 83013

rom-három tagolatlan törzsű ión oszlop került. Az oltárépítmény egyszerű, szegmensíves felső lezárását volutákkal szegélyezett, kör alakú keretbe foglalt Isten Szeme- (Szentháromság-) ábrázolással helyettesítette, melynek két oldalán egy-egy angyal foglal helyet. A kegyoszobor trónusát hordó angyalok mellett Szent István és Szent László magyar királyok alakjai láthatók. A Szent Koronát és a rózsakoszorút puttók emelik

Mária plasztikus képmása fölé, felül pedig egy további angyalpár jelenik meg, akik a függönyt húzzák szét, *trompe l'œil* hatást keltve.

Az új neobarokk főoltárt 1912. augusztus 12-én áldották meg. A *Historia Domus* a mű pontos méreteit és anyagát is megadja: „Magassága 6,90 méter, szélessége 5,20 méter. Új menzája márványból, maga az oltár pedig fából van, díszesen márványozva. A tabernaculum vert ezüstből van, s az egész oltáron csak az ezüstözött gyertyatartók a régiak, melyeket még az alapító Gróf Grassalkovich ajándékozott. [...] A trónt két 160 centiméter magas angyal tartja [...]”²⁰

Meg kell említenünk két további főoltárt, melyek a következő évben készültek el; az egyiket nagy valószínűséggel, a másikat egész biztosan Sztrizsnek attribuíhatjuk. A Váci Egyházmegyei Főhatóság 1905. január 25-én engedélyezte, hogy a *dunakeszi* római katolikus főplébánia a temploma alapjából kamatmentesen felhasználható 8000 korona kölcsönt az épület helyreállítására fordítsa. A főoltár alapjából komolyabb összeget: 6760 koronát különítettek el erre a célra. A dunakeszi templom helyreállítási munkálatai több mint nyolc évig elhúzódtak, a felújított épületet 1913 novemberének végén áldották meg. Amint azt a *Historia Domus*-ból megtudhatjuk, a templom kegyura, a Magyar Lovas Egylet komoly anyagi áldozatot vállalt az épületbelső kifestése érdekében, míg a liturgikus felszerelés „költségeinek fedezéséhez a hívek dicséretes áldozatkészséggel járultak. A régi oltár és szószék renoválása 1800 kor. 2 új mellékoltár 2000 kor, 2 szobor (Jézus szíve és Szűz Mária szíve) 600 kor.”²¹

E szöveg „renoválást” említ a főoltár kapcsán; anélkül, hogy megnevezné a munkálatokat megtervező oltárépítő-mestert. Mindazonáltal a 6760 korona túlságosan nagy összegnek tűnik egy oltár pusztá helyreállításához. Nem is szólva arról, hogy egy korabeli forrás szerint „A főoltár Strizs István isaszegi oltárkészítő sikerült munkája. A két mellékoltár Rétai és Benedek cég²² remeke.”²³ Mivel a plébániatemplomot 1937-ben újra átépítették,²⁴ e munkálatok során pedig teljes belső berendezését kicserélték, az 1913-ban megáldott főoltárról csupán egy levelezőlap 1920-ban készült fekete-fehér fényképe („Az öreg Szent Mihály-templom

²⁰ KERÉNYINÉ 2009 (ld. 17. j.). 40.

²¹ VPKL, *Historia Domus*, Dunakeszi római katolikus főplébánia iratai.

²² TERDIK 2008 (ld. 8. j.). 325–343.

²³ A renovált dunakeszi templom megáldása. *Váci Közlöny*, 35. 1913. 49. sz. 3; idézi: BÁRDOSI József: A váci sajtó művészettörténeti

bibliográfiája 1873–1938 között. In: *Tanulmányok a váci múzeum múltjából*. (Váci Könyvek, 10.) Szerk. ZOMBORKA Márta–FORRÓ Katalin. Vác, Tragor Ignác Múzeum, 2007. 110.

²⁴ MÉM MDK, Tervtár, Távlati terv, Vizsgálati anyag, Pest megye XV. (Dabas–Dunakeszi).

²⁵ Dunakeszi, Révész István Helytörténeti Gyűjtemény, ltsz. VI/16/b.

szentélye”)²⁵ alapján alkothatunk képet. Az oltárterítővel borított menzára gyertyatartók által közrefogott, alacsony tabernákulum került. Utóbbi fölül magasodott a monumentális, tömör – és a máriabesnyői oltárnál feltétlenül egyszerűbb – struktúrájú *retábulum*, középpont Szent Mihály arkangyal félköríves záródású keretbe foglalt festményével. Utóbbi fölött levélfüzérrel övezett címerpajzs látható. A *retábulum*ot kétoldalt korinthiszi fejezettel bíró oszlopok szegélyezték, melyeket a koronapárkány fölött egy-egy váza koronázott. Volutás keretelésű, szimmetrikus oromzatának homlokoldalán – vélhetően pálcátagos szegélyű – pozitív tükörbe foglalt Isten Szeme-ábrázolás kapott helyet. A dunakeszi neobarokk főoltár alapszerkezete minden tekintetben megegyezik a mester életművében gyakran visszatérő, az örkényi és a bagi római katolikus templomban *in situ* fennmaradt megoldással. A *Vácsi Közlöny* korabeli cikkében közöltekkel megtámogatva pedig okkal emelhetjük be az oltárt Sztrizs István munkásságába.

A csépai római katolikus plébániatemplom úgyszintén 1913-ban befejezett helyreállításának részeként egy új főoltár megrendelésére is sor került. Az oltárállítás ügyét Horpátsy Mátyás, helyi polgár karolta fel, aki a plébános támogatását is megnyerte ez ügyben. Utóbbi hívta Csépára Sztrizs Istvánt, aki rövidesen meg is állapodott Horpátsyval abban, hogy az új oltárt 3500 koronáért megépíti (ebből 3000 koronát Horpátsy fizetett, 500 koronát pedig a csépai oltáralapból különítettek el e célra). 1913. február 7-én meg is kötötték a szerződést a mesterrel, amelyet a megyéspüspök 1095/1913. szám alatt jóváhagyott, illetve megerősített.²⁶

A *Historia Domus* feljegyzése szerint „A díszes főoltár, mely luczfenyőből készült, 650 cm magas, 350 cm széles, 8 szoborral és 2 relyvvel [relieffel], finoman színezve, művészi faragványokkal, gazdagon aranyozva valódi Katalin-arannyal, a tabernákulum amerikai zárral, belül fehér selyemdamaszkkal [...]”.²⁷ A menzára helyezett szentségtartó mögött horizontálisan három részből álló, lépcsőzetes felépítésű, architektonikus *retábulum* kapott helyet. Középső, félköríves, háromszögű oromzat által koronázott szoborfülkéje magasabb, mint a két oldalsó. Mindhárom oromzat tetejére törpeoszlopok által keretelt, kis méretű szoborfülkék kerültek. A központi fülkében a templom, valamint a község védőszentjének, id. Szent Jakab apostolnak

4. Órkény, római katolikus templom. Főoltár, 1914 (Kovács Gergely felvétele, 2019)

a szobra látható, jobbán Jézus Szíve-, balján Mária Szíve-faragványokkal.²⁸

A helyi közösségnek az 1913 decemberében felszentelt oltárról szóló beszámolója értékes adaléku szolgál Sztrizs István művészi munkásságának és kvalitásainak megítélése során. A *Historia Domus*ban a következőket olvashatjuk: „Mikor megláttuk a fonséges művet, elállt a szemünk-szánk és elménkben forgattuk az evangélium ígét: Szem nem látta, fül nem hallotta, az ember nem is sejtette, hogy micsoda remekmű lesz a mi templomunkban Isten dicsőségére emelve!”²⁹

26 VPKL, *Historia Domus*, Csépai római katolikus plébánia iratai.

27 VPKL, *Historia Domus*, Csépai római katolikus plébánia iratai.

28 LENGVEL Zsolt: A csépai templom története. Befejeződött a csépai

római katolikus templom külső felújítása. Üzenet. A Csépai, Szelevényi, Tiszazugi és Tiszasasi Egyházközségek Tájékoztatója, 9. 2011. 3. sz. 1–2.

29 VPKL, *Historia Domus*, Csépai római katolikus plébánia iratai.

5. Bag, római katolikus templom. Főoltár, 1918
(Kovács Gergely felvétele, 2019)

Hasonlóan lelkes fogadtatásban részesült az *örkényi* római katolikus templom főoltára (4. kép), amelyet Sánta Ferenc rendelt meg 1913 szeptemberében, háromezer korona értékben. A *Historia Domus*ba bejegyeztek néhány történetet, amelyek pontos képet festenek az örkényi közösségnek az oltár megrendelése iránt tanúsított hálájáról: „Adjon az Isten minden templomnak

ilyen fősvény embert, a ki összegyűjtött vagyonát nem pazarolja el a bűnre de Isten egyházára adja fölöslegét. [...] Egy nő a piacon találkozik a nemes lelkű adományozóval a nyakába borul könnyek között csókolja és úgy köszöni meg a remek fő oltárt.”³⁰ A retábulumot 1914. április 7-én állította fel a templomban Sztrizs István, április 26-án pedig meg is áldották azt. A menzára helyezett tabernákulum fölé emelkedő, s korinthuszi oszlopfőkre, vázákra, továbbá az Isten Szeme-ábrázolásával díszített szimmetrikus oromzatra épülő neobarokk struktúrája³¹ a dunakeszi római katolikus templom főoltára kapcsán leírt megoldással rokonítható. Az pedig a mester sokoldalúságát jelzi, hogy – vélhetően az új főoltár felállítása idején – a templom hosszházának, egyebek mellett rozettás frízeket, a Szentlélek galambját, egy eucharisztikus kelyhet és egy monstranciát, továbbá egyes álló szentek alakjait felvonultató, csehsüvegboltozati díszítőfestését is dokumentálta egy akvarellmásolat³² formájában.

Sztrizs életművén belül az eddigiek során ismertett, jellemzően neobarokk stílusú oltárokhöz képest jelentős változást hozott a *rákosligeti* római katolikus plébániatemplom lucfenyőből készült, s Borromei Szent Károlynak titulált neogótikus főoltára, melyet 1915. augusztus 15-én szenteltek fel.³³ Felépítményéről egy fekete-fehér archív fényképfelvétel³⁴ alapján alkothatunk képet. A retábulum csúcsíves keretbe foglalt középképe Széchy Gyula helyi festőművész munkája. Az oldalsó szoborfülkéket belül háromkaréjos záródású, kúszólevelekkel díszített és fiálékkal tagolt, háromszögű oromzatok koronázzák. Stíluskritikai szempontból az itt látottakhoz egészen hasonló megoldással szembesülünk a mester egy fennmaradt, színes oltártervében.³⁵ A *rákosligeti* templom első főoltárának pedig a későbbi sorsát is ismerjük: 1952-ben egy Szent István tiszteletére felszentelt oltárt helyeztek el az épületben, Sztrizs művét pedig Kesztölc községnek ajándékozták.³⁶

Az utolsó oltár, amelyet biztosan Sztrizs munkásságához köthetünk, a *bagi* római katolikus templom 1918-ban készült neobarokk főoltára (5. kép). Megrendelését „a hívek buzgóságából és a templom téri fák árveréséből”³⁷ befolyt összeg (2202 korona) alapozta

30 VPKL, *Historia Domus*, Örkényi római katolikus plébánia iratai.

31 MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 42366N.

32 Sztrizs István: *Az örkényi r kath templom kifestésének terve*. Akvarell. Isaszeg, é. n. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 81630.

33 DOMBÓVÁRI Antal: *Rákosliget krónikája 1899–1949. Tanulmányok Budapest Múltjából*, 30. 2002. 240.; DÓKA Klára: *A rákosligeti Magyarok*

Nagyasszonya plébánia. In: *A katolikus Budapest*. Szerk. BEKE Margit. Budapest, Szent István Társulat, 2013. 985.

34 *Rákosmenti Múzeumi Estek*, 10. 2015. 4. sz. 6.

35 Sztrizs István: *Ismeretlen oltár tervrajza*. Színezett tollrajz. Isaszeg, é. n. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 83008.

36 DÓKA 2013 (ld. 33. j.). 989.

37 VPKL, *Historia Domus*, Bagi római katolikus plébánia iratai.

meg. Szent Andrást ábrázoló oltárképét Nagy Pál bajor festőművész festette. Az oltár 4800 koronába került; ebből az oltárépítmény értéke 4300, a festményé 500 korona.³⁸ E neobarokk retábulum³⁹ formatipológiai szempontból a dunakeszi és az örkényi oltárok megoldását követi. Sztrizs István hagyatékában két olyan tervvariánst (6. kép) is találunk, amelyek ezt a típust jelenítik meg, ám a felsoroltak közül egyik oltárhoz sem kapcsolhatók teljes biztonsággal.⁴⁰

Végezetül térjünk ki arra a két oltárra, melyeket az eddigi kutatás minden bizonnyal tévesen attribúált Sztrizs Istvánnak. Az utódai nyomán ismert családi beszámoló szerint ő tervezte a *Bakáts téri Assisi Szent Ferenc-plébániatemplom* oltárát, e hipotézis pedig a témával foglalkozó szakirodalom egy részébe⁴¹ is bekerült. A feltételezés azonban bizonyára téves, mivel az 1879. április 24-én felszentelt templom⁴² karszti márványból készült oltárainak és szószékeinek kivitelezésével Szlavec Vencelt bízták meg.⁴³ Emellett a mester részéről a Bakáts téri templomban folytatott tevékenységnek a Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjteményben sincs semmi nyoma.⁴⁴ Ugyanez érvényes a *soroksári római katolikus templomra*, amelynek főoltára kapcsán szintén felmerült a Sztrizs-attribúció.⁴⁵ Ugyanakkor a templom 1905-ben, Drexler Antal adományából megrendelt új neobarokk főoltára Josef Rifesser tiroli oltárépítő szobrász műhelyében készült, majd 1906-ban szállítottatott Soroksárra.⁴⁶ Az Anton Richter festette Mária mennybevétele oltárképet, továbbá a Szentháromság, az Angyali üdvözet és a Vízitáció ábrázolásait, illetve Szent József, Gonzaga Szent Alajos, Szent Péter, Szent Pál és Szent Mihály arkangyal szobraikat hordozó tabernákulumot egy képeslap⁴⁷ („Soroksár, r. k. templom főoltára”) színes fényképfelvétele is megörökítette.

Sztrizs István életműve a kései historizmus magyarországi recepciótörténetéhez is fontos adalékul szolgál. Amint azt a legplastikusabban *Tímár Árpád* kutatásai körvonalazták, a historizmus iránt hosszú időn keresztül táplált ellenszenv – amit az utóbbi év-

6. Sztrizs István: Ismeretlen oltár tervrajza

Színezett tollrajz. Isaszeg, é. n.

Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, ltsz. R 81713

tizedekben az érdeklődés és a szimpátia váltott fel – azon a szigorúan kritikus magatartáson alapult, amelynek egyik legradikálisabb képviselője Fülep

38 Uo.

39 MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 41522N, 74004N; MÉM MDK, Tervtár, Távlati terv, Vizsgálati anyag, Pest megye XII. (Albertirsa–Bénye).

40 Sztrizs István: *Ismeretlen oltár tervrajza. Színezett tollrajz.* Isaszeg, é. n. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 81713; Uő: *Ismeretlen oltár tervrajza. Színezett tollrajz.* Isaszeg, é. n. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. R 83006.

41 VARGA 2011 (ld. 4. j.). 162; SÍPOS Éva: *Grassalkovich I. Antal új templomai gödöllői birtokán.* Kézirat. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, 2013. 17. 36. j.

42 PROHÁSZKA László: A ferencvárosi Assisi Szent Ferenc-főplébánia. In:

A katolikus Budapest 2013 (ld. 33. j.). 554.

43 BÜKI Barbara: A Bakáts téri Assisi Szent Ferenc-plébániatemplom. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 36. 2012. 151.

44 A gyűjtemény részéről történt adatszolgáltatásért Gönczi Ambrusnak tartozunk köszönettel.

45 SÍPOS 2013 (ld. 41. j.). 24. 65. j.

46 NEMESSÁNYINÉ CSEPREGHY Éva: A soroksári Nagyboldogasszony főplébánia. In: *A katolikus Budapest 2013* (ld. 33. j.). 1138.

47 Szerencs, Zempléni Múzeum, ltsz. 79233.

Lajos volt.⁴⁸ Az olyan felvetések, mint hogy „az építőművészet története a XIX. században megszakadt; [...] a néhány évezredes történet véget ért”,⁴⁹ illetve, hogy „ami jó volt eddig, jó lesz ezután is. Csináljuk csak úgy, ahogy eddig csináltuk. És legfőljebb még a »stílust« kell megbeszélni: román, gótikus, renaissance, barokk vagy rokokó?”,⁵⁰ vélhetően közrejátszottak abban, hogy a historizmus kritikája a szakrális művészetre is kiterjedt. Ennek kapcsán idézünk Gerő László 1954. szeptember 23-án, az isaszegi római katolikus templomról és a feltételelesen Sztrizsnek attribuírt oltárról írt helyszíni jelentéséből: „A belsőben újabb szobrok /kereskedelemből/ *újabb értéktelen főoltár-retábulum*, és mellékoltár, valamint művészileg értéktelen Szt. Márton kép⁵¹ /a templom címszentje/. [...] A főoltár

rossz retabuluma és szentségháza helyett új megoldás javasolt, corpus-os nagy feszület, kisebb szentségházzal és gyertyapaddal, a meglévő későbarokk gyertyatartók felhasználásával.”⁵²

A biztosan Sztrizs által tervezett oltárok közül a máriabesnyői, a csépai, az örkényi és a bagi ma is eredeti helyén áll, a többit azonban legkésőbb a 20. század közepéig eltávolították onnan. Historizáló stílusának korabeli megítélése tehát kevésbé kedvezett a mester munkásságának. Kinek sokoldalúsága, többféle stílusban való jártassága, valamint okkal feltételezhető technikai tudása viszont megkérdőjelezhetetlen. Úgy gondoljuk, a jövőbeli tudományos kutatásnak elsősorban ezekre a szempontrendszerekre kell koncentrálnia e témában.

48 TÍMÁR Árpád: Fülep Lajos historizmuskritikája. In: *A romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. Vadas Ferenc. Budapest, Hild–Ybl Alapítvány, 2004. 525.

49 FÜLEP Lajos: *Művészet és világnézet*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1976. 355. Idézi: TÍMÁR 2004 (ld. 48. j.). 525.

50 FÜLEP Lajos: *Egybegyűjtött írások*, III. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1998. 57–58. Idézi: TÍMÁR 2004 (ld. 48. j.). 527.

51 T Fáty István: Régi Pécel – új történetek (4.). *ESE Híradó*, 10. 2005. 6. sz. 23. szerint Pécel 1934-ben felszentelt új templomának oltárké-

pét „a nagy katolikus, dr. Lingauer István csinálta”.

52 MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 1954/13. Természetesen ezzel ellentétes példákat is említhetünk. A soproni Szent Jakab-kápolnának az 1960-as években Sedlmayr János által tervezett helyreállítása azokat a figurális és ornamentális falfestményeket védte, amelyeket az 1880-as években id. Storno Ferenc készített a 15–16. századi falfestések helyén. Ehhez lásd *Műemlékvédelem törvényi keretek között*. Szerk. TAMÁSI Judit. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 2001. 19. Kiemelés tőlünk – B. ZS. I.–K. G.

„Múzeum az országúton”¹

A Magyar Tudományos Akadémia Vigyázó-Podmaniczky Múzeuma

1935–1944

1928 augusztusának első napjaiban az újságok vezető híre volt, hogy a Bécsben meghalt gróf Vigyázó Ferenc² egész vagyonát a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta.³ Az újságok hatalmas – hatvanmillió pengőt is elérő – vagyonról írtak, és az Akadémia jövőbeli anyagi lehe-tőségeit a Nobel-díjakat osztó svéd akadémiaéhoz ha-sonlították.⁴ Az MTA főtitkára, Balogh Jenő (1864–1953) azonban már Vigyázó Ferenc ügyvédeitől értesült arról, hogy a Vigyázó-hagyatékkal jelentős terheket is örököl-nek. A hagyatékkal együtt – amely Vigyázó Ferenc saját vagyonából, az atyjától, gróf Vigyázó Sándortól örökölt vagyonból és édesanyja, gróf Vigyázó Sándorné báró Podmaniczky Zsuzsanna hagyatékából állt – megörökölték a pereket is, amelyeket Vigyázó Ferenc ellen indítottak rokonai. Így a Vigyázó-vagyon az MTA számára az első években inkább terhet jelentett, mintsem gyarapodást.⁵

Az 1923. október 25-én írt végrendelet harmadik pont-ja kimondta, hogy a rákoskeresztúri kastélyt múzeum-ként kell fenntartani Vigyázó Sándor és Podmaniczky Zsuzsanna emlékére.⁶ A végrendelet szerint a múzeum-ban kell elhelyezni mindazon ingóságokat, műkincseket, képeket, amelyeket az Akadémia a hagyatékkal meg-örökölt. Az MTA szűkös, tudományos célokra fordítható költségvetéséből nem finanszírozhatták a múzeumot, ezért úgy döntöttek, hogy azt kizárólag a Vigyázó-örök-ség jövedelméből tartják fenn.⁷ Ez egyben azt is jelen-tette, hogy a Vigyázó-vagyont érintő perek miatt a mú-zeum megnyitása hosszabb időt vesz majd igénybe. 1929 januárjában az MTA igazgatótanácsa eldöntötte, hogy a Károly körúti Vigyázó-házban található bútorokat és képeket, valamint a vácrátóti kastélyban lévő képeket is Rákoskeresztúrra szállíttatják, hogy az akkor még rossz

1 A címet az *Újság* című napilap 1935. (11. évf.) május 25-i szalagcímé-ből vettem.

2 Gróf Vigyázó Ferenc 1874-ben született Vigyázó Sándor és báró Podmaniczky Zsuzsanna második gyermekeként. Az örökös fő-rendi házi tagságot és a grófi címet édesapja nyerte el 1895-ben. Vigyázó Ferenc kitűnő eredménnyel végezte jogi tanulmányait, 1896 decemberében sub auspiciis regis doktorrá avatták. 1899-től a főrendiház tagja, az 1905-ös választásokon az apatini kerület-ben országgyűlési képviselővé választották. Ebben az időszakban bekapcsolódott a nagypolitikába is. A Fejérváry-kormány elleni megyei ellenállás idején rövid ideig Pest vármegye helyettes alis-pánja volt. Az 1910-es évek elejétől idős édesapja segítője, a családi birtokoknak szinte jószágigazgatója. Visszavonult a társaságtól, kortársai különcnek tartották. Szülei végrendeleteikben egyedüli örökösükké tették, azzal a záradékkal, hogy ha törvényes örökös nélkül halna meg, a vagyon alapítványként a Magyar Tudományos Akadémiára szálljon, illetve nemzeti célra fordítsák. Szülei halála után saját végrendeletet készített, ebben egyértelműen a Magyar Tudományos Akadémiát jelölte ki örökösül. Végrendeletét rokonai megtámadták, a velük való pereskedés felőrölte idegrendszerét. 1928. július végén Ausztriába, Rekawinkelbe utazott magát gyó-gyíttatni. Ott öngyilkossági kísérletet követett el, és 1928. július 31-én belehalt sérüléseibe.

3 Az utolsó Vigyázó-gróf rejtélyes halála. *Magyarország*, 35. 1928. 172. sz. (1928. július 31.) 7; Magyarországon temetik el Vigyázó grófot, akinek két végrendeletét csak a temetés után bontják fel. *Pesti Napló*, 79. 1928. 173. sz. (1928. augusztus 1.) 6; Vigyázó Ferenc gróf a Magyar Tu-dományos Akadémiára hagyta vagyonát. *Magyarság*, 9. 1928. 174. sz. (1928. augusztus 2.) 4; Gróf Vigyázó Ferenc óriási vagyonát az Akadé-miára hagyta. *Pesti Napló*, 79. 1928. 174. sz. (1928. augusztus 2.) 5.

4 Hatvanmillió pengőre becsülik a Vigyázó-vagyont, amelyet két vég-rendeletében az Akadémiára hagyott az öngyilkos gróf. *Pesti Napló*, 79. 1928. 177. sz. (1928. augusztus 5.) 6; Hatvan millió pengőre becsü-lik az Akadémia Vigyázó-örökségének értékét. *Nemzeti Újság*, 10. 1928. 177. sz. (1928. augusztus 5.) 3.

5 A perekről: GERGELY Pál: *A Magyar Tudományos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyon sorsa*. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtá-rának kiadványai, 63.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1971. 21–26.

6 A kastélyról lásd BIBÓ István: *A rákoskeresztúri egykori Podmaniczky-Vigyázó-kastély története*. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyv-tárának közleményei, 8.) Budapest, Magyar Tudományos Akadé-mia, 1979.

7 Balogh Jenő főtitkár levele Várady György főellenőrnek. Budapest, 1930. jún. 18. MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (a to-vábbiakban: MTA KIK Kt.) Vigyázó-iratok K 1192:201.

1. A megnyitó ünnepség résztvevői. Elöl középen József Ágost királyi herceg, tőle jobbra Berzeviczy Albert, mögötte Herczeg Ferenc
MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár, Ms 1054/3

állapotban lévő kastélyt valóban muzeális berendezéssel állíthassák helyre.⁸ 1930 tavaszán állandó vezetőt, múzeumőrt neveztek ki, egy, a Felvidékről menekült (ott az új csehszlovák hatalomnak a hűségnyilatkozatot megtagadó) köztisztviselőt, L. Gy.-t.⁹ Ő jó ízlésű és művészetpártoló ember hírében állt. Kinevezésében bizonyosan szerepet játszott az is, hogy felesége révén rokonságban állt Berzeviczy Alberttel (1853–1936), az MTA elnökével. A nagyon takarékosan gazdálkodó Akadémián bizonyosan figyelembe vették, hogy viszonylag alacsony összegért, havi 100 pengő tiszteletdíjért és szolgálati lakásért vállalta el az állást.¹⁰ L. Gy. azonnal munkához látott, s 1930 szeptemberének közepén már jelentést is írt a véleménye szerint elvégzendő munkákról. A nagyterem freskóinak textíliákkal történő letakarását, valamint a mennyezeti freskó lefestését javasolta. Részletes és pontos listát szándékozott készíteni a múzeumi tárgyakról, mert a hagyatéki leltárak leírásai nem elegendők.¹¹ Az igazgatótanács 1934 decemberében döntött véglegesen arról, hogy a rákoskeresztúri

múzeum fenntartásának költségeit az elkülönítve kezelt Vigyázó Sándorné-vagyon jövedelméből fedezik.¹² Az *Akadémiai Értesítő* 1935. évfolyamában a Vigyázó-vagyon eredményeiről beszámoló jelentés szerint 1935-ig 40 ezer 44 pengőt fordítottak a rákoskeresztúri családi múzeum felújítására és berendezésére.¹³

1935 tavaszán az MTA nyomtatott körlevélben tudatta tagjaival, hogy 1935. május 24-én megnyílik a Vigyázó–Podmaniczky Múzeum. A gyűjteményt Berzeviczy Albert elnök mutatja be az Akadémia tagjainak.¹⁴ A körlevél félreérthető fogalmazása ellenére a megnyitó ünnepség nyilvános volt. Autó autó után gördült be a kastélykertbe, csillogó uniformisok, ünnepi fekete ruhák, diszkrét eleganciájú hölgyek jelezték a megnyitó ünnepség fontosságát.¹⁵ Az Akadémia előzetesen sajtóközleményt adott ki, amelyben röviden ismertette a múzeum létrehozásának körülményeit. A sajtó érdeklődése valóban nagy volt, minden napilap tudósított a megnyitó ünnepségről. Berzeviczy Albert rövid beszédben méltatva az örökhagyó nemes gesztusát,

8 Az MTA igazgatótanácsa 1929. január 22-i ülésének jegyzőkönyve. MTA KIK Kt. K 1346.

9 Őt csak monogrammal jelölöm, későbbi dicstelen szereplése miatt.

10 Az MTA igazgatótanácsa 1930. április 14-i ülésének jegyzőkönyve. MTA KIK Kt. K 1347.

11 L. Gy. múzeumi ör jelentése. Rákoskeresztúr, 1930. szeptember 17. MTA KIK Kt. K 1192:305.

12 Az MTA igazgatótanácsa 1934. december 15-i ülésének jegyzőkönyve IV. pont. MTA KIK Kt. K 1349.

13 *Akadémiai Értesítő*, 45. 1935. 128.

14 MTA KIK Kt. Régi Akadémiai Levéltár (a továbbiakban: RAL) 740/1935. gyűjtőszám.

15 Múzeum az országúton. *Ujság*, 11. 1935. 119. sz. (1935. május 25.) 5.

2. A rákoskeresztúri Vigyázó–Podmaniczky Múzeum második és harmadik terme
MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár, Ms 1054/169

kijelentette, hogy az Akadémia készséggel vállalta a ráháramlott kötelezettségeket is. A múzeum létesítésével kulturális és nemzeti célt szolgálnak, egyben a két családnak is emléket állítanak.¹⁶ A beszéd után az elnök mutatta be a múzeumot a meghívott előkelőségeknek. Mint az egyik hírlapi tudósítás megjegyezte, a vendégek közül különösen József Ágost királyi herceg (1872–1936) és Herczeg Ferenc (1863–1954) – mindketten az Akadémia tiszteleti tagjai – mutattak különleges érdeklődést a gyűjtemény iránt (1–2. kép).

Ettől kezdve a hivatalosan a Magyar Tudományos Akadémia gróf Vigyázó–báró Podmaniczky-múzeumának nevezett gyűjtemény korlátozottan nyilvános múzeumként működött. A múzeumot az MTA főtitkári hivatalának engedélyével lehetett látogatni, működésére szabályzatot dolgoztak ki.¹⁷ Eszerint a múzeum magánjellegű gyűjtemény, csak az MTA által meghatározott feltételek mellett, április 1-je és szeptember 30-a között látogatható, délelőtt fél tíztől délután kettőig. Előzetes bejelentkezés nélkül csak az Akadémia tagjai és tiszt-

viselői nézhették meg. A múzeum öre vendégkönyvet vezet, s a látogatók számát negyedévenként jelenti. Egy Podmaniczky-leszármazottnak írt akadémiai válaszlévéből kiderül, hogy a múzeumban teljesen megtiltották a fényképezést.¹⁸ Az Akadémia a sajtóban sosem hirdette meg a gyűjtemény nyitva tartását, ellentétben az MTA Goethe- és Mikszáth-szobáival. Nem csoda, hogy ilyen feltételek mellett nem tolongtak a látogatók. A múzeumot működésének első fél évében, 1935 májusától az év végéig összesen 161 látogató kereste fel.¹⁹

Nem sokkal a múzeum megnyitása után az Akadémia vezetése elhatározta, hogy a műtárgyak számbavételét és szakszerű katalogizálását művészettörténészekre bízta. Hekler Antal (1882–1940) javaslatára két tanítványát, tanársegédjét Kampis Antalt (1903–1982) és Zádor Annát (1904–1995) bízták meg a feladattal.²⁰ A két művészettörténész még 1936 májusában elkezdte a munkát. Az új főtitkárhoz, Voinovich Gézához (1877–1952) címzett jelentésük szerint hetenként három-négy napot töltenek a múzeumban, s már száznál több tárgyat írtak le.²¹

¹⁶ *Akadémiai Értesítő*, 45. 1935. 144–146.

¹⁷ Szabályzat az MTA rákoskeresztúri gróf Vigyázó és báró Podmaniczky múzeumának látogatási rendjéről. Gépirat. Dátum nélkül. MTA KIK Kt. RAL 740/1935. gyűjtőszám.

¹⁸ Kibédi Varga Sándor, az MTA főtitkári hivatala vezetőjének levele b. Podmaniczky Péternek. Budapest, 1938. dec. 20. MTA KIK Kt.

RAL 795/1938.

¹⁹ L. Gy. múzeumőr jelentése. MTA KIK Kt. RAL 64/1936.

²⁰ Hekler Antal levele Voinovich Géza főtitkárnak. Budapest, 1936. május 2. MTA KIK Kt. RAL 64/1936.

²¹ Kampis Antal és Zádor Anna jelentése Voinovich Gézának, az MTA főtitkárnak. Budapest, 1936. május 20. MTA KIK Kt. RAL 499/1936.

3. A „tálak terme”
MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár, Ms 1054/171

Munkájukat váratlan esemény szakította félbe. Alig egy évvel a múzeum megnyitása után ismét az újságok címlapjára került a Vigyázó–Podmaniczky Múzeum. 1936.

szeptember 15-én kiemelten, öles betűkkel hozták a lapok a szenzációt: betörtek a rákoskeresztúri múzeumba. Az Akadémiának természetesen nem hiányzott ez a kínos nyilvánosság. Már csak azért sem, mert az újságírók a szenzáció mennél nagyobb kihasználása mellett azt is feszegették, van-e vajon a már öt éve berendezni kezdett gyűjteménynek érvényes állományleltára.²² 1936. október 26-án az Akadémia megbízottai jegyzőkönyvet vettek fel a betörés alkalmával eltűnt értékekről,²³ és az összes kárt 68 000 pengőre becsülték. 1937 januárjában a nyomozás kiderítette, hogy a bűntény önbetörés volt, és a múzeum öre követte el. L. Gy. vallomása alapján az értékes órákat a kastélyban egy rejtékhelyen megtalálták, a díszmagyarról lefejtett gyémántos díszboglárt pedig Kampis Antal tanácsára visszavásárolták egy ékszeresztől,²⁴ így az Akadémia a tagadhatatlanul jelentős presztízsveszteség mellett viszonylag kis anyagi kárral került ki a kínos ügyből.²⁵

A betörés miatt a csendőrség, mint bűnügyi helyszínt, bezáratta a rákoskeresztúri múzeumot. Hekler Antal és Zádor Anna a katalogizálás munkájával még nem végezhetett. A helyzetről tudomást nem véve Voinovich Géza főtitkár fenyegető hangú levelet intézett Kampis Antalhoz, hogy adja át a rákoskeresztúri múzeum katalógusát, ellenkező esetben ügyvédi felszólítással él az Akadémia.²⁶ Egyben „feljelentette” őt Hekler Antalnál, hogy ő is presszionálja tanítványát a katalógus átadása érdekében. „Elég kellemetlenség érte az Akadémiát a múzeum dolgában, nem kívánják ezzel is tetézní”, írta.²⁷ A látszólag szigorú fellépést nem követte szankció, sőt csak 1937 júniusában jelentkezett Kampis Antal, hogy befejezné a műtárgyak katalogizálását.²⁸ Zádor Anna közreműködése ekkor már nem merült fel, okára az iratok között nem található magyarázat.²⁹ Ekkor már az Akadémia igazgatótanácsának sem volt sürgős a munka befejezése, csak egy évvel később adtak megbízást Kampisnak a katalogizálás folytatására és befejezésére.³⁰ Ő sem siette el a dolgot, még csaknem

22 Zsolt Béla: Az ellopott násfa. *Újság*, 12. 1936. 211. sz. (1936. szeptember 16.) 7.

23 MTA KIK Kt. RAL 768/1936.

24 Kampis Antal levele Vályi Lajosnak, az MTA jogászának. Budapest, 1938. szeptember 7. MTA KIK Kt. RAL 509/1938.

25 A betörést még 1945 után is felhasználták a baloldalnak csak vonatkozó engedő Akadémia ellen. Bóka László irodalomtörténész a *Haladás* című lap 1947. (3. évf.) február 13-i számában támadta meg az MTA-t az évtizeddel korábbi betörés ürügyén, a tényeket úgyesen „amalgámozva” a szóbeszéddel. Így került egymás mellé az Akadémiát támadó cikkbe Kozma Miklós akkori belügyminiszter, Horthy Miklós és a baloldali sajtó szerint a világháború után állítólag fasiszta könyveket rejtgető akadémiai főtitkár, Voinovich Géza.

26 Voinovich Géza levele Kampis Antalnak. Budapest, 1937. január 2. MTA KIK Kt. RAL 4/1937. gyűjtőszám.

27 Voinovich Géza levele Hekler Antalnak. Budapest, 1937. január 2. MTA KIK Kt. RAL 4/1937. gyűjtőszám.

28 Kampis Antal levele Voinovich Gézának. Budapest, 1937. június 23. MTA KIK Kt. RAL 4/1937. gyűjtőszám.

29 Zádor Anna hosszú interjúsorozatában többször is beszél Kampis Antalról, de a rövid együttes akadémiai munkát nem említi. Beszélgetések Zádor Annával I–IV. *Enigma*, 15. 2008. 54–55. sz., 57. sz., továbbá *Enigma*, 16. 2009. 58. sz.

30 Voinovich Géza levele Kampis Antalnak. Budapest, 1938. június 22. MTA KIK Kt. RAL 509/1938.

két évnek kellett eltelnie, mire véglegesen elkészült a Vigyázó–Podmaniczky Múzeum katalógusával. Kampis Antal 1940. április 16-án nyújtotta át négy tokban elhelyezve a 2102 múzeumi tárgy leíró katalógusát az MTA főtitkári hivatalának.³¹ A katalógus mellett jelentést is átadott a múzeumban végzett munkájáról. Az általános tárgyfelvételi munkát öt hónapon keresztül végezte, amit a múzeumi betörés megszakított. (Zádor Anna részvételét a jelentés meg sem említi!) A munkát későbbi időpontban két hónap alatt befejezte. Azután átrendezte a múzeum anyagának azon részét, amelyet veszélyes, penészedésnek kitett helyen talált. A katalógizált 2102 műtárgyat, a múzeumi rendnek és szokásoknak megfelelően, erőszakos beavatkozás nélkül el nem távolítható azonosítószámokkal látta el. Megítélése szerint a gobelinek, az ötvösművek és az elefántcsont tárgyak szakszerű kezelésére lenne szükség. Helytelennek tartja, hogy a kastély falait díszítő rokokó freskókat textíliákkal eltakarták. (Ez, mint már szó volt róla, L. Gy. múzeumőr ötlete volt, az Akadémia igazgatótanácsa tagjainak egyetértésével.) Szerinte a faliképeket Wagner József pesti festő készítette, és az épen maradt freskódíszek a rákoskeresztúri kastélyt hazánk egyik legkülönlegesebb műemlékévé teszik. Javasolta, hogy a múzeum legértékesebb tárgyairól fényképfelvételek is készüljenek, elősegítve a pontos nyilvántartást és az esetleges tudományos publikálást. Jelentésének befejezésekor azt kérte még az Akadémiától, hogy számára a katalógusban szereplő tárgyak tudományos publikálására elsőbbséget biztosítson.³² Az igazgatótanács május 15-i ülésén megtárgyalta Kampis Antal jelentését és „elégedetten szemlélte meg a múzeum leíró katalógusát”, és annak elkészítéséért kiutaltak tiszteletdíjul 2400 pengőt. Kampis javaslatát a múzeumi fényképezésről elutasították, mert „arra nézve a mostani nehéz idők nem alkalmasak”.³³

A múzeumban kiállított műtárgyak túlnyomó többségét Vigyázó Antal (1793–1861) és fia, a grófi címet elnyert Vigyázó Sándor (1825–1921) gyűjtötték egybe. Bizonyosan tőlük származik az óra-, a kép- és az ötvösműtárgyak gyűjteménye. Vigyázó Antal, aki a család vagyonát megalapozta, nemcsak jelentős könyvtárat gyűjtött össze abonyi kastélyában, hanem – amint egy jelentős

4. A porcelángyűjtemény részlete
MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár, Ms 1054/162

birtokos, a középnemesi sorból magasabbra vágyó személytől várható is – arcképcsarnokot is festetett a magyar történelem jelentős alakjairól, Csák Mátétól kezdve II. Rákóczi Ferencig. (Felesége Csák Borbála volt, aki az egykori Csák nemzetség leszármazottjának tekintette magát.)³⁴ A művész személye nem ismert. Nem lehetetlen, hogy a kor sokat foglalkoztatott portréfestője, Donát János Dániel (1744–1840) munkái.³⁵ Fia folytat-

31 Az MTA átvételi elismervényének gépiratos másolatát lásd MTA KIK Kt. RAL 251/1940.

32 Kampis Antal jelentése. Budapest, 1940. április 16. MTA KIK Kt. RAL 251/1940.

33 Nehezen érthető az elzárkózás. Éppen 1940–1941-ben szűntek meg az Akadémia Vigyázó-vagyont érintő tartozásai, és bátrabban támogathattak jelentősebb tudományos terveket is.

34 Vigyázó Antalról: *Vasárnapi Ujság*, 9. 1862. 36. sz. (1862. szeptember 7.) 1–2.

35 Lásd *Magyar képzőművészek lexikona*, I. Szerk. SZENDREI János–SZENTIVÁNYI Gyula. Budapest, M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1915. 384–385. Itt Donát jelentékenyebb művei között említik a Vigyázó család számára festett képeit.

5. Az úgynevezett „kis piros szalon”
MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár, Ms 1054/163

ta és még inkább kiterjesztette apja gyűjtői szenvedélyét. Vigyázó Sándor mellett, hogy szenvedélyes és hozzáértő bibliofil volt,³⁶ tulajdonképpen mindenféle műtárgyat gyűjtött.³⁷

A hagyatéki leltárak nem igazítanak el abban, hogy mely tárgyakat állították ki, katalógus pedig nem maradt fenn, ezért a múzeum kincseiről csak közvetett adatok segítségével lehet valamilyen képet alkotni. Az újságírók már a megnyitás napján végigjárták a gyűjteményt, s rövidebb-hosszabb tudósításokban számoltak be olvasóiknak. A *Magyar Hírlap* tudósítója már a megnyitó másnapján hosszú cikket írt a látottakról.³⁸ Leírását érdemes hosszabban is szemlélni, mert elég jól bemutatja a múzeum berendezését, persze a szenzációsnak vélhető tárgyakat kiemelve: Mindjárt az első teremben megragadja a látogatót a hatalmas, mintegy száz darabból álló serleggyűjtemény. Ugyanebben a teremben meissenai és altwien porcelánok tanúskodnak a gyűjtőszenvledélyről. Az egyik kis szalonban három Mányoki-portré függ, de nem tudni, kiket ábrázolnak a képek.³⁹ Egy másik teremben állították ki a már említett történelmi arcképcsarnokot. A fegyverterem nemcsak a kiállított anyag bőségével, hanem az egyes darabok muzeális értékével is meglepi a látogatót. Látható itt Murat nápolyi király kardja, amelyet magától Napóleontól kapott. Külön terem rendeztek be a keleti eredetű tárgyak gyűjteményének. A maga nemében páratlan zsebóragyűjtemény több száz darabból áll. Az adományozó család emlékét idézik a külön szobában összegyűjtött használati tárgyak. Különálló vitrinben állították ki Podmaniczky Zsuzsanna néhány ruhadarabját, valamint Vigyázó Ferenc vagyont érő díszmagyar öltözékét. Szerencsére néhány fénykép is őrzi a rákoskeresztúri múzeum emlékét.⁴⁰ Ezek Gergely Pál hagyatékában maradtak fenn (3–5. kép).⁴¹ A felvételek készítője nem ismert, lehetett éppen Gergely Pál is, aki szenvedélyes amatőr fotós volt. A fényképek zsúfolt, különösebb koncepció nélkül összeállított gyűjteményt mutatnak. A műtárgyak anyaguk vagy éppen jellegük szerint összeválogatva állnak a vitrinekben. Ebben a formában a múzeum bizonyosan nem tudta azt a szerepet betölteni, melyet az Akadémia vezetői szántak neki: a régi magyar falusi főúri otthonok fényes múltjának élményszerű bemutatását.⁴²

36 MAKKAJ László: Könyvek – gyűjtők – könyvárak. A magyar antikvárius könyvpiac szemléje. *Magyar Könyvszemle*, 62. 1938. 296.

37 Vigyázó Sándorról, a műgyűjtőről: HORVÁTH Hilda: Iparművészeti tárgyak a gr. Vigyázó család gyűjteményében. *Művészettörténeti Értesítő*, 62. 2013. 17–32.

38 Murat nápolyi király kardja és más történelmi ritkaságok. Az Akadémia megnyitotta a gróf Vigyázó és Podmaniczky családok múzeumát. *Magyar Hírlap*, 45. 120. sz. (1935. május 26.) 4.

39 A portrékról már három évvel korábban szakvéleményt kért az Akadémia Petrovics Elektől, a Szépművészeti Múzeum főigazgatójától, aki csak az egyik festmény szerzőségét látta bizonyítottnak, azét,

amely ifj. Podmaniczky Jánost és Podmaniczky Juditot ábrázolja. (Petrovics Elek levele Balogh Jenő akadémiai főtitkárnak. Budapest, 1932. június 18. MTA KIK Kt. K 1194:194.)

40 Tizenöt darab fénykép van az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában, jelzetük: MTA KIK Kt. Ms 1054/159–173.

41 Gergely Pál (1902–1982) író, irodalomtörténész, 1950-ig az MTA főtitkári hivatalának munkatársa, azután nyugdíjazásáig az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának főmunkatársa volt.

42 Lásd Berzeviczy Albert múzeumot megnyitó beszédét. *Akadémiai Értesítő*, 45. 1935. 145–146.

6. Ólomkristályok
MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár, Ms 1054/168

1938-tól már alig találunk említést az Akadémia dokumentumaiban a rákoskeresztúri múzeumról. Fenn tartási költségei sem szerepelnek az *Akadémiai Értesítő*ben évente közzétett Vigyázó-vagyonmérlegben. Ez esetleg annak a következménye is lehet, hogy a múzeum fenn tartását is biztosító Vigyázó Sándorné Podmaniczky Zsuzsanna-vagyonrész jövedelméből a trianoni határokon kívül rekedt intézményeket és könyvek kiadását is segítették, és az adatokat bizalmasan kezelték.⁴³ A gazdasági ügyekben legfőbb döntéshozó grémium, az igazgatótanács néhány tagja javasolta, hogy a múzeumot jobban hozzáférhetővé kellene tenni a közönség számára. Túlbürokratizált a látogatás rendje, s az is felvetődött, hogy a legértékesebb gyűjteményrészeket, az óra- és a zománccgyűjteményt az Akadémia palotájában berendezett kiállítótérben kellene bemutatni.⁴⁴ Nem történt azonban semmi. Ami az iratokból megtudható: a múzeum őrzését úgy oldották meg, hogy az egykori múzeumőri lakást egy csendőrtisztnek adták bérbe, az esetleges látogatókat pedig az Akadémia egyik, a

Ferenc József térről kivonatozó tisztviselője fogadta. Jelenlegi ismereteim szerint sem a múzeumról, sem a látogatók számáról nem maradt fenn dokumentum.⁴⁵

A második világháború közepén, főként a szövetségesek olaszországi előretörése következtében Magyarország bombázóik akciósugarába került. A nagy közgyűjtemények elkezdtek legértékesebb anyagaik biztonságba helyezését. Így tett az Akadémiai Könyvtár is Melich János (1872–1963) főkönyvtárnok vezetésével. A legföltettebb kéziratokat, inkunábulumokat óvóhelyen helyezték el, majd az Akadémia pincéjében alakítottak ki védett helyiségeket.⁴⁶ A rákoskeresztúri múzeum értékei egy részének menekítésére csak 1944 őszén került sor. Gergely Pál, a főtitkári hivatal munkatársa Dárday-Abriani Gáborral, az MTA jogtanácsosával és egy tisztviselőnővel együtt az Akadémia épületébe szállították a Vigyázó–Podmaniczky Múzeum értékeinek egy részét. Az Akadémia levéltárában nincs nyoma annak, hogy utasítást kaptak volna erre az akcióra, sőt tőlük származó jelentést sem sikerült eddig felfedezni,

43 MÁZI Béla: *A Magyar Tudományos Akadémia Vigyázó-vagyonja 1928–1949*. Kézirat. 8.

44 Az MTA igazgatótanácsa 1940. május 15-i ülésének jegyzőkönyve IX. pont. MTA KIK Kt. K 1350.

45 Lehetséges, hogy a rákoskeresztúri kastélyban tartották az iratokat, akkor azok a kastély kifosztásakor semmisülhettek meg, de az

sem elképzelhetetlen, hogy az MTA államosítását követően a Vigyázó-hagyatékek iratai selejtezésének estek áldozatul. Lásd GERGELY Pál: *Az Akadémia levéltára a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában*. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai, 9.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1958. 7.

46 Melich János összefoglaló jelentése a légoltalmi elrejtésekről. Budapest, 1944. július 23. MTA KIK Kt. K 827: 183/1944.

így gyanítható, hogy ügybuzgóságuknak köszönhetően menekedett meg a háromládányi műkincs és az azokkal együtt menekített három gobelin, valamint a Podmaniczky gyermekeket ábrázoló Mányoki-festmény.⁴⁷ Gergely Pál, visszaemlékezve az eseményekre, a mentés hirtelen és sietős módját hangsúlyozta: három ládába csomagolták a hirtelen összekapkodott értékeket, azt, ami éppen a kezük ügyébe esett.⁴⁸ Az egyik, a múzeum állományáról készült fénykép hátára (6. kép) pedig a mentés folytatásának elmaradása okaként a frontvonal hirtelen változását jegyezte fel Gergely Pál.⁴⁹ 1950-ben az Iparművészeti Múzeumban részletes jegyzéket készítettek a Rákoskeresztúrról megmentett értékekről. A lista megerősíti Gergely Pál visszaemlékezését, a három ládában egyaránt találhatók műtárgyak az óragyűjteményből, a serlegek közül, a díszes ezüstdíszek közül is. Ezek mellett becsomagoltak azonban egy étkészletet, aranyozott mosdó- és toalettkészletet, sőt egy díszes (?) rumosüveget is.⁵⁰

A műkincseket ideiglenesen az Akadémia egyik pincerésztében helyezték el, és egy későbbi feljegyzés szerint egyenként megjelölték a Kampis Antal készítette katalógusban. A Magyar Nemzeti Banknál – nem tudni, milyen forrásból – értesültek az Akadémia pincéjében elhelyezett háromládányi műtárgyról. 1944. december 8-án megjelent Voinovich Géza főtítkárnál Temesváry László, a Magyar Nemzeti Bank Szálasi-kormány által kinevezett elnöke azzal, hogy a nemzetvezető parancsára a Vigyázó-kincseket Veszprémbe, az ottani óvóhelyre szállítják, ahol az Akadémiai Könyvtár értékeit már korábban elhelyezték.⁵¹ Néhány nappal később a Nemzeti Bank átvette a három leszögezett Vigyázó-ládat, az Akadémia tulajdonjogának elismerésével. A műkincsekről nem készült részletes átadás-átvételi nyilatkozat, így az átvételi elismervénybe belefoglalmazták,

hogy az átvevő a ládák tartalmát nem tekintette meg.⁵² A gobelineket és a Mányoki-festményt az Akadémia pincéjének befalazott rekeszeiben rejtették el, ezek meg is menekültek.⁵³ Nem úgy Vigyázó Ferenc díszkardja, amelyet a palotában harcálláspontot elfoglaló szovjet katonák vittek el.⁵⁴

Rákoskeresztúrt, benne a kastélyt 1944. december 27-én foglalták el a Vörös Hadsereg egységei.⁵⁵ A Podmaniczky-kastély pusztulásáról egy szemtanú, Lossó József helytörténész írt, aki akkor a kastély pincéjében berendezett óvóhely parancsnoka volt.⁵⁶ Visszaemlékezése szerint a német csapatok visszavonulásakor a kastély udvaráról két, zsúfolásig megrakott teherautó távozott. A németek elvonulása után a helyi nyilasok folytatták a kastély kifosztását, ebben sok rákoskeresztúri lakos is részt vett. Biztos abban, hogy a legértékesebb műkincseket, a nagy értékű festményeket a „német fasiszták katonái hurcolták el”.⁵⁷ Talán így történt, de Lossó visszaemlékezésének írásakor még nem volt tanácsos emlegetni, hogy a Vörös Hadsereg katonái részesei lehettek a pusztításnak, tudósításának hitelességét pedig gyengíti, hogy – mint ő maga írja – az első között lett Rákoskeresztúron a Magyar Kommunista Párt tagja. Az tény, hogy a szovjet hadsereg birtokba vette a Podmaniczky-kastélyt, és csak 1946-ban adták át a községnek. Lossó József december utolsó napjaiban, a front átvonulása után tudott körülnézni néhány szobában: sirlalmas látvány fogadta, minden tele szeméthalmokkal, bútort csak itt-ott látott. A kastély nagytermében rossz kinézetű emberek éppen a Podmaniczky-Vigyázó-levéltár anyagát égették.⁵⁸

Az Akadémia főtítkára, Voinovich Géza 1945 nyarán kereste meg a Magyar Nemzeti Bank elnökét, Oltványi Imrét (1893–1963) a háromládányi Vigyázó-műkincs hollétéről érdeklődve.⁵⁹ Hónapokig tartó hallgatás után

47 1948-ban az MTA háborús káiról szóló jelentés ehhez képest Voinovich Géza főtítkár személyes előrelátásának tudja be a menekítést, aki jó előre(!) behozatta a műkincseket a rákoskeresztúri múzeumból, a további értékek mentésére pedig csak azért nem került sor, mert az Akadémia nem tudott fuvarost találni. Az MTA háborús káiról összeállított jelentést Németh Gyula, Erdey-Grúz Tibor, Lukinich Imre és Andreánszky Gábor jegyezték. *Akadémiai Értesítő*, 56. 1948. 72.

48 GERGELY 1971 (ld. 5. j.). 69.

49 Az ólomkristály gyűjteményről készült fénykép. MTA KIK Kt. Ms 1054/168. A harci cselekményekről: UNGVÁRY Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina Kiadó, 2013. 23 skk.

50 Letéti jegyzék az Iparművészeti Múzeumnak átadott 3 Vigyázó-láda tartalmáról. Iparművészeti Múzeum Adattár. A Vigyázó-hagyaték letéti iratai 1950. Itt szeretném megköszönni dr. Horváth Hildának az Iparművészeti Múzeum Adattára vezetőjének szíves segítségét.

51 Voinovich Géza jelentése [Vendl Aladár] másodelnöknek. Budapest,

1944. december 15. MTA KIK Kt. RAL 341/1944.

52 Dárday Abriani Gábor jelentése Voinovich Gézának. Budapest, 1944. december 18. MTA KIK Kt. RAL 85/1945. gyűjtőszám.

53 GERGELY Pál: Az Akadémia pincéi. *Budapest*, 16. 1978. 4. sz. 31.

54 Gergely Pál munkanaplója 1945. február 1-jétől. A február 6-i bejegyzés félreérthetetlen: a kard „zabálás” következtében tűnt el. MTA KIK Kt. RAL 336/1945.

55 UNGVÁRY 2013 (ld. 49. j.). 112.

56 Lossó József: *Adalékok a rákoskeresztúri egykori Podmaniczky-Vigyázó-kastély, valamint a család történetéhez*. Írta és összeállította – a XVII. kerületi Hazafias Népfőnt Helytörténeti Klubjának vezetője. Gépírat. MTA KIK Kt. 22/1985.

57 Uo. 26–27.

58 Uo. 30.

59 Voinovich Géza levele Oltványi Imrének. Budapest, 1945. június 30. MTA KIK Kt. RAL 85/1945.

Szabó Miklós (1884–1960), az Eötvös Collegium igazgatója (akit akkor ideiglenesen az Akadémiai Könyvtárban helyeztek el) magánúton azt a megnyugtató értesülést szerezte, hogy az Akadémiai Könyvtár tíz ládája Ausztriában, Spital am Pyhrnben, egy kolostor pincéjében található a Nemzeti Bank értékeivel együtt, az amerikai hatóságok felügyelete alatt.⁶⁰ Nem sokkal később a Nemzeti Bank ügyvezetése hivatalosan is megerősítette Szabó Miklós értesülését, kiegészítve azzal, hogy a háromládányi Vigyázó-kincs is Spitalban van.⁶¹ Az Akadémiai Könyvtár tíz, valamint a Vigyázó-múzeum három ládáját 1946-ban a Nemzeti Bank értékeivel együtt hozták vissza Ausztriából. Az Akadémia nevében az akkor legaktívabb tisztségviselő, Melich János főkönyvtárnok vette át azokat a Magyar Nemzeti Bank pincéjében. A ládákat nem nyitották fel, csak meggyőződtek azok sértetlenségéről, és az Akadémia már előre lemondott minden anyagi igényéről.⁶² Az Akadémia épületében továbbra is lezárt állapotban tartották a ládákat. 1947 áprilisára kiderült, hogy a Kampis Antal készítette katalógus eltűnt, így a munkatársaknak még csak arról sem na-

gyon lehetett sejtésük, hogy mekkora értéket tartalmaz a három láda.⁶³ Az Akadémia körüli tudományos és politikai küzdelmek közepette az intézmény vezetésének nagyobb gondjai voltak a Rákoskeresztúrról mentett műtárgyakkal való foglalatosságnál. Az MTA 1949-ben véghez vitt átszervezése, államosítása után az új vezetés, nem tudván sem biztonságosan tárolni, sem szakszerűen gondozni a Vigyázó-hagyaték megmaradt műtárgyait, a Műemlékek Országos Bizottságának bejegyzésével az Iparművészeti Múzeumnak ajánlotta fel a gyűjteményt.⁶⁴ A múzeum az 1950. november 30-án kelt letéti szerződéssel vette át meg nem határozott időtartamra a Magyar Tudományos Akadémiától a Vigyázó-műtárgyakat.⁶⁵ Azokról végre részletes letéti jegyzék készült,⁶⁶ ebből kiderül, hogy közel háromszáz tételt tartalmazott a három Vigyázó-láda, azaz az MTA Vigyázó–Podmaniczky Múzeuma értékeinek nagyjából 85 százaléka eltűnt vagy elpusztult. A megmaradt műkincsek egy része szerepelt 2008-ban a Vigyázó Ferenc emlékére rendezett konferenciához csatlakozó kiállításon, a Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteményében.⁶⁷

60 Melich János jelentése Voinovich Géza főtitkárnak. Budapest, 1945. november 20. MTA KIK Kt. RAL 189/1945. gyűjtőszám. Spital am Pyhrnben őrizték a Nemzeti Bank menekített aranytartalékát, dokumentumait és egy kirendeltséget is működtettek ott. Lásd BOTOS János: *A Magyar Nemzeti Bank története*, II. *Az önálló jegybank 1924–1948*. Budapest, PressCon Kiadó, 1999. 278–280.

61 A Magyar Nemzeti Bank levele a Magyar Tudományos Akadémiának. Budapest, 1945. december 11. MTA KIK Kt. RAL 189/1945. gyűjtőszám.

62 Az átadás-átvételtől készült jegyzőkönyv. Budapest, 1946. szeptember 6. MTA KIK Kt. RAL 385/1946.

63 Voinovich Géza főtitkár levele a Magyar Pénzügyminisztériumnak. Budapest, 1947. április 30. RAL 143/1947.

64 A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja átirata Dobrovits Aladárnak, az Iparművészeti Múzeum főigazgatójának. Budapest, 1950. szeptember 29. Iparművészeti Múzeum Adattár. A Vigyázó-hagyaték letéti iratai 1950.

65 Letéti szerződés az MTA és az Országos Iparművészeti Múzeum között. Budapest, 1950. november 30. Iparművészeti Múzeum Adattár. A Vigyázó-hagyaték letéti iratai 1950.

66 Letéti jegyzék az Iparművészeti Múzeumnak átadott 3 Vigyázó-láda tartalmáról. Dátum nélkül [1950. november]. Iparművészeti Múzeum Adattár. A Vigyázó-hagyaték letéti iratai 1950.

67 *A Podmaniczky-Vigyázó család és a Magyar Tudományos Akadémia*. Kiállítási katalógus. Szerk. PAPP Gábor György. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 2008.

Bardoly István nyomtatásban megjelent műveinek bibliográfiája

Tanulmányok, forrásközlések

Megemlékezések Ybl Ervinről 1965–1991. In: *Ybl Miklós építész 1814–1891. A Hild–Ybl Alapítvány kiállítása a Budapesti Történeti Múzeumban*. Kiállítási katalógus. Szerk. KEMÉNY Mária, FARBAKY Péter. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1992. 179.

Ybl Miklós életművének méltatása 1956–1991. In: *Ybl Miklós építész 1814–1891. A Hild–Ybl Alapítvány kiállítása a Budapesti Történeti Múzeumban*. Kiállítási katalógus. Szerk. KEMÉNY Mária, FARBAKY Péter. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1992. 189.

Zádor Anna írásai kortársakról, pályatársakról. *Új Művészet*, 5. 1994. 1. sz. 67.

A Gyűjteményi Osztály. *Örökségvédelem*, 6. 2002. 3–4. sz. 12–13.

Örökségvédelem – Házunk táján. *Örökségvédelem*, 7. 2003. 3–4. sz. 8–10.

Munkácsy Mádon – A Műemlékek Országos Bizottsága és Munkácsy (kultusza). *Enigma*, 12. 2005. 43–44. sz. 247–250.

Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez I. *Magyar Műemlékvédelem*, 13. 2006. 7–72.

Kápolna vagy lakóház? Arányi Lajos jelentése a pesti belváros két régi házáról. *Ars Hungarica*, 34. 2006. 235–254.

The First Steps for Listing Monuments in Hungary. [LÖVEI Pállal közösen] In: *The Nineteenth-Century Process of „Musealization” in Hungary and Europe*. Ed. by ERNŐ MAROSI and GÁBOR KLANICZAY in collaboration with OTTÓ GECSE. Budapest, Collegium Budapest Institute for Advanced Study, 2006. 249–258.

„Ezek az emberek intézmények feladatára vállalkoztak”. Zádor Annával Tímár Árpád és Bardoly István beszélget. [TÍMÁR ÁRPÁDdal közösen] *Enigma*, 15. 2008. 54. sz. 87–132.

„Én különben is egy rohadt burzsuj vagyok”. Zádor Annával Tímár Árpád és Bardoly István beszélget. [TÍMÁR ÁRPÁDdal közösen] *Enigma*, 15. 2008. 57. sz. 93–121.

„A diákjaim följelentettek engem”. Zádor Annával Tímár Árpád és Bardoly István beszélget. [TÍMÁR ÁRPÁDdal közösen] *Enigma*, 16. 2009. 58. sz. 68–98.

„A nemzeti génusz szárnysuhogása...” Gerevich Tibor és mások a „Magyar Művészetért” kiállításáról. [MOLNOS Péterrel közösen] *Enigma*, 16. 2009. 60. sz. 126–136.

„A válság tudósa”. Interjúk Gerevich Tiborral. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 16. 2009. 59. sz. 37–78.

„De hát jövőm elhatározó fordulata előtt állok”. Gerevich Tibor Mihalik Józsefnek írt levelei és Mihalik akadémiai tagajánlása Gerevich szakmai életrajzával. [MOLNOS Péterrel közösen] *Enigma*, 16. 2009. 60. sz. 88–100.

Éber László levele Wilde Jánosnak 1916. [MOLNOS Péterrel közösen] *Enigma*, 16. 2009. 60. sz. 46–48.

Gerevich működése 1915 és 1921 között dokumentumok tükrében. [MOLNOS Péterrel közösen] *Enigma*, 16. 2009. 60. sz. 73–87.

Gerevich Tibor levelei Szekfű Gyulának. [MOLNOS Péterrel közösen] *Enigma*, 16. 2009. 60. sz. 120–125.

Gogolák Lajos Szekfű Gyula és Gerevich Tibor kávéházi asztalairól. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 16. 2009. 59. sz. 150–159.

Petrovics Elek levelezése Gerevich Tibor kitüntetése alkalmából. [MOLNOS Péterrel közösen] *Enigma*, 16. 2009. 60. sz. 115–119.

Rados Jenő és Friedrich Loránd bírálata Gerő László magántanári képesítéséről. *Műemlékvédelem*, 53. 2009. 358–362.

„Teljes győzelem, az egész gyűjtemény a miénk”. Gerevich Tibor és az esztergomi Keresztény Múzeum. *Enigma*, 16. 2009. 60. sz. 59–71.

„Teljesen amorális életművész volt”. Gogolák Lajos emlékei Gerevich Tiborról és Genthon Istvánról. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 16. 2009. 59. sz. 141–149.

„Igen veszedelmes útra léptünk”. Zsámbék 1933–1934. *Műemlékvédelem*, 54. 2010. 189–200.

„Az indítványozó és jégtörő”. Arányi Lajos (1812–1887) és a vajdahunyadi vár restaurálásának korszaka. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez II. *Magyar Műemlékvédelem*, 15. 2011. 7–103.

Gerevich Tibor: Az Eötvös Collegium története – Bartoniek Géza (1854–1930). [MARKÓJA Csillával közösen] In: *Solemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati*. Ed. by László HORVÁTH, Krisztina LACZKÓ, Károly TÓTH. Budapest, Typotex–Eötvös Collegium, 2011. 96–102. = Gerevich Tibor: Az Eötvös Collegium története – Bartoniek Géza (1854–1930). [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 16. 2009. 60. sz. 49–58.

„Itt volt-e a prépostság?” Adalékok az ercsi monostor történetéhez. *Műemlékvédelem*, 55. 2011. 207–213.

Könyöki József Nagyvázsönyről – pótlás. *Műemlékvédelem*, 55. 2011. 257–258.

Monumenta deperdita. Egy régi-új rovat elé. *Műemlékvédelem*, 55. 2011. 214.

„A kezdet vége”. *Örökség*, 16. 2012. 4. sz. 4–8.

Adalékok a nyírbátori Krucsay-oltár 1954–1955. évi restaurálásához. *Műemlékvédelem*, 56. 2012. 137–139.

Egy építész a háborúban. [LÁSZLÓNÉ LAÁR Erikával közösen] *Örökség*, 16. 2012. 7–8. sz. 28–29.

Egy sajátos művészet sajátos művésze. [LÁSZLÓNÉ LAÁR Erikával közösen] *Örökség*, 16. 2012. 5. sz. 10–11.

Harangok és ágyúk Kákániában. [LÁSZLÓNÉ LAÁR Erikával közösen] *Örökség*, 16. 2012. 6. sz. 8–9.

Hoffmann Edit két levele. *Művészettörténeti Értesítő*, 61. 2012. 313–317.

„Kellő személyzettel és némi hatalommal”. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez III. *Műemlékvédelem*, 56. 2012. 30–66.

„Két hűséges munkatárs”. Forster Gyula és Éber László – Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez IV. *Ars Hungarica*, 38. 2012. 72–103.

„...lebontásának eszméje már elejtendő...” [LÁSZLÓNÉ LAÁR Erikával közösen] *Örökség*, 16. 2012. 9. sz. 11–12.

Sopron Európa-díja. [szerző: DERCSÉNYI Dezső] *Műemlékvédelem*, 56. 2012. 86–92.

A Műemlékek Országos Bizottsága és az akli, feketeardói és szőlősgyulai templomok. In: *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség, 2013. 206–215.

„Avagy nem méltók köszönetre, kik a régi szépet újra éltetik?” – az egri minorita templom helyreállítás története 1909–1943 – utóhanggal. *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 322–333.

Henszlmann Imre kiadatlan jelentése a *Honi műemlékek hivatalos osztályozása* c. tanulmányáról. *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 334–336.

Régi dal – érseki köszönet a Műemlékek Országos Bizottságának Kalocsáról 1909-ben, avagy egy restaurálás elfeledett születésnapja. *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 419–421.

Adalékok a vámosoroszi református templom falképeinek kutatástörténetéhez. In: *Művészet és vallás a Felső-Tisza-vidéken*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség, 2014. 235–237.

Kiegészítések és árnyalások – Weyde Gizelláról. *Műemlékvédelem*, 58. 2014. 294–297.

A Dvořák Verein – A bécsi művészettörténeti iskolát támogató egyesület szabályzata, 1920. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 22. 2015. 84. sz. 24–26.

A „falak is szenvednek” – épület(sorsok) és kutató(sorsok) 1945–1963. *Művészettörténeti Értesítő*, 64. 2015. 69–114.

A rimajánosi apátsági templom állapotára és restaurálására vonatkozó dokumentumok (1872–1876). [MIKÓ Árpáddal közösen] In: *Archaeologia és műtörténet. Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulóján*. Szerk. TERÉNY Terézia, MIKÓ Árpád. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 241–262.

Adalékok Wilde János életéhez és tevékenységéhez (1918–1922). *Enigma*, 22. 2015. 84. sz. 103–124.

Arányi Lajos Pest megyei topográfiaja I–VI. *Műemlékvédelem*, 59. 2015. 37–58, 111–129, 169–188, 243–260, 302–319, 374–386.

Balogh József, Fogarasi Béla, Vikár Vera levelei Wilde Jánosnak. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 22. 2015. 83. sz. 135–148.

Éber László és Hoffmann Edith levelei Wilde Jánosnak. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 22. 2015. 84. sz. 30–44.

Felek Gyéza: Új Kisfaludysta (Petrovics Elekről). [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 22. 2015. 84. sz. 45–48.

Mannheim Károly és Zerkowitz Hanna levelei Wilde Jánosnak. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 22. 2015. 84. sz. 69–73.

Max Dvořák Wilde János disszertációjáról. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 22. 2015. 84. sz. 22–23.

Meller Simon és Petrovics Elek levelei Wilde Jánosnak. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 22. 2015. 84. sz. 49–68.

Rómer Flóris hagyatéka mint honismeretünk forrása. [PROHÁSZKA Péterrel közösen] *Honismeret*, 43. 2015. 6. sz. 46–51.

Schuster Gyula levelei Wilde Jánosnak. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 22. 2015. 84. sz. 27–29.

Tolnai Károly levelei Wilde Jánosnak. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 22. 2015. 84. sz. 74–83.

Wilde János családjának írt levelei 1915–1917. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 22. 2015. 83. sz. 92–134.

Wilde János családjának írt levelei 1920–1921. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 22. 2015. 84. sz. 125–174.

Wilde János családjának írt levelei 1922–1934. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 22. 2015. 85. sz. 11–75.

„Éppen ezekből állott akkor az életünk” – Wilde Margit és Ferenc 1944-es feljegyzései elé. *Enigma*, 23. 2016. 86. sz. 5–9.

„Kegyetlenebb, mint bármelyik országban” – Wilde Margit és Ferenc Wilde Jánosnak írt párhuzamos levélnaplói 1944-ből. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 23. 2016. 86. sz. 17–140.

Köszöntő és bevezető. *Műemlékvédelem*, 60. 2016. 269.

A művészkataszter. *Enigma*, 24. 2017. 93. sz. 109–115.

Amikor Kós Károly templomot vett – Bővített lábjegyzet néhány MOB irathoz. *Enigma*, 24. 2017. 92. sz. 156–164.

„Sajnos nem tudok hinni egészen a dolog sikerülésében” – Herman Lipót naplójegyzetei a Tanácsköztársaság idejéből (1919. január–július). *Enigma*, 24. 2017. 93. sz. 25–108.

Válogatás Hauser Arnold ifjúkori írásaiból. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 24. 2017. 91. sz. 82–134.

Bartók, Dési-Huber, Aba-Novák és Schöpflin levelei Gerevich Tibornak. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 25. 2018. 95. sz. 97–107.

„Én a szabadság pártján állok” – Herman Lipót festőművész 1920-ban írt naplója, 2. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 25. 2018. 96. sz. 115–132.

„Érdekes, de szörnyen drága kísérlet”. Herman Lipót naplójegyzetei (1919. augusztustól decemberig). *Enigma*, 25. 2018. 94. sz. 7–79.

Gerevich Tibor és Genthon István Horváth Henrikről. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 25. 2018. 96. sz. 72–82.

Gerevich Tibor, Hekler Antal és a nyírbátori stallum. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 25. 2018. 95. sz. 108–112.

Gerevich Tibor önéletrajza és levelei, 1950-es évek. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 25. 2018. 96. sz. 45–55.

„Jogtalanságnak tartom úgy a proletárok, mint a reakció diktatúráját”. Herman Lipót festőművész 1920-ban írt naplója, 1. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 25. 2018. 95. sz. 5–34.

Lepold Antal levelezése az esztergomi vár feltárájáról, 1934–1938. [MARKÓJA Csillával és MAROSI Ernővel közösen] *Enigma*, 25. 2018. 96. sz. 5–29.

Max Dvořák magyar recepciójából. Felek Gyéza, Zolnai Béla, Ybl Ervin, Zádor Anna, Győry Lujza recenziói. [MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 25. 2018. 96. sz. 83–114.

Bibliográfiák

Aradi Nóra munkásságának válogatott bibliográfiája. *Ars Hungarica*, 12. 1984. 154–160.

Feuerné Tóth Rózsa munkásságának bibliográfiája. [FARBAKY Péterrel közösen] *Ars Hungarica*, 14. 1986. 11–15.

A klasszicizmus és a historizmus építészetének irodalma 1956–1991. Válogatás. In: Ybl Miklós építész 1814–1891. *A Hild–Ybl Alapítvány kiállítása a Budapesti Történeti Múzeumban*. Kiállítási katalógus. Szerk. KEMÉNY Mária, FARBAKY Péter. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1992. 181–188.

Borsos Béla publikációinak bibliográfiája. *Ars Hungarica*, 20. 1992. 95–99.

Détshy Mihály publikációinak bibliográfiája. *Ars Hungarica*, 20. 1992. 79–84.

Művészettörténeti bibliográfia 1984. [TÍMÁR Árpáddal közösen] *Ars Hungarica*, 20. 1992. 111–232.

Horler Miklós irodalmi munkássága. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. *Tanulmányok*. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 4.) Szerk. LŐVEI Pál. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1993. 13–21.

Művészettörténeti bibliográfia 1985. [TÍMÁR Árpáddal közösen] *Ars Hungarica*, 21. 1993. 245–385.

Gerő László irodalmi munkássága (1989–1993). In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. *Tanulmányok*. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 6.) Szerk. PAMER Nóra. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1994. 25–26.

Mendele Ferenc bibliográfiája. *Műemlékvédelmi Szemle*, 4. 1994. 2. sz. 143–155.

- Művészettörténeti bibliográfia 1986. [TÍMÁR Árpáddal közösen] *Ars Hungarica*, 22. 1994. 2. sz. 1–122.
- Zádor Anna irodalmi munkássága 1984–1993. *Művészettörténeti Értesítő*, 43. 1994. 3–4.
- A magyar műemlékvédelem bibliográfiája 1976–1990. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 407–608.
- Szilárdfy Zoltán művészettörténeti munkássága. Bibliográfia. *Ars Hungarica*, 25. 1997. 8–11.
- Koppány Tibor irodalmi munkássága. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok.* (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 10.) Szerk. BARDOLY István, LÁSZLÓ Csaba. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1998. 25–33.
- Művészettörténeti bibliográfia 1987. [MARKÓJA Csillával közösen] *Ars Hungarica*, 26. 1998. 153–252.
- Művészettörténeti bibliográfia 1988. [MARKÓJA Csillával közösen] *Ars Hungarica*, 27. 1999. 169–267.
- Détshy Mihály műveinek bibliográfiája. In: *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok.* (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 11.) Szerk. BARDOLY István, HARIS Andrea. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 2002. 29–33.
- Lukács Zsuzsa művészettörténész bibliográfiája. *Műemlékvédelem*, 46. 2002. 305–306.
- Voit Pál műveinek bibliográfiája. [VOIT Krisztinával közösen] *Magyar Műemlékvédelem*, 11. 2002. 115–118.
- Dercsényi Balázs művei. Válogatott bibliográfia. *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 348–351.
- G. Sándor Mária legfontosabb tanulmányai és cikkei. *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 442.
- H. Sallay Marianne bibliográfiája. [LÖVEI Pállal közösen] *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 39–40.
- Horler Miklós irodalmi munkássága 1993–2003. *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 437–438.
- Kaiser Anna írásainak bibliográfiája. *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 439–440.
- Válogatás Hajós Géza kerttörténeti írásaiból. *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 252–253.
- Válogatott bibliográfia [Mednyánszky Lászlóra vonatkozó szövegekből] In: *Mednyánszky.* (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2003/4.) Szerk. MARKÓJA Csilla. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2003. 406–407.
- Gerő Győző írásai (válogatás). *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 185–186.
- Granasztóiné Györffy Katalin műveinek bibliográfiája. In: *Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györffy Katalin tiszteletére.* Szerk. BARDOLY István. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2004. 15–19. = Granasztóiné Györffy Katalin bibliográfiája. *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 432–434.
- Komárik Dénes műveinek bibliográfiája. In: *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére.* Szerk. VADAS Ferenc. Budapest, Hild–Ybl Alapítvány, 2004. 23–28.
- Szabó Júlia műveinek bibliográfiája. *Ars Hungarica*, 32. 2004. 185–204.
- Műemléki bibliográfia 1991–2000. *Magyar Műemlékvédelem*, 12. 2005. 536 oldal.
- Sedlmayr Jánosné + Sedlmayr János bibliográfiája. [LÁSZLÓ Csabával közösen] In: *Jelek–Tervek–Képek. Sedlmayr János és S. Beck Zsuzsa Ybl-díjas építészek.* Szerk. MÁTÉ Zsuzsanna. Budapest, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, 2005. 48–57.
- Szabolcsi Hedvig szakirodalmi munkássága. Bibliográfia. *Ars Hungarica*, 34. 2006. 11–18.
- Gábor Eszter műveinek bibliográfiája. *Ars Hungarica*, 35. 2007. 324–332.
- Magyar művészettörténészek külföldön megjelent tudományos publikációi 2003–2005. *Ars Hungarica*, 35. 2007. 173–192.
- Mezey Alice publikációi. [LÖVEI Pállal közösen] *Műemlékvédelem*, 51. 2007. 128–129.
- H. Vladár Ágnes publikációinak jegyzéke. *Műemlékvédelem*, 52. 2008. 196–197.
- Pusztai László válogatott bibliográfiája. *Műemlékvédelem*, 52. 2008. 247.
- Tóth Sándor publikációinak bibliográfiája. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 57. 2008. 158–162. = Tóth Sándor publikációinak bibliográfiája. *Műemlékvédelem*, 51. 2007. 429–434.
- Valter Ilona publikációinak bibliográfiája (1962–2008). *Műemlékvédelem*, 52. 2008. 343–350.
- Éri István műveinek válogatott bibliográfiája. *Műemlékvédelem*, 53. 2009. 172–174.

Gerő László szakirodalmi munkássága. *Műemlékvédelem*, 53. 2009. 350–354.

Tímár Árpád műveinek bibliográfiája: In: „A feledés árja alól új földeket hódítok vissza”. Írások Tímár Árpád tiszteletére. Szerk. BARDOLY István, JURECSKÓ László, SÜMEGI György. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–MissionArt Galéria, 2009. 15–29.

Válogatott bibliográfia Marosi Ernő tudománytörténeti és műemlékvédelmi írásaiból (1963–2009). *Enigma*, 16. 2009. 61. sz. 173–182.

Bibliography of Ernő Marosi 1961–2010. In: *Bonum ut Pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi in His Seventieth Birthday*. Ed. by LÍVIA VARGA, László BEKE, Anna JÁVOR, Pál LŐVEI, Imre TAKÁCS. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 2010. 15–53.

Dávid Ferenc műveinek bibliográfiája. *Műemlékvédelem*, 54. 2010. 282–285.

Galavics Géza műveinek bibliográfiája (1960–2010). In: „Ez világ, mint egy kert...”. *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. BUBRVÁK Orsolya. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–Gondolat Kiadó, 2010. 805–814.

Vadas Ferenc bibliográfiája. *Műemlékvédelem*, 54. 2010. 433–436.

Válogatott bibliográfia [Galavics Géza nyomtatásban megjelent műveiből]. *Műemlékvédelem*, 54. 2010. 424–425.

B. Benkhard Lilla publikációinak bibliográfiája. *Műemlékvédelem*, 55. 2011. 274–275.

Bibó István műveinek válogatott bibliográfiája (1967–2011). *Műemlékvédelem*, 55. 2011. 405–406.

Mojzer Miklós bibliográfiája. [Puskás Bernadett-tel közösen] *Művészettörténeti Értesítő*, 60. 2011. 179–186.

Pamer Nóra írásainak bibliográfiája (1963–2011). *Műemlékvédelem*, 55. 2011. 410–412.

Tóth Melinda írásainak bibliográfiája (1962–2001). *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 41–42. = Tóth Melinda írásainak bibliográfiája (1962–2001). [MIKÓ Árpáddal közösen] *Ars Hungarica*, 40. 2014. 453–457.

Valter Ilona publikációi (2008–2013). *Műemlékvédelem*, 57. 2013. 345.

Bibliography of the Publications by Miklós Mojzer. [Puskás Bernadett-tel közösen] *Acta Historiae Artium*, 55. 2014. 9–14.

Bibliográfiai adalékok az 1905–1948 közötti korszak műemlékvédelméhez. *Műemlékvédelem*, 60. 2016. 388–394.

Koppány Tibor irodalmi munkássága (2008–2016). *Műemlékvédelem*, 60. 2016. 129.

M. Kozák Éva bibliográfiája (1964–2013). *Műemlékvédelem*, 60. 2016. 124–126.

Tímár Árpád munkásságának bibliográfiája (1964–2017). *Ars Hungarica*, 43. 2017. 254–263.

Komárik Dénes nyomtatásban megjelent műveinek bibliográfiája. *Művészettörténeti Értesítő*, 67. 2018. 128–130.

Magyar építészettörténeti és műemléki bibliográfia 2001–2015. Szerk. LŐVEI Pál. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Művészettörténeti Intézet, 2018. 924 oldal.

Repertóriumok

Magyar művészeti folyóiratok repertóriuma I. *Ars Una. Ars Hungarica*, 26. 1998. 143–152.

Magyar művészeti folyóiratok repertóriuma II. A Műbarát. *Ars Hungarica*, 26. 1998. 401–446.

Magyar művészettörténeti folyóiratok repertóriuma III. Modern Művészet, 1905–1906. A Ház, 1908–1911. *Ars Hungarica*, 27. 1999. 145–168.

A Magyarország Műemlékei (1905–1915) és a Magyar Műemlékvédelem (1960–2002) mutatója. *Magyar Műemlékvédelem*, 11. 2002. 617–625.

A *Műemlékvédelem* első ötven évfolyamának repertóriuma (1957–2006). Budapest, 2007. 225 oldal.

A Magyar Művészet repertóriuma. *Ars Hungarica*, 36. 2008. 293–376.

Szerkesztett folyóiratok és periodikák

Magyar Műemlékvédelem (2002, 2006, 2007)

Műemlékvédelem (2011–2016)

Enigma (2014–)¹

¹ Az *Enigma* egyes, Bardoly István közreműködésével szerkesztett tematikus számainak a Szerkesztett kötetek között külön feltüntetjük.

Szerkesztett kötetek

Reneszánsz és manierizmus, I–II. Kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. Kiállítási katalógus. [szerző: SZILÁGYI András, szerk. PÉTER Mártával közösen] Budapest, Iparművészeti Múzeum, 1988. 334 oldal.

Barokk és rokokó, I–II. Kiállítás az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. Kiállítási katalógus. [szerző: SZILÁGYI András, szerk. PÉTER Mártával közösen] Budapest, Iparművészeti Múzeum, 1990. 374 oldal.

A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 9.) [szerk. HARIS Andreával közösen] Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996. 276 oldal.

„Keletre magyar”. Az Iparművészeti Múzeum palotájának építéstörténete a kordokumentumok tükrében. [szerző: ÁCS Piroska] Budapest, Iparművészeti Múzeum, 1996. 69 oldal.

Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 10.) [szerk. LÁSZLÓ Csabával közösen] Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1998. 591 oldal.

A „szentek fuvarosa”. Diváld Kornél felső-magyarországi topográfiaja és fényképei 1900–1919. [szerk. Cs. PLANK Ibolyával közösen] Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1999. 583 oldal.

Viktor Miskovsky a súčasná ochrana pamiatok v strednej Európe / Myskovszky Viktor és a mai műemlékvédelem Közép-Európában. [szerk. JOZEFÍNA ČOŘEJOVÁVAL és VÁLINÉ POGÁNY Jolánnal közösen] Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1999. 246 oldal.

A középkori Dél-Alföld és Szer. [a szerk. munkatársa] Szerk. KOLLÁR Tibor. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2000. 654 oldal.

Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890. [összeáll. VÁLINÉ POGÁNY Jolán, szerk. HARIS Andreával közösen] Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 2000. 374 oldal.

Oszlopokat emeltünk, hogy beszéljék a múltakat. A millenniumi műemlék-helyreállítások lexikona. [a szerk. munkatársa] Szerk. TAMÁSI Judit. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 2000. 274 oldal.

Műemlékvédelem törvényi keretek között. Törvénytől törvényig. Történetek az intézményes műemlékvédelem 120 évéből. [a szerk. munkatársa] Szerk. TAMÁSI Judit. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 2001. 198 oldal.

Bajos semmiségek. Az Iparművészeti Múzeum legyezőgyűjteménye, 1700–1920. [szerző: TÁMAROS Donka, előszó: HORVÁTH Hilda] Budapest, Balassi Kiadó–Iparművészeti Múzeum, 2002. 139 oldal.

Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 11.) [szerk. HARIS Andreával közösen] Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002. 674 oldal.

Mednyánszky. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2003/4.) [a szerk. munkatársa] Szerk. MARKÓJA Csilla. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2003. 415 oldal.

Mednyánszky László feljegyzései 1877–1918. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2003/5.) Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2003. 440 oldal.

Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györfy Katalin tiszteletére. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2004. 400 oldal.

Magyarország műemlékjegyzéke. Heves megye. [szerk. HARIS Andreával közösen] Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2005. 176 oldal.

Magyarország műemlékjegyzéke. Jász-Nagykun-Szolnok megye. [szerk. HARIS Andreával közösen, összeáll. ROZMANN Viktor] Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2005. 80 oldal.

Magyarország műemlékjegyzéke. Nógrád megye. [szerk. HARIS Andreával közösen, összeáll. BOROSSAY Katalin] Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2005. 136 oldal.

„Emberek és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai, I. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 13. 2006. 47. SZ. 1–261.

„Emberek és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai, II. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 13. 2006. 48. SZ. 262–486.

Magyarország műemlékjegyzéke. Bács-Kiskun megye. [szerk. HARIS Andreával közösen, összeáll. BOROSSAY Katalin] Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2006. 128 oldal.

Magyarország műemlékjegyzéke. Komárom-Esztergom megye. [szerk. HARIS Andreával közösen, összeáll. HARIS Andrea] Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2006. 151 oldal.

Magyarország műemlékjegyzéke. Zala megye. [szerk. HARIS Andreával közösen, összeáll. NAGY Veronika] Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2006. 128 oldal.

„Emberek és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai, III. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 14. 2007. 49. SZ. 487–677.

Magyarország műemlékjegyzéke. Fejér megye. [szerk. HARIS Andreával közösen, összeáll. D. MEZEY Alice] Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2008. 192 oldal.

Zádor Anna, I. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 15. 2008. 54. sz. 170 oldal.

Zádor Anna, II. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 15. 2008. 55. sz. 179 oldal.

Zádor Anna, III. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 15. 2008. 57. sz. 142 oldal.

„A feledés árja alól új földeket hódítok vissza”. Írások Tímár Árpád tiszteletére. [szerk. JURECSKÓ Lászlóval és SÜMEGI Györggyel közösen] Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–MissionArt Galéria, 2009. 303 oldal.

Zádor Anna, IV. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 16. 2009. 58. sz. 154 oldal.

A Nyolcak. Kiállítási katalógus. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 2010. 544 oldal. = *The Eight.* A centenary exhibition. [ed. by with Csilla MARKÓJA] Pécs, Janus Pannonius Museum, 2010. 544 p.

„Emberek és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai, IV. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 17. 2010. 62. sz. 126 oldal.

„Emberek és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai, V. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 17. 2010. 63. sz. 102 oldal.

Építészet a középkori Dél-Magyarországon. [a szerk. munkatársa] Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2010. 1078 oldal.

Thesaurus domus Esterhazyanae, II. Az Esterházy-kincstár textíliái az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében. Kiállítási katalógus. [a szerk. munkatársa] Szerk. PÁSZTOR Emese. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2010. 335 oldal. = *Textiles from the Esterházy Treasury in the Budapest Museum of Applied Arts. Thesaurus domus Esterhazyanae, II.* Exhibition catalogue. [ed. by with Emese PÁSZTOR] Budapest, Museum of Applied Arts, 2013. 335 p.

Középkori egyházi építészet Szatmárban. [a szerk. munkatársa] Szerk. KOLLÁR Tibor. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, 2011. 408 oldal. = *Arhitectura religioasă medievală din Satu Mare. Circuitul bisericilor medievale din Județele Szabolcs-Szatmár-Bereg și Satu Mare.* [a szerk. munkatársa] Red. de Tibor KOLLÁR. Nyíregyháza, Autoguvernarea Județului Szabolcs-Szatmár-Bereg, 2011. 408 p.

A szórvány emlékei. [a szerk. munkatársa] Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2013. 349 oldal.

Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. [a szerk. munkatársa] Szerk. KOLLÁR Tibor. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség, 2013. 447 oldal.

Vészkorszak. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 21. 2014. 80. sz. 119 oldal.

Művészet és vallás a Felső-Tisza-vidéken. [a szerk. munkatársa] Szerk. KOLLÁR Tibor. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség, 2014. 348 oldal.

Thesaurus domus Esterhazyanae, I. Műtárgyak a fraknoi Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében. Kiállítási katalógus. [a szerk. munkatársa HARIS Andreával közösen] Szerk. SZILÁGYI András. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2014. 351 oldal.

Wilde és a bécsi iskola, I. [szerk. MARKÓJA Csillával és KÖRBER Ágnessel közösen] *Enigma*, 22. 2015. 83. sz. 148 oldal.

Wilde és a bécsi iskola, II. [szerk. MARKÓJA Csillával és KÖRBER Ágnessel közösen] *Enigma*, 22. 2015. 84. sz. 174 oldal.

Wilde és a bécsi iskola, III. [szerk. MARKÓJA Csillával és KÖRBER Ágnessel közösen] *Enigma*, 22. 2015. 85. sz. 162 oldal.

Nosztalgiaik. [szerk. MARKÓJA Csillával és DARIDA Veronikával közösen] *Enigma*, 23. 2016. 89. sz. 163 oldal.

Szilágyi János György, I. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 23. 2016. 87. sz. 123 oldal.

Szilágyi János György, II. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 23. 2016. 88. sz. 123 oldal.

Wilde és a bécsi iskola, IV. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 23. 2016. 86. sz. 150 oldal.

1919 művész-szemmel, I. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 24. 2017. 93. sz. 199 oldal.

Hauser Arnold. [szerk. MARKÓJA Csillával és ZUH Deodáthtal közösen] *Enigma*, 24. 2017. 91. sz. 190 oldal.

Kós Károly és Papp Aurél. [szerk. MARKÓJA Csillával és SÜMEGI Györggyel közösen] *Enigma*, 24. 2017. 92. sz. 175.

Passuth Krisztina 80. [szerk. MARKÓJA Csillával és PATAKI Gáborral közösen] *Enigma*, 24. 2017. 90. sz. 178.

1919 művész-szemmel, II. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 25. 2018. 94. sz. 215 oldal.

Az értékleltár szerepe a műemlékvédelemben. [szerk. HARIŠ Andreával közösen] Budapest, Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete, 2018. 153 oldal.

Gerevich Tibor, II. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 25. 2018. 95. sz. 141 oldal.

Gerevich Tibor, III. [szerk. MARKÓJA Csillával közösen] *Enigma*, 25. 2018. 96. sz. 132 oldal.

Átalakulások. A liturgikus terek és a műemléki érték. [szerk. HARIŠ Andreával közösen] Budapest, Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete, 2019. 155 oldal.

Róla szóló irodalom

Bardoly István 60. *Enigma*, 21. 2015. 82. sz. 149–188. Tartalom: MAROSI Ernő: Bly és az MTA. 149–151; GALAVICS Géza: A művészettörténészek esete Bardoly Pistával. 152–158; LŐVEI Pál: Bardoly István a műemlékvédelemben. 159–168; TÍMÁR Árpád: Köszöntő. 169–171; HARIŠ Andrea: Ultima realitas. 172–173; SOMORJAY Sélysette: „...Elegem van a legendákból...” 174–177; GÁBOR Eszter: Bardoly István 60. 178–181; NAGY Ildikó: Aki hatvan éves... 182–183; MARKÓJA Csilla: Van az az ember. Bardoly István köszöntése. 184–188.

Összeállította: Kovács Gergely